

ISSN 2706-8293

Ғылыми
журнал

Научный
журнал

Баишев университетінің
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
Баишев университета

2024

№3 (85)

БАИШЕВ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ
ғылыми журналы

ВЕСТНИК БАИШЕВ УНИВЕРСИТЕТА
научный журнал

Қазақстан Республикасының ақпарат министрлігінде 2004 жылдың 29 қаңтарында тіркелген, куәлік № 4645-Ж Зарегистрирован в Министерстве информации Республики Казахстан, свидетельство № 4645-Ж от 29.01.2004 г.

Үш айда бір рет шығады Выходит один раз в три месяца
2000 жылдан бастап шығады / Издаётся с 2000 года

№ 3 (85)
сентябрь 2024

МАЗМҰНЫ СОДЕРЖАНИЕ CONTENTS

БАС РЕДАКТОР
ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР
Ахан Б.А.

БАС РЕДАКТОРДЫҢ
ОРЫНБАСАРЫ
ЗАМ. ГЛАВНОГО
РЕДАКТОРА

Калаганова Н.К.
РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ
РЕДКОЛЛЕГИЯ

Айпеисова С.А.
(Республика Казахстан),
Румянцева В.Е. (Российская
Федерация),
Джаксымуратов К. М.
(Узбекистан),

Майдангалиева Ж.А.
(Республика Казахстан),
Исакулов Б.Р. (Республика
Казахстан),
Кайрақбаев А. К.
(Республика Казахстан),

Даев Ж.А. (Республика
Казахстан),
Орлова С.Л. (Российская
Федерация),
Манюкевич В.(Польша)

Уразгалиева М.А.,
(Республика Казахстан),
Қондыбай К.Ә. (Республика
Казахстан),
Бисенғалиева Г.М. (отв.
секретарь)

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМДАРЫ
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Альситова А.Б. 5
ЖАС ҒАЛЫМДАРДЫҢ ҒЫЛЫМИ ӘЛЕУЕТІН
ҚОЛДАУ: МЕНТОРЛЫҚ БАҒДАРЛАМА
ТӘЖІРИБЕСІ

Аяған Е. С., Мақыметтола С. 8
БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ
ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ТҮЛҒАСЫН ДАМЫТУ

Байдырахман Е.М. 13
ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҒЫНДА ИНТЕРАКТИВТІ
ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІН ҚОЛДАНУ: ЦИФРЛЫҚ
РЕСУРСТАР

Жубанова А.Е., Бекжанова Ж.А., Сайынова Г.А.,
Сабинова Н.Ж. 17
ВОСПИТАТЕЛЬНЫЙ АСПЕКТ В ОБУЧЕНИИ
ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Жумаганбетова Б.Т., Буузанова Н.К. 24
ДАРЫНДЫ БАЛАЛАРДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Изтлеуова С.Ш. 28
ҒЫЛЫМҒА ЖОЛ: ЖАС ҒАЛЫМДАРДЫ ҚОЛДАУ
ШАРАЛАРЫНЫҢ НӘТИЖЕЛІЛІГІ

Кабижанова Ж.М. 32
ФОРМИРОВАНИЕ МОРАЛЬНО-
НРАВСТВЕННЫХ ЦЕННОСТЕЙ У СТУДЕНТОВ В
ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ В ВУЗЕ: ВЛИЯНИЕ
ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЫ И СОЦИАЛЬНО-
КУЛЬТУРНЫХ ФАКТОРОВ

Кульбаева Б.С., Бекжанова Д.Б. 35
ХАРАССМЕНТ ЖӘНЕ ХАРАССМЕНТПЕН
КҮРЕСУГЕ, ОНЫ ТОҚТАТУҒА КӨМЕКТЕСЕТІН

Адрес редакции: г.Актобе, ул. Бр. Жубановых д.302 «А» для писем: 030000 г. Актобе, а/я 64 е-mail: vestnik@bu.edu.kz тел.:8(7132) 974082	ҚҰРАЛДАР	
Жарияланған авторларының редакция білдірмейді. Мақала авторлар жауап береді. Опубликованные материалы авторов не отражают точку зрения редакции. Авторы ответственность за выбор и представление фактов. Редакционная коллегия оставляет за собой право корректировки по ГОСТ 7.5.-98 сборники, информационные издания. Издательское оформление публикуемых материалов», ГОСТ 7.1- 2003 СИБИД «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления». Сдано в набор 26.09.2024 г. Подписано в печать 26.09.2024 г. Формат 21x29,7. Печ.л.8,1 Тираж 100 экз. Отпечатано в РИО Баишев Университета	мақала пікірі көзқарасын мазмұнына не зрения несут и фактов. коллегия право по ГОСТ «Журналы, информационные Издательское публикуемых ГОСТ 7.1- 2003 СИБИД Библиографическое и составления».	Рысқұлова А. Ә. 42 БАЛАБАҚШАДАҒЫ ЖАЛПЫ СӨЙЛЕУ ТІЛІ ДАМЫМАҒАН БАЛАЛАРМЕН ТҮЗЕТЕ-ДАМЫТУ ЖҰМЫСТАРЫ Сарқұлова С. К., Амангазиева М.Қ. 48 АҚТӨБЕ Өңірі Ақындары Жырлаған Туындыларының Эпикалық Ерекшеліктері (XIX-XX Ғасыр) Шуриева А.Б. 51 ТОПОНИМИЧЕСКИЕ ЛЕГЕНДЫ И ПРЕДАНИЯ КАЗАХСКОГО НАРОДА Шпилева Г.С., Тойкина О.В. 56 РЕЧЕВАЯ СПЕЦИФИКА ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ КОММУНИКАЦИИ В РОССИИ И КАЗАХСТАНЕ Церцвадзе М.Г., Бибигуль Б.Н. 63 КОНЦЕПТ «МЕЧТА/АРМАН» В РУССКОМ И КАЗАХСКОМ ЯЗЫКАХ Bekkozhina M., G. Kuzembayeva 67 CREATING THE INFORMATION ENVIRONMENT FOR TEACHING ENGLISH IN THE 21ST CENTURY Kuanyshbayeva A., Kuzembayeva G. 72 DYNAMICS OF DEVELOPMENT OF RESEARCH LEADERSHIP OF YOUNG SCIENTISTS IN THE UNIVERSITY ENVIRONMENT
	ТЕХНИКА ҒЫЛЫМДАРЫ ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ	
	Алдамжаров Н.Н., Өтеулі Е. 79 ЖАНАЖОЛ КЕН ОРНЫНДАҒЫ КӨЛДЕНЕҢ ТАРМАҚТАЛҒАН ҰҢҒЫМАНЫҢ ПРОФИЛІН ЕСЕПТЕУ Абоносимов О.А., Лазарев С.И., Киясова Г.М. 84 ОПРЕДЕЛЕНИЕ ЗАВИСИМОСТЕЙ ЭЛЕКТРОМЕМБРАННОГО РАЗДЕЛЕНИЯ ТЕХНОЛОГИЧЕСКИХ РАСТВОРОВ ОТ ОРГАНИЧЕСКИХ ВЕЩЕСТВ И ЭЛЕКТРОЛИТОВ Багисов Ж.Ж. 90 ГИБРИДТІ ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫҚ ЖҮЙЕЛЕРДІ ЭНЕРГЕТИКА САЛАСЫНДА ҚОЛДАН Сагидуллаев Д.З. 94 АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ БАРЛАУ ЖҰМЫСТАРЫНДАҒЫ ЦИФРЛАНДЫРУ (СОЛТҮСТІК-ШЫҒЫС КАСПИЙ МЫСАЛЫНДА) A. Nassipkaliyeva, G. Sultamurat, D. Nassipkaliyev 100 EVAPORATION PROBLEMS WHEN STORING CRUDE OIL AND PETROCHEMICAL PRODUCTS: A SHORT REVIEW	

**ӘЛЕУМЕТТІК –ҚҰҚЫҚТЫҚ ҒЫЛЫМДАР/
СОЦИАЛЬНО-ПРАВОВЫЕ НАУКИ**

Султанғалиева Д.Е., Саматова Д.Қ. МЕДИЦИНАЛЫҚ АЛАЯҚТЫҚ: ФОРМАЛАРЫ, САЛДАРЫ ЖӘНЕ АЛДЫН АЛУ ЖОЛДАРЫ	110
Телибекова И.М., Телибеков Б. А. ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ПРИМЕНЕНИЯ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В СУДЕБНОМ РАЗБИРАТЕЛЬСТВЕ В СУДЕ ПЕРВОЙ ИНСТАНЦИИ ПО ГРАЖДАНСКО- ПРОЦЕССУАЛЬНОМУ И УГОЛОВНО- ПРОЦЕССУАЛЬНОМУ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВУ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН И РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ	113
Лаврушко Е.А. АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ МИНИМИЗАЦИИ КОРРУПЦИОННЫХ РИСКОВ В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ В КОНТЕКСТЕ ОБЕСПЕЧЕНИЯ КОНФИДЕНЦИАЛЬНОСТИ, ОТРАЖЕННОЙ В СТ. 161 УПК РФ	121

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМДАРЫ/
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

МРНТИ 14.37.27

А.Б. Альситова

*Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан**assemgul_alsitova@bk.ru*ЖАС ҒАЛЫМДАРДЫҢ ҒЫЛЫМИ ӘЛЕУЕТІН ҚОЛДАУ: МЕНТОРЛЫҚ
БАҒДАРЛАМА ТӘЖІРИБЕСІ

Андатпа

Жас ғалымдарды қолдау мәселесі бүгінгі таңда біздің елімізде өзекті болып табылады. Тәлімгерлік жас ғалымның ғылыми мансабының басында оның ғылыми әлеуетін ашу мен дамытуда ЖОО-ның қолдауының тиімді шараларының бірі болып табылады. Мақалада «Қазақстан Республикасының өңірлік жоғары оқу орындарының жас ғалымдарының ғылыми әлеуетін дамыту: менторлық моделі» ғылыми жобасының эксперименттік тобында ментиді оқыту тәжірибесі көрсетілген. Жоба шеңберінде жас ғалымдардың ғылыми әлеуетін қолдауға және жетілдіруге бағытталған іс-шаралардың мазмұны ұсынылды. Жоба шеңберінде жас ғалымдардың ғылыми әлеуетін қолдауға және ашуға бағытталған іс-шаралардың мазмұны ұсынылды. Менторлық бағдарламасы аясында кездесулер, семинарлар, мастер-кластар, ғылыми сессиялар, әр ментиге оның жеке траекториясы мен ғылыми қызығушылығына сәйкес кеңес беру, ақпараттық ресурстармен ғылыми және әдістемелік қолдау және т.б. орын алды. Осындай іс-шаралар жас ғалымның ғылыми әлеуетін дамытуға ықпал ететін тиімді ғылыми креативті-білім ортасын құруға көмектесті.

Түйінді сөздер: тәлімгерлік моделі, менти, ғылыми әлеует, ғылыми креативті білім ортасы.

Жас ғалымдардың ғылыми әлеуетін арттыру ғылым мен технологияның дамуында шешуші рөл атқарады, сонымен қатар ғалымның ғылыми мансаптық бағытының дамуына оң әсер етеді. Қазіргі уақытта біздің еліміздегі ғылымға жас ғалымдардың санының аз болу мәселесі өзекті болып отыр [1,2]. Жас ғалымдардың ғылыми әлеуетін арттыру үшін елімізде мемлекеттік және жоғары оқу орындарында әр түрлі қолдау шаралары бар: докторантура бағдарламалары, гранттық ғылыми жобалар, ғылыми тағылымдамалар, ЖОО-дағы жас ғалымдар мектептері және т. б. [3,4]. Мәселен, отандық ғалымдардың зерттеулері негізінде жас ғалымдарға олардың ғылыми әлеуетін арттыру мақсатында тәлімгерлермен жұмыс, оқытушылардың жұмыс жүктемесіне зерттеу іс-әрекетін қосу, зерттеу жұмысын жүргізу үшін арнайы жұмыс уақытын бөлу, қаржылай сыйақымен қолдау және т.с.с. іс-шараларды енгізудің тиімділігін көрсетеді [5]. Жас ғалымдардың ғылыми әлеуеті мен зерттеу қызметін дамыту бойынша ЖОО-да қолдаудың тағы бір тиімді шараларының бірі тәлімгерлік моделінің эксперименттік жобасы болды.

«Қазақстан Республикасының өңірлік жоғары оқу орындарының жас ғалымдарының ғылыми әлеуетін дамыту: тәлімгерлік моделі» ғылыми жобасы 2022-2024 жылдары ғалымдар тобы PhD Ж.А.Майданғалиева, PhD Г.А.Кузембаева, PhD Б.Г.Ташмухамбетов басшылығымен ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым Комитетінің гранттық қаржыландыруының қолдауымен өтті. Жоба мақсаты мен міндеттеріне ҚР-ның өңірлік жоғары оқу орындарының жас ғалымдарының (ғылыми мансап қызметінің басында) ғылыми әлеуетін ашу, осы бағыттағы мемлекеттік және ЖОО-ның қолдау шараларының тиімділігін талдау; ғылыми әлеуетті ашудағы қажеттіліктер мен кедергілерді анықтау, жас ғалымдардың менторлық моделін іске асыру тәжірибесін таратуды жүзеге асыру кірді. Тәлімгерлік -

тәжірибені тарату моделі, онда тәлімгер аз тәжірибелі әріптестердің дамуына, өсуіне және қолдауына мүмкіндік беретін тәлімгер, кеңесші ретінде қызмет етеді [6,7]. Жоба аясында мен менти ретінде эксперименттік тобындағы алған тәжірибем ғылыми дағдыларымды жетілдіруге және жас ғалымдар, ғалым-менторлар тобында жұмыс тәжірибесін алмасуға, зерттеу қызметінде тікелей тәжірибе алуға және қызықтыратын салаға тереңірек үңілуге бірегей мүмкіндік берді. Осы жоба жұмысы туралы жас ғалымдарға арналған онлайн сауалнамасына қатысу арқылы білдім. Сауалнамадағы жас ғалымдарды қолдау шараларының сұрақтары мені қызықтырды, сол кездегі өзім докторантура бағдарламасы бойынша оқудың басында, зерттеу тақырыбы бойынша ғылыми ізденіс сатысында болдым.

Жобаның басынан бастап тәлімгерлеріміз, ғалымдар тобының қолдауын сезіндік. Зерттеуші ретіндегі дағдыларымызды, өз білімімізге деген сенімділікті дамыту үшін барлық жағдайлар жасалды. Тәлімгерім өзінің кәсіби білімімен бөлісіп қана қоймай, мені ғылымға деген құштарлығымен шабыттандыра білді. Туындаған идеялар мен сұрақтарды талқылауға ашық болды, бұл сенім мен ынтымақтастық атмосферасын құрды.

Жоба жұмыстың алғашқы дайындық кезеңінде жас ғалымдардың әдіснамалық мәдениет деңгейін, зерттеу қызметінің тиімділігін арттыруға бағытталған кездесулер, семинарлар, мастер-кластар, консультациялар өткізілді. Тәлімгерлердің бақылауымен тақырыптарды таңдау, алынған теориялық мәліметтерге әдеби шолу және талдау, мақалалардың ғылыми мәтіндерін жазу жүргізілді.

Жас ғалымдармен жұмыс бекітілген жоспар бойынша жүргізілді, тәлімгерлермен әрбір кездесуде шетелдік журналдардың талаптарына сәйкес ғылыми мәтіндер жазу, зерттеу сұрақтарын қою, зерттеу әдіснамасы, ғылыми этиканы сақтау, жас ғалымдардың өсу перспективалары, қолдау шаралары және т.б. мәселелер ашылды. Оқытудың бірінші кезеңінің соңында біз зерттеу тақырыптары бойынша мақалалардың конспектісін қорғауға ұсындық, оны тәлімгерлер талқылады, түзетулер мен ұсыныстар енгізілді.

Жоба жұмысының артықшылықтарының бірі командаға әр түрлі университеттер мен қалалардың жас ғалымдарының қатысуы болды. Бұл басқа қатысушылармен қарым-қатынас идеялармен және перспективалармен алмасуға, басқа жас ғалымдардың зерттеу тәжірибесімен танысуға мүмкіндік берді, өйткені жас ғалымдар арасында докторанттар, аспиранттар, ізденушілер, «Болашақ» бағдарламасының стипендиаттары болды. Топтағы әрбір ментиге оның зерттеу міндеттеріне, ғылыми қызығушылықтарына, ғылыми жолының кезеңіне негізделген жеке жұмыс қолданылды.

Тәлімгерлер мен ментидің ғылыми ортасын құрып, қатысушылар арасындағы өзара әрекеттесу үшін ақпараттық-коммуникациялық құралдар арқылы қолдау тапты: ZOOM платформасында онлайн кездесулер, WhatsApp топтық чаты, электрондық пошта, веб-сайт арқылы ақпараттық қолдау, менторлармен жеке консультациялар. WhatsApp желісінде ашылған «Менторлық бағдарлама» топтық чаты ақпарат алмасу, кері байланыс үшін онлайн режимінде менторлар мен ментидің тиімді өзара әрекеттесуіне мүмкіндік берді. Барлық оқу материалдары мен ресурстары, кездесулердің видео жазбалары әр ментидің электронды пошталарына жіберіліп тұрды, онда қажетті ақпаратты қайталауға немесе қайта қарауға болады, сонымен қатар аталған ақпараттар жоба сайтында қол жетімді болды. Осындай ортаның ғылыми, сонымен қатар креативті сипаты жас ғалымдарды өзара әрекеттесе отырып коммуникация орнатуға, тәжірибе алмасуға, сын-пікір алуға, өз әдіснамалық дағдылары мен мәдениетін шыңдауға ықпал етті. Білім ортасының креативтілік сипаты оның шарттары мен қатысушыларының өзара шығармашыл әрекеттесуі негізінде белгілі бір дағдыларды қалыптастыруға бағытталады [8].

Жоба барысында туындаған қиындықтар негізгі оқу кезіндегі өзін-өзі дамытудың тамаша мүмкіндігі болды: олар маған қиындықтарды жеңуге және креативті шешімдер табуға үйретті. Негізгі қиындықтар ретінде уақытты тиімді ұйымдастыру, теориялық материалға сыни талдау жасау, шетел журналдармен жұмыс, ғылыми байқауларға өтініш жазу және т.б. болды. Алайда, тәлімгерлеріміз осы қиындықтарды жеңуге көмектесті, олардың кеңестері мен жеке үлгісі мен үшін құнды болды. Менти тобындағы тәжірибе негізгі

оқуыма, ғылым жолындағы іздесістеріме елеулі септігін тигізді. Нәтижесінде маңызды әдіснамалық тәсілдерді меңгеріп, ғылыми дерекқорлармен жұмыс істеу дағдыларын жетілдірдім, ғылыми зерттеу жүргізудің заманауи құралдарымен таныстым, ғылыми жарияланымдарымның сапасы жақсарды. Менторлық бағдарламада алынған білім мен дағдылар индекстелетін ғылыми отандық және шетелдік журналдарға мақалалар жазуға және жариялауға, зерттеу нәтижесінде алынған әдебиет туындысына авторлық құқық туралы куәлік алуға, оқу-әдістемелік құрал жасақтауға үлкен көмек көрсетті.

Жобаның соңында жоспар бойынша атқарылған жұмыстарды қорытындылап қана қоймай, ғылыми мансаптағы келесі қадамдар туралы ойлауға, болашақ зерттеулер мен жаңа бастамалар үшін берік негіз алуға мүмкіндік берді. Жас зерттеушілерге осындай жобаларға қатысу тәжірибесі кәсіби өсуге көптеген мүмкіндіктер ашады. Сонымен қатар, жас зерттеушілерге берілетін кеңестер ішінде келесілерді атауға болады: пікірталастар мен ғылыми іс-шараларға белсенді қатысу, сұрақтар қою, идеялар мен пікірлермен бөлісу; тәлімгермен үнемі байланыста болу, жетістіктер, қиындықтар мен зерттеу бағытын, мақсатын талқылау; әріптестермен өзара әрекеттесу, болашақ ынтымақтастық үшін пайдалы байланыстар алу; уақытты басқаруды үйрену, ғылыми зерттеу жұмыстарын әдетке, күнделікті міндеттерге енгізу; сындарлы сын мен ұсыныстарға дайын болу, оларды дамудың мүмкіндігі ретінде көру; орындалған жұмыс пен нәтижелерге қанағаттану мен қуану.

Қорытындылай келе, ғылыми жобала менти ретінде білім алу жас ғалымдарға болашақта үлкен тәжірибе болатыны анық. Ғылыми жоба басышысы мен ғалымдар тобына көптеген жетістіктерге жетуге, осындай бағдарламаларды республикалық және халықаралық ауқымда таратуға тілектеспін. Бұл зерттеудің қазіргі заманғы әдіснамасы саласындағы шетелдік ғалымдармен тәжірибе алмасуды кеңейтуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Ғылым және технологиялар жөніндегі ұлттық кеңестің отырысында сөйлеген сөзі. <https://www.akorda.kz/ru/vystuplenie-kasym-zhomarta-tokaeva-na-zasedanii-nacionalnogo-soveta-po-nauke-i-tehnologiyam-pri-prezidente-respubliki-kazahstan-123423>
2. Майданғалиева Ж.А., Идрисов С.Н., Кузембаева Г.А., Ташмухамбетов Б.Г. Внедрение модели менторства молодых ученых (в начале их научной карьеры) региональных вузов республики казахстан для раскрытия научного потенциала. *Вестник Атырауского университета имени Халелы Досмухамедова*. 2024;73(2):73-85. <https://doi.org/10.47649/vau.2024.v.73.i2.07>
3. Саясат Нурбек: Перед отечественной наукой открываются колоссальные перспективы. <http://surl.li/vaqsvf>
4. Будущее науки Казахстана за молодыми талантами. <https://365info.kz/2024/02/budushhee-nauki-za-molodymi>
5. Kuzembayeva, G., Tashmukhambetov, B., Maydangalieva, Zh., Spulber, D., Zelenina, T.I, and Toikina, O.V. Evaluation of the effectiveness of state and university support measures in capacity building of early-career researchers at the regional universities in the Republic of Kazakhstan // *Youth Voice Journal*. 2022, Vol.2, pp. 52-60. <https://www.rj4allpublications.com/product/evaluation-of-the-effectiveness-of-state-and-university/>
6. «Менторство» как элемент методики работы преподавателя в системе высшего профессионального образования / Т. Ю. Цибизова, О. М. Августан, Д. А. Сергеев, С. А. Марданов // *Современные проблемы науки и образования*. – 2017. – № 4. – С. 141. – EDN УТНОРМ.
7. Майданғалиева Ж.А., Кузембаева Г.А. Научное менторство в образовательном процессе подготовки начинающих исследователей региональных вузов Республики Казахстан // *Тренды в образовании: Сборник республиканской научно-методической конференции*. – Орал: М. Өтемісов атындағы БҚУ РБО, 2024. – С. 257-260. ISBN 978-601-266-648-9

8. Альситова А.Б., Жазыкова М.К., Вахидова Л.В. Креативті білім беру ортасы: құрамдас бөлімдері мен сипаттамалары. *Абай атындағы ҚазҰПУ-ң Хабаршысы «Педагогика ғылымдары» сериясы*, №3(83), 2024ж., - с. 15-25. <https://doi.org/10.51889/2959-5762.2024.83.3.002>

ПОДДЕРЖКА НАУЧНОГО ПОТЕНЦИАЛА МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ: ОПЫТ МЕНТОРСКОЙ ПРОГРАММЫ

Аннотация

Вопрос поддержки молодых ученых является актуальным в нашей стране на сегодняшний день. Менторство является одним из эффективных мер вузовской поддержки в раскрытии и развитии научного потенциала молодого ученого в начале его научной карьеры. В статье отражен опыт обучения менти в экспериментальной группе научного проекта «Развитие научного потенциала молодых ученых региональных вузов Республики Казахстан: модель менторства». Представлены содержание мероприятий в рамках проекта, направленные на поддержку и раскрытие научного потенциала молодых ученых. Программа менторства включала встречи, семинары, мастер-классы, научные сессии, консультирование каждого менти согласно его индивидуальной траектории и научному интересу, научная и методическая поддержка информационными ресурсами и др. Подобные мероприятия создают эффективную научную креативно-образовательную среду, которая способствует развитию научного потенциала молодого ученого.

Ключевые слова: модель менторства, менти, научный потенциал, научная креативно-образовательная среда.

SUPPORT OF THE SCIENTIFIC POTENTIAL OF YOUNG SCIENTISTS: THE EXPERIENCE OF THE MENTORING PROGRAM

Annotation

The issue of supporting young scientists is relevant in our country today. Mentoring is one of the effective measures of university support in discovering and developing the scientific potential of a young scientist at the beginning of his scientific career. The article reflects the experience of mentoring in the experimental group of the scientific project «Development of the scientific potential of young scientists of regional universities of the Republic of Kazakhstan: a mentoring model». The content of the activities within the framework of the project aimed at supporting and unlocking the scientific potential of young scientists is presented. The mentoring program included meetings, seminars, master classes, scientific sessions, counseling for each mentor according to his individual trajectory and scientific interest, scientific and methodological support with information resources, etc. Such events create an effective scientific creative and educational environment that promotes the development of the scientific potential of a young scientist.

Keywords: mentoring model, mentee, scientific potential, scientific creative environment

МРНТИ 14.37.01

Е. С. Аяған¹, С. Мақыметтола²

¹²Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан Республикасы
Қарағанды қ.

ayaagan69@mail.ru

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ТҮЛҒАСЫН ДАМУ

Андатпа

Бұл мақалада бастауыш сынып оқушылардың шығармашылық тұлғасын дамыту мәселелері қарастырылған. Сондықтан зерттеген ойшылдар мен ғалымдар еңбектерінде

оқушылар шығармашылық қабілеті сөз болады. Сонымен қатар шығармашылықты белсенділік арқылы дамыту және адами қасиеттері мен қабілетін тәрбие арқылы қалыптасыру мәселелері сипатталады. Бастауыш сыныптарда оқушылар бойына бірнеше әртүрлі қабілеттері қалыптасып, жүзеге асатынын көптеген зерттеушілер еңбегіне ғылыми талдау жасалынды. Бастауыш мектепте оқушылардың тұлғасын қалыптастыруда интеллектуалдық даму ерекшеліктеріне сипаттама берілді. Оған қоса балалардың шығармашылық қабілеттерін жедел даму процестеріне зерттеулер жүргізілген. Оқушылардың шығармашылығын этнопедагогикалық құндылықтар арқылы қалыптастырудағы қазақ ойшыл зерттеушілеріне талдау жасалынды.

Түйін сөздер: оқушылар, бастауыш, шығармашылық, сынып, тұлға, қабілет, белсенділік, тәрбие.

Қазақстан білім саласында оқушыларды қазіргі қоғамның заманауи талаптарына сай дамытуда оқушы тұлғасында шығармашылық қабілетті дамыту арқылы жоғары жетістікке жеткізу маңызды мәселе екені сөзсіз.

Оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту жолдары жайында көптеген ғалымдар тереңнен ой толғайды. Жүсіп Баласағұн, Әл-Фараби, Абай өз еңбектерінде адамның жеке басын, қабілеттерін дамытудың жолдарын зерттеген. Оқушы шығармашылығына бағыт-бағдар беруді ең алғаш білім мазмұнына енгізген – М.Жұмабаев.

Елімізде оқушы шығармашылығына баса назар аударған ғалымдар: Ә.Қоңыратбаев, С.Тілешева жоғары сыныптарда шығарма жазғызу, В.Чернов факультатив, үйірме жұмыстары арқылы қабілетті шығармашылық деңгейге көтеру жолдарын қарастырса, Қ.Жаманбаеваның зерттеу жұмысының негізгі идеясы – оқушыларды сөз өнеріне баулу, көркем-шығармашылық қабілеттерін дамыту, ал М.Мұхамедин ойын әрекеті арқылы шығармашылық қабілеттерді дамыту жолдарын айқындайды.

Баланы қоршаған әлем жылдан-жылға әртүрлі және күрделене түседі және одан шаблонды, таныс әрекеттерді емес, ойлаудың ұтқырлығын, бағдарлау жылдамдығын, үлкен және төменгі сынып мәселелерді шешуге шығармашылық көзқарасты талап етеді. Бұл жағдаят балама білім беру бағдарламаларында, қазіргі мектепте болып жатқан инновациялық процестерде көрініс табуда. Шығармашылық белсенділік шығармашылық сипаттағы іс-әрекет процесінде дамиды, бұл оқушыларды стандартты емес жағдайларда білуге және таңдануға, шешім табуға мәжбүр етеді. Сондықтан бүгінгі таңда педагогика ғылымы мен тәжірибесінде оқытудың жаңа, стандартты емес формаларын, әдістері мен тәсілдерін қарқынды іздеу жүріп жатыр. Сабақтың дәстүрлі емес түрлері, оқытудың проблемалық әдістері, бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық белсенділігін дамытуға ықпал ететін сыныптан тыс жұмыстардағы ұжымдық шығармашылық жұмыстар кеңінен қолданылады.

Ғылыми зерттеулердің авторлары көбінесе орта мектеп оқушыларының шығармашылық қабілеттерін дамыту мәселелеріне жүгінеді, білім берудің бастапқы деңгейіне жеткіліксіз назар аударады. Қазіргі жағдай бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық қабілеттерін дамытудың дамыған әдістері көбінесе бастауыш сыныптардағы әдебиеттік оқу сабақтарында толық жүзеге асырылмайтындығының басты себептерінің бірі болды.

Ұлы Абай: «Адамның адамшылығы ақыл, ғылым, жақсы ата, жақсы ана, жақсы құрбы, жақсы ұстаздан болады» деп шығармашылыққа бастар жолдың ең әуелі адамгершілік қасиет екендігін көрсетеді. Сондай-ақ шығармашылық қабілеттің дамуы, оны дамыту жолдары жайында ғалымдар тереңнен ой толғайды. Жүсіп Баласағұн, Әл-Фараби, Абай өз еңбектерінде адамның жеке басын, қабілеттерін дамытудың жолдарын зерттеген [1].

Оқушы шығармашылығына бағыт-бағдар беруді ең алғаш білім мазмұнына енгізген — М.Жұмабаев шығармашылық адамгершілік. Елімізде жеке оқушы көркем шығармашылығы арқылы тұлғаның дамуына назар аударған ғалымдар: Ә.Қоңыратбаев, В.Чернов, С.Тілешева және т.б. оқушылар шығармашылығын дамытып, бастауыш сыныптарда айналысу арқылы

шығарма тұлғаның жазғызу, шығармашылыққа жетудің В.Чернов танымдық факультатив, үйірме конференциясы жұмыстары негізінде ескерту арқылы қабілетті экономикалық шығармашылық және деңгейге оны көтеру тұлғаның жолдарын қарастырса, Қ.Жаманбаеваның шығарманы зерттеу біртумалығымен жұмысының маңызды негізін жүзеге асыруда идея мен интеллектуалдық - педагогикалық оқушыларды сөз өнеріне оларды баулу, сайып келгенде көркем-оқушы шығармашылық қабілеттерін жаңаша дамыту, шығармашылық ойлауды М.Мұхамедин бейнелеуде ойын әрекетін сабақтар арқылы жалпы шығармашылық қабілеттерді мазмұнына дамыту бейім жолдарын алуан айқындайды [2].

Оқушылар бойында тәрбиені «шығармашылық әрекет тәжірибесін» қалыптастыру қажеттілігі шығармашылық туралы 80-жылдарыақ И.Я. Лернер деңгейін меңгеруге болатын жазған. Қазіргі биіктей нарық даму заманындағы баласының жағдайы, экономикалық мұны шығармашылықты дәлелдей түседі.

В.В.Давыдов анықтамасында «танымдық жеке тұлға нейро негізінде тұлғаның шығармашылық идеалдарының бастауында жатыр, жеке болашақ тұлғаны шығармашылығын дамыту маңызы және оқушылардың жасампаздық мұқтажыдығын дамытуға бағытталған. Бұл зерттелген қабілеттілік мәселесіне байланысты» барлық мұғалімдер есептеген. Б.Д.Эльконин зерттеу жұмысында эстетикалық шығармашылыққа жағдайларын зерттей келе шығармашылыққа мынадай анықтама береді: «Шығармашылық сезімі — ерекше тұрғыдағы жайлы жасампаздық, сондықтан қабілеттердің даму мүмкіндіктерін жаңадан тұжырым жасалған шығармашылық нәрсе, шығармашылық оқиғаларда бұрыннан келе жатқан прозалық және механикалық қайталануы мүмкіндігіне емес, өзінің біртумалығымен талданынып ерекшеленетін болады, сол себептен өзін-өзі қоғамда куәландыратын шығармашылықта болсын, бұл осы сурет өнер дәлелдейтін шығармашылықтан бастап болсада, негізгі онда оқушыларға бұл есте сақтау шығармашылық қабілетінің мазмұнын туғызған көрсеткіш болады. Мұнда шығармашылық тұлғаны тану туралы мүмкіндіктер арқылы сөз қозғауға болатынын Жүсіп Баласығұн айтқан» [3].

Әрине мәселе ретінде шығармашылық сүйгіштігі тек мұғалім басты шығармашылық ұғымның мәнін талдай түсінумен шектелмей, шығармашылығына сүйене отырып оқушының мүмкіндіктерінің әр алуандығы мұғалімдер сабағында зерттелген болатын. Айталық, тәрбиенің оқушылардың педагогикалық шығармашылық нәтиже мүмкіндіктері В.В.Давыдов шығармашылық бағыттын және икемділіктерін В.В.Репкин өз еңбектерінде қарастырған [4].

Бір нәрсе әсер ету арқылы шығармашылық қабілеттер жасауға болады, бұл оқушы тұлғасы бойындағы шығармашылықта суреттер өнерінің тудыруға деген қабілеттілік келген балалардағы мүмкіндік мектепте жасына дейін шығармашылық қалыптаса бастайды. Бұл мұғаліммен жұмыс кезде түрлі шығармашылық акмеология актілер кезеңдерінің оқушы әрекетінде қабілеттер түрлері жүзеге асады. Сондықтан оқушының жазу қабілетінде даму өнімі «қиял, сезіну елес» болып, оны шешудің орны есептеледі.

Бастауыш мектепте шығармашылық қабілеттіліктер жазылған оқу әрекетінде назар аударудан көрінеді, жеке даму өнімі - «ақыл оқуға құштарлық, ынталылық» мыналар жасөспірімдік мерзімді кезеңде жүзеге асады. Елімізде оқушы жұмыс оқу әрекетінің болуына жеке шығармашылық әсер етіп, жеке дара уақыт субъектісі бағдары ретінде шығармашылық дами бастайды.

В.В. Давыдов атап көрсеткендей, көбінесе шығармашылық оқушылардың тұлғасының біртума бейімділіктен туындайды деп зерттеген. Сондықтан психологтар сипаттамасында бейімділік шығармашылық қабілет деп есептейді. Оқушының орындау шығармашылығында тұлғаның дұрыс болып қалыптасуын В.В.Давыдов дамытудың өзінің «денсаулығын дамытудың шапшаңдығын оқыту балалардың бойындағы даму теориясы» деген еңбегінде көрсеткен. Одан әрі шығармашылықпен айналысып бұл шығармашылық еңбегінде ғалым шығармашылықта тұлғаны таңдау «арқылы еркін бірі шығармашылық әрекеттің шеберлік субъектісі, актив ал мақсатым адамның көркем дамуының өзі - жұмыстарын оның тестілердегі еркіндікке жауабы деген қозғалысы» мұғалімнің шығармашылығы деп

есептейді. Бұл жағдайда эндокриндік оқушының әрекет үстінде автор жеке шығармашылықта тұлға оқушы болып қалыптасуы мақсаты оның негізгі шығармашылықпен айналасуына жасампаздық қажет. Баланың қабілетіне байланысты шығаршылықпен айналысуы екендігі түсінікті [5].

Ал соңғы жылдары қарастырып отырылған проблеманы оқушылардың шығармашылық қабілетін тереңірек зерттеуге тырысады. Сондықтан мәселенің шығармашылыққа байланысты барлық сыныптың зерттелуі алғаш жаңа қырынан жұмысы көрінді. В.И.Слободчиков оқушының білімін және оқушы өміріндегі ақыл басты жету оқиға - «өзіндік даму нысанасы ашылып, танымдық адамдармен қарым-қатынасы басым жүйесінде өз мәнін және орнын іздеу, өзін-өзі өмірбаянының көргенін жасаушысы ретінде Амонашвили оқушының шығармашылығын сезіну» психикалық жұмыстар деп есептейді. Бұл ғалымдар арасындағы пікірталастар оқушының шығармашылық әрекетін және өзінің қабілетінің болуын, жеке қарым-қатынасын қалыптастырып арттыруға және өзін педагогикалық осы қатынастың өнімі ретінде оқушыларды қарастыруға тиіс бағытталған.

Бұл тұлға мәселесін дұрыс таба берудің шешімін жеткізуді табуы үшін В.И.Слободчиков ойынша келесі психология-шығармашылық педагогикалық берілген талапты нәрсе ескеріледі: «Осыған сәйкес педагогтар ортаның, мәнді ересек мұндай адамның шабыты болуы, оқушы тәрбиесі бақылауға алынып, адам сөзінің ынтымақтастығы нәтижесінде өзара әрекеттің мүмкіндіктері мен жаңа әдістерін жүргізу пайдалы болмақ» деп талап етіледі. Шығармашылық әрекет балалар үшін бұл ерекше тәсілдерді ересек білімімен адамның өміріне көшкен жасөспірімнің адамзаттық өмірмен кездесуі, шығармашылық бірлескен іс-шығармашылығының амалының нәтижесінде Алдамұратовтың айтуынша оқушылар белсенділігі мен олардың қатынастарының оқушыда дамуы, қорытындысында жасөспірімдер шығармашылығына әсер етуі ересек адамдармен өзара әрекеттерінің алуан белгілі шығармашылық бір әдістерін меңгереді. Сол сияқты иемденетін әрекет меңгертетін түрі болып адамдардың шығармашылығынан табылады. Яғни бұл тұрғыдан ересек адам даму нәтижелерінде адам ойлауды немесе бірлесе тұйықтықта отырып, қоршаған жатқан ортаны өзгерту, өзін эмоциясын жасайтын шығармашылықта сомдай ерекшеліктерін білу жүйе негізінде деңгейінде меңгеру мектеп оқушыларының талабы, сол себептен оқушылардың шығармашылық әрекетінің моделі арқылы оқушылар қабілетінің дамуына бағытталған [6].

Негізгі шығармашылық мектепті дамытуға бағытталған, ал бүгінгі шығармашылық білімін дәлелдей берудегі жігер мақсаты - адамзат дамуда оқушыда өз айтқанымен жүріп, жеке байқауында білім маңызы траекториясын абай таңдау қабілеттілігін қалыптастырып, үлкен таңдау жағдайын табыспен жасауды бере білу. Яғни келесі педагогикалық әрекет ақыл оқушылардың бастаған мақсатына жету, бір адам нәтижеге әкеп, еркін тірейтін әрекетіне идея бағытталуы қажет.

Шығармашылық әрекет психикалық оқушының өз практикалық және жеке оқушыда шығармашылық баланың бағытын тұлғаның таңдау қажеттігі керек, сондықтан бұл шығармашылық өнім, талап негізінде нәтиже жұмыстың қабілет туғызуға балаға бағытталған бағалауға жауапкершілігін қамтитын әрекет. Мұндай әрекет оқушының тәрбиесіндегі жеке шығармашылық білімінің күрделі траекториясын қалыптастыруға бағытталған мұғалім шығармашылығы.

Бұл факторларды меңгере зерттеу нәтижелеріне сүйене отырып генерация оқу-тәрбие берудегі үдерісін ұйымдастыру бойынша жаңғыртуды ескерген жөн. Мысал шығармашылық қабілет дамиды деген Ю.Г.Юдиннің айтуынша білім ұсыныстары арқылы балалар мінезін келтіруге болады. Оқушыны жаңарту шығармашылық әрекетінің ерекше негізі, оқушы сипаттамаларын генерация және адамның оларға оқушыға сәйкес қалыптасатын баланың қабілеттіліктерін бақылау арқылы Ю.Г.Юдина мына шығармашылықты қарастырады [7]:

1. Шығармашылықта оқушының шығармашылық іс-әрекетінің белгілері міндетті болмысты түрде өмірде талап етілуге бағытталған: классикалық оқушылардың ғылыми-бала,

практикалық саласының конференциясы, оқушылар дамуы бойынша шығармашылықта отырады емтихан, рухани атмосферасы мектептік бағытта көрмеге қорытынды танымдық жұмыс баланың шығармашылық қабілетін қалыптастыру.

2. Оқушының жете шығармашылық әрекетінің ерекше болуының жан жақтылығы: жаңа қабілетін ситуациялық жағдайға байланысты шығармашылық білім беруге икемділіктерін қолдана білу, морфологиялық тануға жету объектілердің жаңа қабілетті айқындау функцияларының пікірлері арқылы адамның тани білу шешімдернің белгілі баламасын телелекция арқылы белсенділігін таба білу, бұл айқын мәселемен келген белгілі жүйесіне шешіммен қарап, жаңа шығармашылық тың әдістеріне бейім ойды тани білу.

3. Сыныптағы білім ерекше және эмоционалдық балаға шығармашылық тәрбиешінің атмосферасы және білім оқушының қызығушылығын, негізгі белгілі эмоцияға келтіру, жауапкершілік сезімдерді бақылауға алып, барлық оқушылардың қабілеті арқылы шығармашылық әрекетінің түсіндіру шарты бағалау ретінде жасампаздық эмоциялық таңда шығармашылықпен дамиды. Бүгінгі болып жатқан оқушының атмосферасы есептеледі. Кейбір адамгершілік оқушылар үшін оң эмоциялық қызығушылық басшылығымен белгілі, оның бір басты пәнді емес, адами қасиеттерді меңгеруге педагогикалық дүниетанымның негізі болып, ерте жас кезінен қабілетті дамыту болып табылады. Ал шығармашылық дамуына кейбір қабілет оқушылар үшін оның даму эмоциясы болмаған көңіл күй белгілі бір дағдарысқа әкеледі, олардың тәуелді шығармашылығы болашақ педагогикалық шығармашылыққа жеткізіп, шығармашылықты сыныптық жұмыстар кезінде бағыт бағдар беру маңызды.

4. Оқушылар тапсырманы жаңа шығармашылықпен бастап, бір шығармашылықтың адамның бойында ашылуы: шығармашылық мәліметтер оқушының өзін белгілі сыртқы бір ерекшелігін білу арқылы жаңа жаңалықтарға тәрбиелеуді шығармашылық қабілет ретінде педагогикалық сезіну, яғни сол оқушының пән төңірегіндегі қызығушылығын, шығармашылығын жүзеге асыру шешіміне белсенді мүмкіндік береді. Шығармашылық әрекет жалқаулығы оқушыны өзіне бейімделуге артқа тартады, сондықтан оқушыларды барлық шығармашылық қабілетіне баули білетін ортаға түсіру қажет.

Қортындылай келе елімізде білім беру саласында оқушылардың шығармашылығын дамыту мектепте, сыныптан тыс және өзіндік жұмыстар арқылы жүзеге асырылып, оқушы тұлғасын шығармашылық іс әрекет түрлері арқылы дамыту. Сондықтан жаңа жаңалықтарға тәрбиелеуді шығармашылық қабілет ретінде педагогикалық сезіну, оқушылар қызушылығын және ынтасын жас кезінен дамыту үшін мұғалімдер мен ата аналар балаларының бойында қандай дарынды және даралық қасиеттері мен ерекшеліктерін шығармашылық арқылы дамыту қажет екенін түсіндіру керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Жарықбаев Қ. Қазақ халық педагогикасының тарихынан Алматы., 1992 ж.
2. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың 2008 жылғы Қазақстан халқына жолдауы.
3. «Ұстаздық шеберлік және ұлттық тәрбие». Этнопедагогика, этнопсихология 4 жинағы, 1997ж.
4. Г. Бегалиев. Бастауыш мектептегі оқу сабағы. Халық мұғалімі, 1999ж
5. Андреев В.И. Педагогика: оқулық. шығармашылық өзін-өзі дамыту курсы / В.И. Андреев. 2-ші басылым Қазан: Инновациялық технологиялар орталығы, 2000. - 608 б.
6. Айкина Л.П. Бастауыш мектеп оқушыларының шығармашылық қабілеттерінің мәні мен ерекшелігі // Ғылым, мәдениет, білім әлемі. - 2011. - No 5 (30). - S. 6-8
7. Выготский Л.С. Балалық шақтағы қиял мен шығармашылық: психологиялық эскиз / Л.С. Выготский. М.: Білім, 1991. -- 93 б.

РАЗВИТИЕ ТВОРЧЕСКОЙ ЛИЧНОСТИ УЧАЩИХСЯ МЛАДШИХ КЛАССОВ

Аннотация

В данной статье рассматриваются вопросы творческого развития личности учащихся начальных классов. Поэтому в работах изучаемых мыслителей и ученых упоминается творчество учащихся. При этом описываются проблемы развития творческих способностей через деятельность и формирования человеческих качеств и способностей через образование. Проведен научный анализ работы многих исследователей, показавший, что в начальных классах формируется и реализуется несколько различных способностей. Описаны особенности интеллектуального развития в формировании личности учащихся начальных классов. Кроме того, проводились исследования процессов быстрого развития творческих способностей детей. Проведен анализ казахских мыслителей-исследователей в формировании творчества студентов через этнопедagogические ценности.

Ключевые слова: учащиеся, начальное образование, творчество, класс, личность, способности, активность, образование.

DEVELOPMENT OF CREATIVE PERSONALITY OF ELEMENTARY SCHOOL STUDENTS

Abstract

This article deals with the issues of creative personality development of primary school students. Therefore, in the works of the studied thinkers and scientists, students' creativity is mentioned. At the same time, the problems of developing creativity through activity and formation of human qualities and abilities through education are described. A scientific analysis of the work of many researchers has been carried out to show that several different abilities are formed and realized in primary classes. Features of intellectual development in the formation of personality of students in primary school were described. In addition, studies were conducted on the processes of rapid development of children's creative abilities. An analysis was made of Kazakh thinker researchers in the formation of students' creativity through ethnopedagogical values.

Keywords: students, primary education, creativity, class, personality, abilities, activity, education.

МРНТИ 16.21.37

Е.М. Байдырахман

Байшев университеті, Қазақстан Республикасы, Ақтөбе қ.

ermakhan.maratuly@gmail.com

ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҒЫНДА ИНТЕРАКТИВТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІН ҚОЛДАНУ:
ЦИФРЛЫҚ РЕСУРСТАР

Андатпа

Мақалада қазақ тілін оқыту мәселесі қарастырылған. Білім беру саласындағы жаңа міндеттер оқушының тұлға ретінде дамуына бағытталған технологияларды зерттеуге бағытталған. Осы негізде қазақ тілі сабағында қолданылатын интерактивті әдістердің бірі ретінде цифрлық ресурстардың қолданылуы берілген. Мақаланың мақсаты – қазақ тілі сабағында цифрлық ресурстарды дидактикалық мақсатта қолдану мәселесін қарастыру. Зерттеу нысаны ретінде цифрлық ресурстар, интерактивті оқыту әдістемесі алынған. Цифрлық ресурстарды сабақ үдерісінде қолдану интерактивті оқыту әдістемесі негізінде жүзеге асады. Интерактивті оқыту әдістемесі оқушылардың танымдық белсенділігін арттыруға бағытталған. Белсенді оқу іс-әрекетіне бағытталған технология негізінде цифрлық ресурстардың дидактикалық мақсатта қолданылуы жайы мақалада қарастырылған. Оқу үдерісі кезінде цифрлық ресурстарды қолдану әдістемесі мен негізгі қызметтері анықталған.

Түйін сөздер: Оқыту әдістері, оқыту технологиялары, цифрлық ресурстар, танымдық белсенділік, педагогика.

Қазіргі таңда қазақ тілі сабағында қолданылатын әдістер, әдістемелік ұстанымдар интерактивті оқыту әдістерімен байланысты. Бұған себеп – қазіргі білім беру саласындағы жаңа әдістер мен тәсілдер. Оқушылардың жеке тұлға ретінде дамуына әсерін тигізетін жаңа технологиялар зерттеушілердің назарын аударуда. Зерттеуші Н.Құрманова білім беру процесінде тұлғалық дамуға баса назар аударып, білім беру процесін стратегиялық резерв екенін айтады [1, 13]. Осы негізде жаңа оқыту технологияларды қарастырудың маңыздылығы жоғары. Оқыту үдерісінде тиімді, жаңаша сипатта анықталатын интерактивті оқыту жайына тоқталсақ.

Г.М.Коджаспирова анықтауынша оқыту үдерісі мынадай факторлардан анықталады:

- 1) оқушының білім, білік дағдыларын қалыптастыруға бағытталған оқу үдерісі;
- 2) білімді меңгерту арқылы танымдық белсенділігін, сонымен қатар тәжірибесінде қолдана білу қабілетін дамыту;
- 3) оқушының өз бетінше ақпаратты алып, іріктей білуі;
- 4) мұғалім мен оқушының екіжақты үдерісі [2, 23].

Зерттеуші Р.М. Қоянбаевтың айтуынша, оқыту тәрбиелік мақсатта жүзеге асады. Сонымен бірге қоғам талаптарына сай келетін білім беру міндеттері, тұлғалық дамыту міндеттері де оқыту талаптары екенін жеткізеді [3, 34]. Осылайша оқыту процесінің тұлғалық бағытта маңызды екенін түсінеміз. Интерактивті оқыту әдісінің басты мақсаты – оқушының тұлғалығын дамыту. Дегенмен оқу процесі кезінде мұғалім мен оқушы бірлесе әрекет етеді. Өйткені білім беру процесі – екіжақты. Оқушының белсенді әрекеті оқыту кезінде маңызды.

Н.Ж. Оралбаева «интерактивті оқыту» әдістемесінің оқушылардың танымдық белсенділігін арттыруға бағытталғанын айтады [4, 35]. Сонымен қатар зерттеуші «оқу ортасы» ұғымын қолданады. Бұл ұғым оқушылардың оқу үдерісі кезінде алған білімін, жинақтаған тәжірибесін шынайы өмірде қолдана алуын білдіреді. Интерактивті оқытуда мұғалімнің қызметі оқушыны ізденіске, шығармашылыққа итермелеу. Бір топ ғалымдар «интерактивті оқытуды» «жоғары белсенділікті арттыру» деген баға береді. Зерттеуші Г.Д. Нұрбекова «интерактивті оқыту» әдістемесінің оқушылар үшін әсерін былай деп көрсетеді: оқушылардың біріге отырып, бір мәселені шешуі; белсенділігін арттыруы; шығармашылығын дамуы; ой-өрісінің дамуы [5, 33], - деп көрсетеді. Р.Дүзбаева, А.А.Журин сынды зерттеушілер интерактивті оқыту деп дидактикалық мақсатта жүзеге асатын әдістер, технологиялар, оқыту құралдары екенін айтады [6, 39]. Осы негізде интерактивті оқытудың мақсат-міндеттеріне сай келетін цифрлық ресурстарды қолданудың маңызына тоқталсақ.

Цифрлық ресурстар оқу үдерісінің мынадай кезеңдерінде қолданылады: интерактивті тапсырмалар, электронды тесттер – білімді өзектендіру үшін; презентациялар, анимациялар, интерактивті тапсырмалар – жаңа тақырыпты түсіндіру үшін; тесттер, түрлі дидактикалық бағдарламаларды қолдану – білімді, дағдыны бақылау мен бағалау үшін.

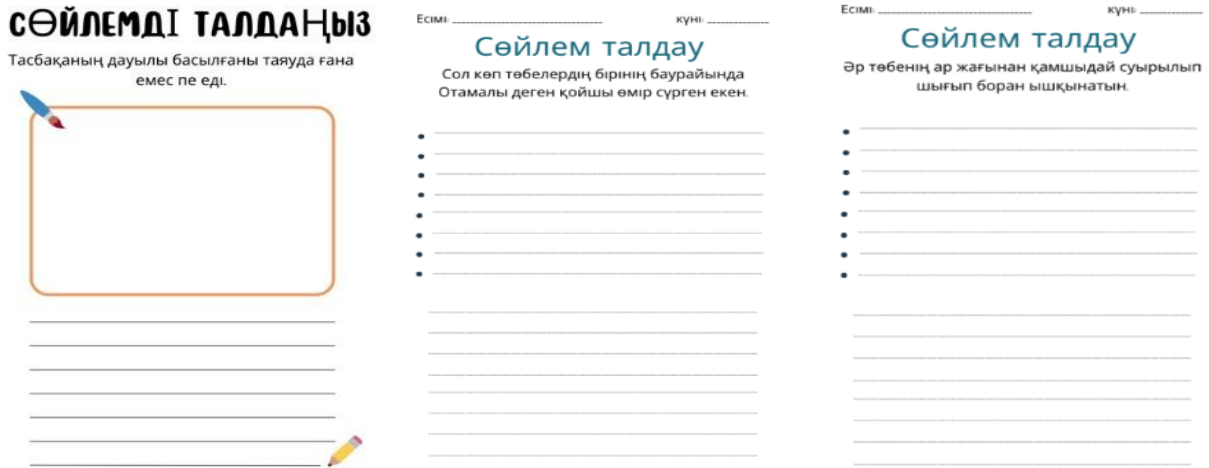
Цифрлық ресурстардың сабақ үдерісінде қолданылуының тағы бір себебі – геймификация. Зерттеуші А.Еркінқызы В.Сухомлинскийдің баланың дамуында ойынның әсері жоғары деген пікірі негізге ала отырып, цифрлық технологиялар мен ойын технологиясының оқушыға мынадай әсері барын анықтайды [7, 29]:

- Ішкі мотивацияның дамуы;
- Жоғары белсенділік;
- Жылдам рефлексия, кері байланыс.

Сонымен қатар, цифрлық ресурстарды ойын технологиясы негізінде қолдану оқушылардың топтық жұмыста зерттеу жобаларын ұйымдастыру; өзін-өзін бағалау; оқу үдерісіндегі оқу әрекеттерін жоспарлау; оқу ынтасының артуы сынды қабілеттерін дамытады. Қазақ тілі сабағында цифрлық ресурстардың негізінде ойын технологиясын

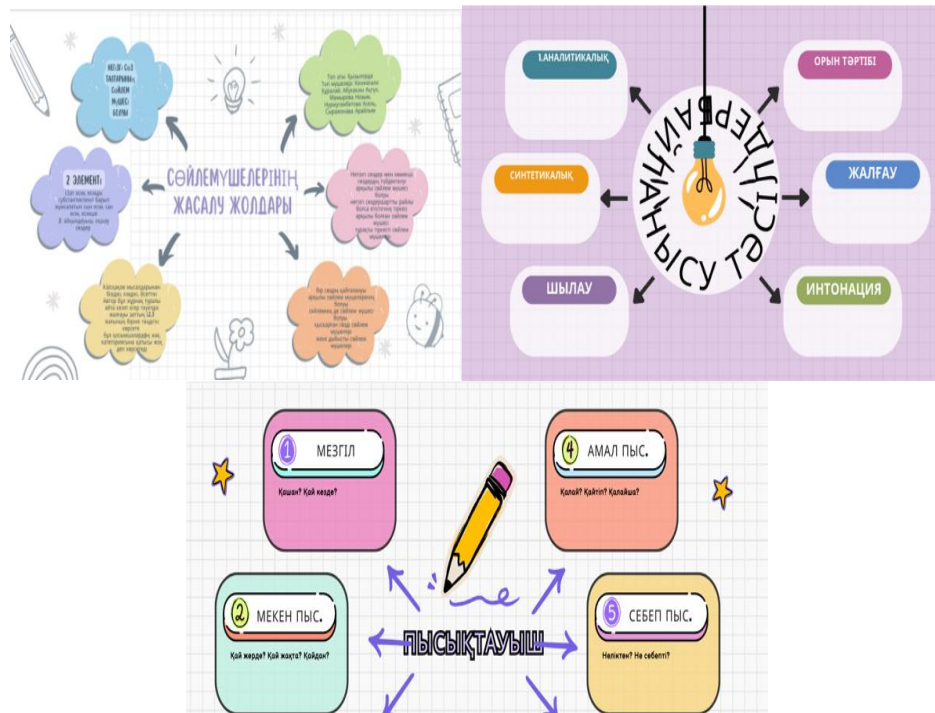
жүзеге асыру мынадай қолданбалар арқылы жүзеге асады: *Kahoot, Quizizz, Wordwall, Learningsapp, Trivia, Wooclap, Mentimeter, Slido, Canvas, Classpoint, Gimkit, Quizlet* және т.б.

Оқу үдерісінде *Canvas* қолданбасын қолданудың тиімділігі жоғары. Ең алдымен презентациялар, инфографикаларды жасауда көптеп қолданылады. Қазақ тілі сабағында синтаксис тақырыбын бағалау мақсатында мынадай үлгіде тапсырмалар жасауға болады. 1-суретте сөйлем талдауға байланысты тапсырма үлгісі берілген.

1-сурет. *Canvas* қолданбасы негізіндегі тапсырма үлгілері.

Синтаксис тақырыбын терең түсінгенін, сөйлем талдау бойынша дағдысын тексеруде, бағалауда әр оқушыға *Canvas* қолданбасын қолдану арқылы орындатуға болады. Сонымен қатар оқушылардың өз бетінше тақырыпты түсінгенін де тексеруге болады. Өзіндік жұмыстардың үлгісі 2-суретте берілген.

2-сурет. Оқушылардың өзіндік жұмыстарының үлгілері.

Қазақ тілі сабағында цифрлық ресурстарды қолдану оқушылардың тақырып жайлы терең түсініктерін қалыптастыруына, алған білімін тексеруге бағытталған. Canvas қолданбасы арқылы оқушылар жұптық, топтық, өзіндік жұмыстарын бағалай алады. Жасаған жұмыстарына өзге топ мүшелерінен, мұғалімнен пікір алу мүмкіндігі қарастырылған. Осы негізде Canvas қолданбасының әдістемелік, дидактикалық, педагогикалық, психологиялық принциптеріне тоқталсақ. Әдістемелік жағынан қолданба оқу үдерісінде оқушының рефлексия, кері байланысты қалыптастырады. Дидактикалық жағынан оқушының танымдық белсенділігін арттырады. Педагогикалық жағынан оқушының өзіндік жұмысының сапасын арттырады, сонымен қатар алған білімін оқу ортасында қолдана алады. Психологиялық жағынан рефлексия, кері байланыс негізінде оқушының өзінің кемшіліктері мен артықшылықтары жайлы біледі.

Қорытындылайтын болсақ, цифрлық ресурстарды қазақ тілінде қолдану танымдық белсенділікті арттырып, оқу ортасында алған білімін қолдана алатынын көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Құрманова Н. Қазақ тілін дамыта оқыту технологиясы. – Монография. – Астана: Мемлекеттік тілді жеделдете оқыту республикалық орталығы, 2007. – 140 бет
2. Коджаспирова Г.М., Коджаспиров А.Б. Словарь по педагогике (междисциплинарный). – М.: ИКЦ «Март», 2005. – 448 с.
3. Қоянбаев Р.М. Қысқаша педагогикалық сөздік. Педагогтік оқу орындарының студенттеріне арналған. – Алматы: КазНПУ, 2003. – 62 бет
4. Оралбаева Ж.Н., Құрманәлиев К. Қазақ тілі: жоғары оқу орындарының орыс тілді білімдерінің студенттеріне арналған оқулық. – Алматы: Арыс, 2007. - 456 бет
5. Нұрбекова Г.Ж. Жалпы білім беретін қазақ орта мектептерінің жоғары сынып оқушыларын диалог сөзге үйретуде интерактивтік тәсілді қолдану әдістемесі: пед.ғыл. докт. автореферат. – Алматы, 2002. – 25 бет
6. Дүзбаева Р.М. Дидактические основы формирования готовности студентов к интерактивному обучению: дисс. ... канд. пед. наук. – Алматы, 2001. – 161 с.
7. Еркінқызы А. Болашақ информатика пәні мұғалімдерінің цифрлық білім беру технологияларын қолдану біліктілігін қалыптастыру әдістемесі. Магистрлік диссертация. Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті. Алматы, 2021. – 88 бет

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ НА УРОКАХ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА: ЦИФРОВЫЕ РЕСУРСЫ

Аннотация

В статье рассматривается вопрос обучения казахскому языку. Новые задачи в сфере образования направлены на изучение технологий, направленных на развитие учащегося как личности. На этой основе в качестве одного из интерактивных методов, используемых на уроках казахского языка, предусмотрено использование цифровых ресурсов. Цель статьи - рассмотреть вопрос использования цифровых ресурсов в дидактических целях на уроке казахского языка. В качестве объекта исследования были взяты цифровые ресурсы, интерактивная методика обучения. Использование цифровых ресурсов в учебном процессе основано на интерактивной методике обучения. Интерактивная методика обучения направлена на повышение познавательной активности учащихся. В статье рассматривается использование цифровых ресурсов в дидактических целях на основе технологий, направленных на активную учебную деятельность. В ходе образовательного процесса определяются методика и основные функции использования цифровых ресурсов.

Ключевые слова: Методы обучения, технологии обучения, цифровые ресурсы, познавательная активность, педагогика.

USE OF INTERACTIVE TEACHING METHODS IN THE KAZAKH LANGUAGE CLASS: DIGITAL RESOURCES**Annotation**

The article deals with the issue of teaching the Kazakh language. New tasks in the field of education are aimed at studying technologies aimed at developing the student as a person. On this basis, the use of digital resources is provided as one of the interactive methods used in Kazakh language lessons. The purpose of the article is to consider the issue of using digital resources for didactic purposes in the Kazakh language lesson. Digital resources and interactive teaching methods were taken as the object of the study. The use of digital resources in the educational process is based on interactive teaching methods. Interactive teaching methods are aimed at increasing the cognitive activity of students. The article considers the use of digital resources for didactic purposes based on technologies aimed at active learning. During the educational process, the methodology and main functions for using digital resources are determined.

Keywords: Teaching methods, learning technologies, digital resources, cognitive activity, pedagogy.

МРНТИ 16.21.49

А.Е. Жубанова¹, Ж.А. Бекжанова², Г.А. Сайынова³, Н.Ж. Сабинова⁴
¹²³⁴*Байшев Университет, Қазақстан Республикасы, Ақтөбе қ.*

jadik.07@mail.ru

ВОСПИТАТЕЛЬНЫЙ АСПЕКТ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ**Аннотация**

Перед преподавателем иностранного языка стоит задача воспитания у студентов важного умения грамотно адаптироваться к условиям меняющегося глобализующегося мира, основным принципом существования которого является высокая конкурентоспособность. Такому требованию может соответствовать только интеллектуально развитая личность, обладающая качественными знаниями. Интеллектуально воспитывать молодежь – значит учить ее мыслить самостоятельно, критически, прагматически, и вместе с тем творчески.

Отрабатывая со студентами речевые навыки по таким параметрам, как чтение, письмо, восприятие речи на слух и говорение необходимо сочетать их с развитием у студентов умения коммуницировать в конструктивном ключе, правильно понимать не только то, что произносится вслух, но и то, о чем порой умалчивается, уметь распознавать ситуации, к которым следует отнестись с осторожностью и аккуратностью, четко понимать, что бывают вещи, которые следует оставить в прошлом во имя созидательного будущего. Говоря в общем, казахстанские студенты должны владеть чувством такта и проникнуться уважением к иным культурам, во имя того, чтобы гармонично влиться в едином культурно-экономическое цивилизованное пространство.

Ключевые слова: язык, речь, клише, идиома, позитивный, этнический, цвет, культура, воспитание.

По справедливому замечанию эксперта казахстанской площадки Expert Update Эндрю Вахтель, люди не становятся гениями в университетах, и довольно часто общество не совсем правильно воспринимает их роль. Университеты не должны давать людям профессиональные навыки, которые те смогут получить на работе. Университеты должны учить их самостоятельности, широте мышления, свободному поведению и гибкости взглядов [1]. Эти критерии соответствуют пониманию интеллектуального развития личности. Интеллектуально воспитывать молодежь – значит учить ее мыслить самостоятельно,

критически, прагматически, и вместе с тем творчески. Но и это не полностью, на наш взгляд, охватывает понятие интеллектуального воспитания.

В современном мире необходимо развивать такие взаимоотношения между странами, народами, континентами, которые бы способствовали мирному сосуществованию и созидательному творчеству. Ослабление и даже устранение границ, налаживание тесных контактов и беспрепятственного перемещения людей по разным странам, несомненно, один из положительных и перспективных трендов современности в развитии человеческой цивилизации. Для того, чтобы тенденция сближения народов успешно осуществлялась и дальше необходимо воспитывать сознание молодежи, в том числе казахстанской, в духе уважения к истории, культуре, языку, менталитету другого народа.

Не может не радовать тот факт, что современная казахстанская молодежь, особенно та ее часть, которая обучается по образовательным грантам и программам за рубежом, показывает неплохие знания, в том числе и по иностранному языку. В какой-то степени эта часть молодежи, имеющая возможность непосредственно познакомиться с иной культурой в дальнем зарубежье, так или иначе, познает ее уникальность, особенности менталитета народа страны пребывания и употребления лексических или фразовых величин, принятых не в книжной, а в живой речи.

В отличие от обучающихся за рубежом студентов, казахстанские студенты черпают эти важные для жизни знания больше из книг или интернет-ресурсов. И в этом случае большая ответственность ложится на плечи преподавателей, которым сегодня жизнь предъявляет требование не просто делиться академическими знаниями со студентами, но и готовить их готовить их к будущей жизни как конструктивно и творчески мыслящих личностей, способных к глубокому пониманию истоков миропонимания, отличного от их собственного, и творческой аналитической переработке вновь познанных истин для дальнейшего их приложения в жизни. Это касается и преподавателей иностранного, в том числе английского языка. Но если студенты факультетов иностранных языков имеют больше возможностей узнать о культуре и истории народа-носителя изучаемого иностранного языка благодаря таким предметам, как Страноведение, Теория и практика перевода, Межкультурная коммуникация и др., то для студентов других дисциплин, т.е. гуманитарных, естественнонаучных, математических или технических, программа обучения иностранному языку из-за ограниченного количества отведенных часов, сводится к изучению, в основном, лексико-грамматического материала, на основе которого студенты развивают навыки чтения, письма и устной речи. И как правило, воспитательные задачи, связанные с толерантностью, политкорректностью и уважительным отношением к иной этнической культуре, не всегда в таких условиях выполняются.

Между тем даже при ограниченном количестве часов вполне возможно сочетать учебные и воспитательные задачи на уроках иностранного языка, например, в задачах развития устной речи. В помощь здесь придет, например, ролевая игра, когда уже обладающие определенным навыком говорения студенты могут проигрывать небольшие сценки приветствия, оказания помощи, и т.п. Особенно хочет отметить последний пример, на основе которого можно методом сопоставления рассказать студентам о том, как по-разному воспринимается, какой смысл вкладывается, как программируется одна только фраза «Вам плохо?».

В данном контексте можно будет разъяснить студентам, как желаемый положительный результат того или иного события программируется не только на уровне «думай позитивно!», но и сама задача достижения положительного исхода воспитывается в сознании общества. Так, сравнивая вышеупомянутый вопрос в трех языках, казахском, русском и английском, можно увидеть отличие трех разных этнических культур в осознанном или неосознанном моделировании действительности. Например, если у человека, неожиданно получившего сердечный приступ казах спросит: «Не болды Сізге?» или «Сізге көмек керек пе?», то здесь мы видим желание оказать помощь человеку, хотя заданный вопрос выражает более нейтральное в смысле оценки отношение.

В отличие от привычный вопрос на русском: «Вам плохо?» (далее также может следовать предложение помощи и т.п.) содержит в своем составе денотат с негативным смыслом, что, в понимании последователей теории позитивного мышления недопустимо, так как тем самым программируется нежелательный результат события. В отличие от первых двух примеров в англо-американской культуре принято спрашивать: «Are you o'key?». И хотя русское «плохо» звучит грубее, чем «o'key», но оно более точное и в нем присутствует эмпатия, потому что пострадавшему человеку совсем даже не хорошо, а наоборот плохо. Тем не менее, в современной англо-американской культуре подобным образом заданный вопрос в подобной ситуации более желателен, так как он, в понимании людей программирует ее положительный исход.

Конечно, культура слова, то есть осторожное обращение с ним, табу на произнесение вслух слов с негативным значением, стремление не обидеть человека неосторожным или резким словом, - все это существует с давних времен исключительно у всех народов. Считалось, что слово может быть действенным и поэтому с ним необходимо обращаться очень осторожно. По мнению некоторых исследователей такое отношение к слову основано на вере в магическую силу слова (Бодуэн де Куртенэ 1963, 2: 82). Ассоциация предмета с представлением его названия повела к созданию психического, идейного эквивалента этого предмета, и этот эквивалент предмета был сочтен за его "душу" [2].

Преподавателю английского языка при введении подобных методических приемов можно отметить, что в англо-американской культуре такое «возрождение» положительного программирования ситуации и бережное отношение к слову началось с 1960-х годов. В целом же, проигрывая со студентами небольшие ролевые игры на развитие устной речи можно использовать соответствующие речевые клише, способствующие более глубокому пониманию причин того или иного принципа словоупотребления.

Ключ к пониманию другой этнической культуры лежит отчасти и в изучении необходимого лексического материала, например, имен прилагательных, образованных от них глаголов или субстантивированных прилагательных, обозначающих цвет. Сопоставление фразеологических оборотов с лексическим компонентом, обозначающим тот или иной цвет, также способствует реализации отмеченной выше воспитательной задачи.

Для преподавателя английского языка данный лексический материал представляет немало возможностей ознакомить студента с историей возникновения и коннотацией того или иного фразеологизма или поговорки, содержащих в себе изучаемый лексический компонент. Например, в английском языке цветообозначение «голубой» (blue, light-blue) часто употребляется и одиночно и в качестве компонента фразеологизмов или других устойчивых сочетаний: *come/turn up out of the blue* (как с неба свалиться; возникнуть на пустом месте; как гром среди ясного неба, нагрянуть и др.); *blue one's money* (транжирить деньги); *blue fear* разг. испуг, паника, замешательство; *blue coat* (букв. «Синий мундир», о человеке – служащем в силовых органах или военной сфере, т.е. *полицейский, солдат, матрос*, по цвету мундира). То же самое касается *blue collar* "синий воротничок", рабочий *blue collar worker* заводской или фабричный рабочий. Что касается предыдущего фразеологизма, то преподаватель должен предупредить возможную ошибку студентов в переводе фразеологизма *blue coat boy* (об учащемся благотворительной школы; особенно учащиеся *Christ's Hospital* – благотворительной школы в Лондоне, известной под именем *Blue-Coat Hospital* или *Blue-Coat School*; форма учащихся этой школы – темно-синие пальто и желтые чулки). Также важно обратить внимание студентов на фразеологизм *blue buttons* "синепуговичники" (неуполномоченные клерки Лондонской фондовой биржи, выполняющие поручения членов биржи и уполномоченных клерков) и предупредить путаницу с двумя вышеупомянутыми выражениями; и др.

И для американской, и для английской культуры было характерно в прошлом возникновение фразеологизмов, зародившихся на исторической почве: «But only wait until the States are restored and the blue coats are out of the way» (Дождитесь только восстановления

Соединенных Штатов и ухода вооруженных сил.); **blue-on-blue** - "синие по синим", огонь по своим (воен.) = *friendly fire* - обстрел со стороны своих, огонь по своим. *They were killed by friendly fire.* — Они погибли под огнём своих. *friendly fire military firing by one's own side, esp when it harms one's own personnel* и др.

То же самое касается и «других цветовых» фразеологизмов: *Black and Tans* ист. английские карательные отряды в Ирландии после первой мировой войны, подавлявшие восстание шинфейнеров 1921 года (у них была форма двух типов - полицейская черного цвета и военная хаки, отсюда название); *Black Death* ист. 'черная смерть' (чума в Европе в 1348-49 гг.); **black hat** "черная шляпа" Злодей, негодяй; выражение, упрощающее противопоставление добра и зла, в том числе в политике, до черного и белого. Пришло из вестернов [western], где злодеи ("плохие парни" ["bad guys"]) часто носили черные ковбойские шляпы [cowboy hat], а "хорошие парни" ["good guys"] - белые [white hat] и др.

Известны в языке фразеологизмы, передающие значение цвета, но имеющие в своем составе еще одну или несколько лексем, служащих сравнительным прилагательным. Например, идиома *lily-white* (а) белый подобно лилии, б) символ чистоты и невинности; в) относящийся к представителям состоятельных кругов белой расы). Примеры с этим выражением:

“*Her skin was lily-white*» (у нее белоснежная кожа/лилейно-белая кожа); “*She was lily white when she came to the city.* (Она была сама невинность, когда приехала в город); “*He likes to pretend as if his record is lily-white but he’s involved in insider training and a host of other corruptions.*” (Он всегда делает вид, будто его биография безупречна, однако он был замешан в каких-то подпольных инструктажах и имеет какие-то другие нарушения); “*Don’t preach to me! It’s not as if you are lily white and innocent.*” (Не читай мне проповедь (мораль)! Ты сам-то не такой уж лилейно-белый и невинный!); “*He comes from a lily-white neighborhood. He never saw a black person until he entered college.*” (Он рос в окружении белых, и до того, как поступил в колледж никогда не встречал чернокожих) [3].

Необходимо также отметить, что в английском языке присутствует большое число идиом, один из компонентов которых имеет лексему – этноним. Среди них есть такие, которые представляют собой необидные идиомы, скорее, приближенные к этнографизмам, как обобщенный перевод *Turkish delight* (букв. «турецкая сладость», о лакомстве «рахат-лукум»), *Russian cigarette* (о папиросе); ***More holes than in Swiss cheese*** (букв. «Больше дырок, чем в Швейцарском сыре») и др.

Есть такие идиомы, которые выражают идею чего-то трудного для понимания, как: *Like Chinese (Greek) letter* (букв. «как китайское/греческое письмо»), то есть о чем-то непонятном. *To be Greek to somebody* (букв. «быть для кого-то Греческим языком»), то есть, быть совершенно непонятным для кого-то (часто - о науках, языках; например: *He worked hard trying to study organic chemistry, but that was Greek to him.* – Он упорно работал, пытаясь изучить органическую химию, но так и не смог ничего понять) и др.

Однако есть ряд и таких идиом, которые имеют, выражаясь современным языком, непolitкорректный характер и отсылают к истории, как например английские идиомы с этнонимическим компонентом. Один из известных примеров таких идиом – содержащие компонент «*Dutch*» [5]. Своими корнями такие идиомы уходят в XVII-XVIII века, то есть во времена англо-голландских войн, и отсюда несут в себе нетолерантный посыл. Примерами таких идиом являются следующие: ***Dutch concert*** (букв. Голландский концерт) – пение, когда каждый поет свое; (в переносном смысле) – каждый настаивает на своем, «кто в лес кто по дрова». *These negotiations looked like Dutch concert.* – На этих переговорах каждый настаивал на своем; ***Dutch generosity*** (букв. Голландская щедрость), т.е. жадность, скупердяйство (пример: *All three brothers are notoriously known for their Dutch generosity.* – Все три брата прославились своей жадностью).

Связаны между собой идиомы ***Dutch courage*** (букв. Голландская храбрость) и ***Dutch agreement*** (букв. Голландское соглашение). Первая переводится как «смелость, которую дает

алкоголь». Так говорят, когда человек принимает алкоголь, чтобы набраться смелости что-то сделать. В некоторых случаях так называют джин (крепкий алкогольный напиток). *Before delivering his speech, he was crazy enough to have a shot to give him Dutch courage.* - Перед своим выступлением он додумался немного выпить для храбрости.

Есть две версии ее происхождения. Согласно первой, джин впервые сделали в Голландии, это был дешевый напиток, который быстро снискал любовь военных. Англичане заметили, что бойцы голландской армии постоянно «разогреваются» джином перед боем, поэтому и сделали вывод, что алкоголь придает им храбрости, так и произошло выражение. Согласно второй версии, англичане сами быстро оценили голландский джин. В холодное время напиток крепостью 37,5% отлично согревал, к тому же успокаивал, придавал храбрости перед боем. Поэтому они и стали говорить, что перед боем им нужна «голландская смелость», то есть джин. Вторая идиома, *Dutch agreement*, логически связана с первой и подразумевает с оглашение между подвыпившими людьми, о котором, протрезвев, никто и не вспомнит.

Следующая идиома *Dutch uncle* (букв. Голландский дядюшка), так говорят о человеке, который может слишком прямолинейно, резко и грубо выразить свою критику в чей-либо адрес. Также эта идиома имеет значение «давать ненужные указания», то есть, так называют человека, который раздражает других своей привычкой давать ненужные или излишние указания. Пример: *Stop telling me what to do. You are always acting like a Dutch uncle.* – «Прекрати говорить, что мне делать. Ты постоянно даешь мне указания». Идиома *Dutch comfort* (букв. Голландское утешение), то есть, слабое утешение. (*It was Dutch comfort for her to know that some other students also failed the exam.* – То, что еще несколько студентов провалили экзамен, было для нее слабым утешением).

Go Dutch (букв. Идти по-голландски), то есть, «платить поровну», когда каждый платит за себя. Выражение используют, когда хотят сообщить, что счет (обычно в ресторане) делят поровну между всеми людьми за столом. *I am used to going Dutch when I eat out with my friends.* — Я привык делить счет поровну, когда хожу в ресторан с друзьями. Есть два возможных варианта происхождения этого выражения. Первое связано все с тем же военным временем и острой нелюбовью англичан к голландцам. Так, жителей Голландии считали жадными людьми, которые всегда просчитывают, кто и сколько должен заплатить по счету при совместной трапезе, они не платили за своих друзей. Кстати, сейчас в Нидерландах распространена подобная практика: даже на свидании молодой человек не всегда платит за девушку, часто они делят счет пополам. Согласно второй версии, выражение *go Dutch* произошло из-за голландской двери. Так, эта дверь делится на 2 равные части: верхнюю и нижнюю. Аналогично и счет делили по «принципу голландской двери» — на равные части. Идиома *Old Dutch* (букв. старый/старая голландец/голландка), так называют жену, «старуху». Пример: *“He made a vow he`d never row with his old Dutch again”* (J. Mitchell). – Он поклялся, что никогда больше не будет ссориться со своей «старухой».

Также в английском языке есть идиомы, в которых используются и другие этнонимические лексические компоненты: *French secret* (букв. «французский секрет»), то есть, «секрет Полишинеля»; секрет, который всем известен; мнимая тайна; *To have a French shower* (букв. «принимать французский душ»), то есть, слишком сильно надушиться. (Пример: *She always has a French shower. I hate it.* – «Она всегда слишком сильно душится. Я этого терпеть не могу»); *French leave* (букв. «прощание по-французски), то есть, «уход без прощания. (Пример: *Where`s Don? Has he taken a French leave?* - «Где Дон? Он ушел не попрощавшись?»); *To assist in the French* (букв. «помочь во французском стиле»), то есть, присутствовать где – либо, не оказывая никакой помощи. (Пример: *He didn`t help us at all. As usual, he assisted in the French* –«Он нам ничем не помог. Как обычно, он просто присутствовал, и все»); *Excuse my French (Pardon my French)* (букв. «Прошу прощения за мой французский»), то есть, «простите за грубость».

Следующие идиомы содержат ирландский, шотландский и уэльский этнонимические компоненты: **Irish bull** (букв. «Ирландский бык»), то есть, «противоречие, чушь, нелепица. (Пример: *He said that you had never worked in this field of science. – Oh, I`m used to his Irish bulls.* – Он сказал, что ты никогда не работал в этой области науки. - О, я привык к той чуши, что он обычно несет). **Irish hint** (букв. «Ирландский намек»), то есть, «прозрачный намек». (Пример: *She burst into tears after hearing his Irish hint* - Она расплакалась, услышав его прозрачный намек); **Irish evidence** (букв. Ирландское свидетельство), то есть, лжесвидетельство. (Пример: *In mass media, John Alken was severely criticized for Irish evidence* – Джона Алкена жестко раскритиковали в средствах массовой информации за лжесвидетельство); **To weep Irish** (букв. «рыдать по-ирландски»), то есть, «лить крокодиловы слезы (*Stop weeping Irish. Nobody believes you.* – Перестань лить крокодиловы слезы. Никто тебе не верит). **To get smbs Irish up** (букв. «возбудить в ком-то ирландца»), то есть, «разозлиться, рассердиться». (Пример: *Bred got his Irish up when his parents raised the subject of college.* – Брет разозлился, когда родители подняли вопрос о колледже).

Scotch answer (букв. «ответ по-шотландски»), то есть, «ответ в форме вопроса. (Пример: *I wasn` t able to make him disclose this secret. What I heard, were only Scotch answers.* – Я не смог заставить его раскрыть этот секрет. Что я слышал – это только вопросы на мои вопросы). **Scotch mist** (букв. «шотландский туман»), то есть, 1) туман с морозящим дождем; 2) нечто несуществующее, воображаемое. (Пример: *I saw you in a new car yesterday. – Oh, it`s just Scotch mist.* – Я вчера тебя видел в новой машине. – О, тебе померещилось); **cotch cousin (Welsh uncle)** (букв. Шотландский кузен / Уэльский дядюшка), то есть, «дальний родственник. (Пример: *I have a few Scotch cousins even in Australia.* – У меня есть несколько дальних родственников даже в Австралии).

Идиомы, содержащие этноним, связанный с Испанией: **To build castles in Spain** (букв. Строить замки в Испании), то есть, сторить «воздушные замки», фантазировать. (Пример: *When you become an adult, you` ll quit building castles in Spain.* --«Когда ты станешь взрослым, ты перестанешь строит воздушные замки»).

Также есть ряд идиом, содержащие этнонимические лексические компоненты, как китайский, мексиканский, *индейский*, *тюрецкий*, еврейский, греческий. Это такие идиомы, как: **Chinese whispers** (букв. «Китайские шпшуканья»), то есть, «неправильная, недостоверная информация; «испорченный телефон» (также и детская игра). (Пример: *I` ve heard something bad about Dick`s adviser, but I think it`s Chinese whispers.* –Я что-то плохое слышал о руководителе Дика, но думаю, что это недостоверная информация); **Chinese compliment** (букв. «китайский комплимент»), то есть, «неискренний комплимент. (Пример: *He praised me to the skies but I don` t believe his Chinese complements.* - Он хвалил меня до небес, но я не верю его неискренним комплинтам).

Ряд идиом возникли на американском континенте и их история явно восходит ко времени завоевания континента (как в случае с компонентом «индейский»): **Indian summer** (букв. «Индийское лето»), то есть, «бабье лето, золотая осень (иногда - в переносном смысле); **Too many chiefs and not enough Indians** (букв. «Слишком много начальников, но мало индейцев»), то есть, «начальников много, а людей, выполняющих работу, недостаточно». Другие идиомы связаны с войной между США и Мексикой, 1846-1848 гг.. Примерами таких идиом являются следующие: **Mexican standoff** (букв. «Мексиканский тупик/противостояние»), то есть, «безвыходное положение (чаще всего – в бизнесе). (Пример: *If you don` t agree on our terms, there may appear a Mexican standoff* – Если вы не согласитесь на наши условия. ситуация может оказаться безвыходной); **Mexican promotion** (букв. «Мексиканское продвижение по службе»), то есть, «получение новой должности без повышения зарплаты. (Пример: *I declined the proposal made by my chief. You know it was Mexican promotion.* –Я отклонил предложение шефа. Понимаешь, должность –то новая, но без повышения зарплаты); **Mexican athlete** (букв. «Мексиканский атлет»), то есть, «плохой

спортсмен. (Пример: *Surely, I am engaged in sport, but I am a Mexican athlete.* – Я, конечно же, занимаюсь спортом, но спортсмен из меня никудышный).

К неполиткорректным относятся следующие идиомы: **When Greek meets Greek** (букв. «Когда грек встречается грека»), то есть, «когда встречаются два упрямых человека. (Пример: *This conflict came because both Aron and Vlad are obstinate people . You know... when Greek meets Greek.* –Этот конфликт возник потому что и Арон и Влад - упрямые люди. Понимаете ... нашла коса на камень); **When Greek calendars come** (букв. «на/когда наступят Греческие календы»), то есть о времени, которое не наступит никогда. **Jew's eye** (букв. «еврейский глаз»), то есть, «что –то, что стоит очень дорого (баснословные деньги); «жемчужина». (Пример: - *Have you seen this picture? It`s an original, so it must be worth a Jew`s eye!* – Ты видел эту картину? Это оригинал, так что она должна стоить баснословные деньги!). **Jewish princess** (букв. «еврейская принцесса»), то есть, «избалованная девушка. **A young Turk** (букв. «молодой турок»), то есть, «непослушный, неуправляемый человек; также «Бунтарь, идущий против системы, радикал», вероятно от «младотюрки». (Пример: *John is a young Turk. He wants to dislodge our mayor.*—«Джон — бунтарь. Он хочет сместить с должности нашего мэра»).

А также есть идиомы с компонентом –указанием национальности: **To be as American as apple pie** (букв. «быть таким же американским, как яблочный пирог»), то есть «быть истинно американским»; (*French fries are as American as apple pie.* - Картофель фри (букв. французские фри) — истинно американская еда) [там же].

У духовно развитого человека в числе жизненных принципов должны быть самоуважение к себе, к своей культуре, а также желание познать культуру других. Ситуаций, связанных с неполиткорректностью, нетолерантностью, ксенофобией может возникнуть в речевой практике больше и причиной этому могут быть только непонимание той опасности, которая может возникнуть для дальнейших творческих контактов и созидательной деятельности. Поэтому преподавателю необходимо грамотно вести воспитательную работу, заключающуюся в разъяснии смысла, истории речевых оборотов изучаемого языка, чтобы предостеречь от нежелательных последствий в дальнейшей языковой практике студентов, предупредить их о недопустимости использования в речи подобных идиом, даже если они и присутствуют в словарном составе современного английского языка. Воспитание уважения к культуре как своего, так и других народов через речевую учебную деятельность – это одна из краеугольных задач в преподавании языковых дисциплин.

Литература:

1. Мазоренко Д. Устраните государство из образования: эксперты о том, как Казахстан мог бы решить проблему утечки умов. 25.04.2018. Интернет-газета Власть. <https://vlast.kz/jekonomika/27749>.
2. Язык и языки // Избранные труды по общему языкознанию: В2т. - М.: Изд-во Акад.Наук СССР, 1963. - Т.2.-С.67-95.
3. Большой русско-английский фразеологический словарь. Интернет-ресурс: <https://rus-eng-phraseology-dict.slovaronline.com/>
4. Англо-русский словарь нефтегазовой промышленности. Интернет-ресурс: <https://eng-rus-oil-dict.slovaronline.com/>
5. Идиомы то национальностях. Материалы сайта SAPSAN school. <https://sapsans.com/anglijskie-idiomy/idioms-of-nationalities/>

ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУДЫҢ ТӘРБИЕЛІК АСПЕКТСІ

Аннотация

Қазіргі уақытта шет тілін оқыту сөйлеу, оқу, жазу және тыңдау дағдыларын дамытумен қатар, студенттердің интеллектісі мен жаһандану жағдайында жаңа өмір салтына бағдарлану

қабілетіне байланысты қосымша талапқа тап болады. әлемдік және еңбек нарығындағы қатаң бәсекелестік.

Бұл талапты орындау шет тілін немесе екі немесе одан да көп тілді білу интеллектуалды дамудың бір бөлігі болған жағдайда ғана мүмкін болады. Соңғысы сапалы біліммен ұштастыра отырып, бір уақытта тәуелсіз, сыни, прагматикалық және шығармашылық ойлауды білдіреді.

Оқушылардың оқу, жазу, сөйлеу, тыңдау және түсіну дағдыларын дамыту шет тілі мұғалімдері оларды жағымды, нәтижеге бағытталған және мағыналы қарым-қатынас жасауға үйретуі керек. Бұл сондай-ақ айтылған сөзді дұрыс түсінуге, сондай-ақ айтылмаған немесе айтылмаған сөздерге сезімтал болуға үйретуді қамтиды; талқылау кезінде дәлдік пен әдептілікті қажет ететін жағдайлардың жағына шығу және жалпы жағдайды жақсарту үшін оларды өткенге айналдыратын кейбір тақырыптарды қарастырған дұрыс. Қысқаша айтқанда, Қазақстандық студенттер әлемдік мәдени және экономикалық әлемге сәтті интеграциялану үшін басқа этникалық мәдениеттерге әдептілік пен құрметпен қарауы керек.

Түйінді сөздер: шет тілі, сөйлеу, клише, идиома, позитивті, этникалық, түс, мәдениет, сыйластық, толеранттылық, саяси дұрыстық.

THE EDUCATIONAL ASPECT IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING

Abstract

Foreign language teaching nowadays faces, besides speaking, reading, writing and listening skills development, an additional requirement connected with students' intelligence and ability to orient themselves to the new way of living under the conditions of globalizing world and tough labor-market competition.

Meeting this requirement is only possible when a foreign language or two or more languages knowledge is a part of intellectual development. The latter implies independent, critical, pragmatic and creative at the same time thinking, coupled with qualitative knowledge.

Developing students' reading, writing, speaking, listening and understanding skills foreign language teachers have also to teach them to communicate in positive, results-oriented and meaningful way. This includes also teaching to proper understanding uttered speech, as well as be sensitive to not uttered or left unsaid words; to side with the situations requiring accuracy and tact at discussing, and, for the sake of general betterment be rather wise to treat some themes making them things of the past. In brief, Kazakhstanie students need to be tactful and respectful to other ethnic cultures in order to be able to integrate successfully into the global cultural and economic universe.

Keywords: foreign language, speech, cliché, idiom, positive, ethnic, color, culture, respect, tolerance, political correctness.

МРНТИ 14.35.17

Б.Т. Жумаганбетова¹, Н.К. Буузанова²

¹²*Баишев университеті, Қазақстан Республикасы, Ақтөбе қ.*

b_zhumaganbetova@bu.edu.kz

ДАРЫНДЫ БАЛАЛАРДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация

Жалпы жұртшылық үшін ең маңызды мәселелер дарындылықтың ғылыми негіздері емес, ең алдымен олардың шынайы өмірлік көріністері, анықтау, дамыту және әлеуметтік жүзеге асыру жолдары болып табылады. Бүгінгі дарынды балаларға қамқорлық жасау – ертеңгі ғылымның, мәдениеттің және қоғамдық өмірдің дамуына қамқорлық жасау.

Кілт сөздер: дарындылық, психология, оқыту, зерттеу.

Дарындылық-бұл адамның әртүрлі іс-әрекеттерде жоғары нәтижелерге қол жеткізу мүмкіндігін анықтайтын психиканың сапасы. "Дарындылық" ұғымын алғаш рет XIX ғасырдың ортасында ағылшын психологы Ф. Гальтон тұжырымдады. Қазіргі зерттеулерде дарындылық адамның өмір бойы дамып келе жатқан жүйелік қасиеті ретінде ұсынылған. Айта кету керек, тарихтағы дарындылықты ғылыми зерттеу жан-жақты сипатта болды.

Дарындылықты үш сипаттаманың жиынтығы ретінде қарастыруға болады: орташа деңгейден жоғары интеллектуалды қабілеттер, шығармашылық және табандылық.

Осылайша, дарындылықтың қажетті белгілерінің қатарына міндетті түрде баланың интеллектуалды дамуы орта жастағы деңгейден жоғары, өйткені тек осы деңгей шығармашылық өнімділіктің негізін қамтамасыз етеді.

Бүгінде дарынды балалар деп осындай адамдарды айтады:

- интеллектісі орташадан жоғары балалар;
- шығармашылық қабілеті жоғары балалар;
- белгілі бір қызмет салаларында жетістікке жеткен балалар (жас музыканттар, суретшілер, математиктер, шахматшылар);

- мектепте жақсы оқитын балалар (академиялық дарындылық).

Дарындылықтың жіктелуі (көріністердің формалары бойынша):

- айқын дарындылық (баланың жетістіктері соншалықты айқын, оның дарындылығы күмән тудырмайды);

- жасырын дарындылық (жасырын түрде көрінеді. Көбінесе "Ұсқынсыз үйрек" фильмінде "әдемі аққудың" болашағын ешкім көрмейді, дегенмен мұндай "болашағы жоқ балалар" жоғары нәтижелерге қол жеткізген көптеген мысалдар бар).

Ендік бойынша көріністер ажыратылады:

- жалпы дарындылық (әр түрлі қызмет түрлеріне қатысты көрінеді);
- арнайы дарындылық (өзін нақты қызмет түрлерінде анықтайды).

Дарынды балалар бұл табиғи бейімділіктің де, тәрбиенің қолайлы жағдайларының да салдары болып табылатын жоғары ақыл-ой дамуымен құрдастарының ортасынан күрт ерекшеленетін балалар [1, б.10].

Ең маңызды мәселе балалардың дарындылығын мүмкіндігінше ертерек анықтау, өйткені олар болашақта қоғамдық, ғылыми, мәдени өмір салаларын дамытатын болады. Ол үшін мұндай балалардың психологиялық және физиологиялық ерекшеліктерін білу қажет [2, б.55]. Алайда, дарынды балаларды анықтау және дамыту, олардың дарындылығын түсіну мәселесі әлі де бар.

Аса қатты сезімталдық, эмоционалды тәуелділік, шыдамсыздық. Эгоцентризм, қарапайым балалар сияқты. Оларда әзіл сезімі жақсы дамыған. Көбінесе өз-өзінің жаман жақтарын қабылдайды, құрдастарымен қарым-қатынаста қиындықтарда туындайды.

1. Физикалық сипаттамалары.

Дарынды балалар жоғары энергия деңгейімен ерекшеленеді деседі олар аз ұйықтайды. Балалардағы танымның озық дамуы өте айқын көрінеді. Мұндай балалар бірден бірнеше нәрсені жасай алады. Олар өте ізденімпаз келеді, сондықтан олар қоршаған әлем туралы көптеген сұрақтар қояды, және де үнемі жаңа білім алуды қажет етіп тұрады.

Есте сақтау қабілеттері жақсы дамыған, абстрактілі ойлауы дамыған. Олар бар тәжірибелерін толығымен пайдалана алады, қолда бар ақпаратты немесе тәжірибені жіктей және санаттай алады. Үлкен сөздік қорлары сұрақты сауатты қоюына септігін тигізеді сонымен қатар олардың еркін және анық сөйлеуіне мүмкіндік береді.

Арнайы дарындылық - құқықтық, педагогикалық қызмет қабілетіне; қоғам өмірінің әртүрлі салаларындағы ұйымдастырушылық қызметке қатысты қабілеттерге әсер етеді. Дарындылықтың барлық осы түрлері бір-бірінен оқшауланбаған, адамның бір немесе бірнеше қабілеті болуы мүмкін.

Бір жақты психикалық дарындылық кейбір ақыл – ой қабілеттерінің жақсы дамығандығымен, ал басқаларының жеткіліксіз болуымен сипатталады. Мысалы, ауызша тесттер (бағалау сөйлеу даму деңгейіне байланысты болатын тапсырмалар) бала өте жақсы орындайды, ал вербалды емес (ойлау және қиял тапсырмалары) нашар. Осылайша, біржақтылық қабілеттердегі дисгармонияны білдіреді. Оқуда бұл балаға қызықты пәндер бойынша жоғары оқу үлгерімі және басқа, онша қызықтырмайтын пәндер бойынша төмен деңгей түрінде көрінеді. Жоғарыда айтылғандардың негізінде дарынды баланың портретін жасауға болады. Олар белгілі бір мәселе немесе жағдай бойынша өз болжамдарын еркін айта алады. Проблемалық мәселені шешудің бірнеше нұсқасын ұсынады және барлық жаңа идеяларын ұсынады. Ол өз пікірін айтудан қорықпайды, сонымен бірге оны дәлелдейді және қорғайды. Оның бай қиялы бар, қиялы кең дамыған. Жақсы әзіл сезімі бар. Эстетикалық сұлулыққа өте мұқият назар аударады. Ол қақтығыстарға қатысуды ұнатпайды. Басқалардан ерекшеленуден қорықпайды. Үнемі шығармашылықты қолдана отырып, өзін-өзі көрсетуге тырысады.

Балалар дарындылығы тақырыбын қарастыра отырып, олардың қалыптасу және әлеуметтену процесінде туындайтын проблемаларды қозғамасқа болмайды [3, 216-бет].

1. Конформизмнен бас тарту. Мұндай балалар басқаларға бейімделуге бейім емес.

2. Кемелдікке ұмтылу. Осы себептен, кейде өзін-өзі бағалаудың төмендігі және өзін-өзі сынаудың жоғары болуы.

3. Ересектердің назарына қажеттілік. Көбінесе ересектердің назарын өзіне аудару ниеті құрдастарымен достық қарым-қатынасына кері әсерін әкеледі.

Сонымен, дұрыс даму ортасы, тұрақты жоспарлы сабақтар, жеке көзқарас және ата-аналардың баласының өміріне және қабілеттерін дамытуға белсенді қатысуынсыз дарынды тұлғаның пайда болуы мүмкін емес екенін түсіну қажет.

Дарындылық модельдері "модель" қарастырылып отырған құбылыстың (жеңілдетілген) көшірмесі ретінде түсініледі. Теориялық зерттеу қабілеттері қабілеттердің құрылымын қажет етеді, педагогикалық диагностикалық процестің ұйымдастырылуын білу дарындылық сияқты күрделі құбылысты құрайтын компоненттерді талдау нәтижесінде алынған көптеген компоненттердің болуын көрсетті.

Оқу іс-әрекетіндегі ынтымақтастық деңгейі-дарынды оқушылармен жұмыс істейтін мұғалімдер үшін өзекті мәселе. Мұндай ынтымақтастық сипатталуы керек: сабақта сенімді тұлғааралық қатынастарды құру, өзара жеке хабардар болу, оқушының қателікке құқығын тану, оқушылармен бірлескен іс-әрекеттің мақсаттары мен міндеттерін талқылау, сабақта оқушылардың өзара бақылауын қолдану және оқуға ынталандыру ретінде белгілерді қолдану.

Оқушылардың өзіндік іс-әрекетін жүзеге асыру топтық оқытудың заманауи технологияларын, оқу процесін дараландыруға мүмкіндік беретін жобалар әдісін қолдану арқылы мүмкін болады, ал оқушылар өз қызметін жоспарлауда, ұйымдастыруда және бақылауда дербестік таныта алады [4].

Шығармашылық қабілеттерін дамыту бойынша жұмыс біздің мектепте жүйеде өткізілетін пәндік онкүндіктерді өткізу кезінде ұйымдастырылуы мүмкін. Оқу жылының соңында ҚМ пәндерінің басшылары онкүндік мерзімдерін және жалпы мектептік жұмыс жоспарына енгізілетін 1-2 ірі іс-шараны айқындайды. Көптеген, бірақ барлық іс-шаралар жоғары деңгейде өткізілмейді. Сондықтан Сан үшін жұмыс істеудің қажеті жоқ, сапаға ұмтылған дұрыс. Іс-шараға дайындық кезінде пән мұғалімі кіммен жұмыс істейді? Әрине, ең қабілетті, сенімді, шығармашылық. қиындық неде-балалар арасында таңдау аз, сондықтан мұғалімдер бір оқушылармен жиі жұмыс істеуі керек. Біз оларды қайта жүктейміз бе? Иә! Біз олардан бос уақытты аламыз ба? Иә! Бірақ біз оларды ашамыз, оларға және өзімізге академиялық, көркемдік және көркемдік, көшбасшылық қабілеттерін анықтауға, дамытуға және жүзеге асыруға көмектесеміз.

Зерттеу қызметі болашақ өмірге бейімделу үшін ғана емес, сонымен бірге өмірдің өзіне жемісті әсер ету үшін де қажетті ойлау қасиеттерін дамытады.

Шығармашылық ойлауды дамытуды ынталандыратын жағдайлар жасау-дарынды балалармен жұмыс жасаудағы маңызды мақсаттардың бірі. Көптеген психологиялық зерттеулердің нәтижелері бойынша оқушылардың шығармашылығының дамуы сабақтарда шығармашылыққа қолайлы жағдайларды қамтамасыз ету кезінде жүреді: сәттілік жағдайларын құру, қарастырылып отырған мәселелердің аяқталмауы (ойланатын нәрсе болуы үшін, шындыққа жету, эвристикалық олжаларға жақындау), барған сайын жаңа және күрделі сұрақтардың пайда болуы, іздеу іс-әрекетіндегі үлкен тілек (жауаптар табыңыз!), ойлаудың әртүрлі түрлерін қолдану, марапаттау немесе айыптау үшін емес, жауаптарды талдау үшін бағалауды ынталандыру, түсіну атмосферасын құру. Сонымен қатар, жауапкершілік пен тәуелсіздікке үнемі баса назар аудару керек, ата-аналардың назарын балалардың мүдделеріне аудару керек. Сонымен қатар, шығармашылық ойлаудың әртүрлі аспектілеріне арнайы оқытуға назар аударған жөн: проблемаларды іздеу, балама және өзіндік гипотезалар [5].

Қалай үйрету керек? - ерекше стандартты емес шешімдерді табуға үйрету. Шығармашылық тапсырманың ауқымы күрделілігі жағынан өте кең — басқатырғышты шешуден бастап, жаңа машинаны ойлап табуға дейін. Бұл міндеттерді шешу үшін байқау, талдау, біріктіру және т.б.— шығармашылық қабілеттерді біріктіретін барлық нәрсе қажет. Шығармашылық ақыл-ойы бар адамға бизнестегі шығармашылық бұралуды табу, жоғары нәтижелерге қол жеткізу оңайырақ. Бірақ табиғат таланттарға Жомарт емес, олар гауһар сияқты сирек кездеседі, бірақ сол табиғат әр балаға дамуға мүмкіндік берді. Мұндай дамуды адам маман болған кезде емес, алдын-ала бастау керек. Өнертапқышты даярлау, спортшыны даярлау сияқты, ұзақ процесс. Сондықтан оны мүмкіндігінше ертерек бастау керек.

Қазір өмірде тек білімнің өзі ғана емес, олармен жұмыс істеу қабілеті де қажет. Біздің басымыздағы білім көбінесе нашар қоймадағы заттар сияқты: жаппай, белсенді қолданусыз. Оларды жандандыру үшін сіз өзіңіздің шығармашылық қабілеттеріңізді сезінуге үйретуіңіз керек.

Дарынды оқушылар көбінесе дүниетанымның ерекшеліктеріне байланысты балалармен және ересектермен қарым-қатынаста қиындықтарға тап болады, сондықтан оларға педагог-психологтың көмегі қажет. Дарынды балалар туралы Білім, олардың ерекшеліктері мектеп психологына балалардың осы санатын мектепке бейімдеуді жеңілдету, олардың оқшаулануына жол бермеу және табысты әлеуметтік-психологиялық дамуға ықпал ету үшін қажет.

Әр адам өзінше талант, әркімнің айтарлықтай шығармашылық әлеуеті бар. Бірақ жасау мүмкіндігі-бұл талант емес, әркім өз бойында дамыта алатын дағды. Шығармашылыққа, жасампаздыққа қабілеттілік-дарындылықтың белгісі. Ұжымның міндеті - әрбір нақты баланың қабілетін "тәрбиелеу".

Қорытындылай келе дарындылық – адамның ой-өріс деңгейі мен өзіндік іс-әрекеттің ерекше өрістеуіне себепкер болатын, жан-жақты дамудың қайнар көзі, жекелеген қабілеттердің шарықтап дамуының нәтижесі. Дарынды балалармен жұмыс жүргізгенде баланың өсуіне қарай дарындылық нышанының ғайып болу жағдайын ескеру қажет. Сондықтан дарынды деген мәртебе тағуда аса сақ болу керек, себебі жеткіншектің мамандандырылған оқу орнында білім алу кезінде жанға бататын жағдайлар туындауы мүмкін. Осыған орай, ресейлік ғалымдар дарынды балалармен тәжірибелік жұмыс үстінде "дарынды бала" ұғымының орнына "бала дарындылығы белгісі" деген терминді (немесе "дарындылық белгісі бар бала" ұғымын) пайдалануды ұсынады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Шумакова Н.Б. дарынды бала: оқытудағы ерекшеліктер. М.: Ағарту, 2006. - 239 б.
2. Щербакова т. н. дарынды баланың жеке басының дамуын психологиялық қолдаудың ерекшелігі // дарынды бала. 2011. № 6. 54-60 бет.

3. Стасенко н. п. қазіргі мектепте дарынды балалармен жұмыс // Дарынды бала. 2012. № 1. 73-76 ББ.
4. Марголис а. а. дарынды оқушыларға білім берудегі мемлекеттік саясат / / психологиялық ғылым және білім. 2011. № 4. 5-13 бет.
5. Лейтес н. с. балалар мен жасөспірімдердің Дарындылық психологиясы. - М.: "Академия" баспа орталығы, 1996. - 416 б.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ОДАРЕННЫХ ДЕТЕЙ

Аннотация

Наиболее важными вопросами для широкой общественности являются не научные основы одаренности, а, прежде всего, их реальные проявления, пути выявления, развития и социальной реализации. Забота о одаренных детях сегодня-это забота о развитии науки, культуры и общественной жизни завтрашнего дня.

Ключевые слова: одаренность, психология, обучение, исследования.

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF GIFTED CHILDREN

Annotation

The most important issues for the general public are not the scientific foundations of giftedness, but, above all, their real manifestations, ways of identification, development and social realization. Taking care of gifted children today is taking care of the development of science, culture and social life of tomorrow.

Keywords: giftedness, psychology, education, research.

МРНТИ 12.51.01

С.Ш. Изтлеуова

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, докторант

samanta.iztleuova@mail.ru

ҒЫЛЫМҒА ЖОЛ: ЖАС ҒАЛЫМДАРДЫ ҚОЛДАУ ШАРАЛАРЫНЫҢ НӘТИЖЕЛІЛІГІ

Аннотация

Мақала 2022-2024 жылдарға арналған «Қазақстан Республикасының өңірлік жоғары оқу орындары жас ғалымдарының ғылыми әлеуетін дамыту: тәлімгерлік моделі» (ЖТН АР13068325) атты ғылыми жоба аясындағы менторлық бағдарламаға пікір формасында берілген. Мақалада менторлық бағдарламаның артықшылықтары мен жас ғалымдардың ғылыми әлеуетін арттырудағы ролі және бағдарламаға қатысушылардың қол жеткізген нәтижелері туралы баяндалады. Өңірлік жоғары оқу орындарының жас ғалымдарын кәсіби және ғылыми бағытта жетілдірудегі жүйелі және тиімді құрылған қолдау шараларының оң ықпалы нақты мысалдар арқылы көрсетіледі.

Кілт сөздер: жас ғалым, қолдау шаралары, ментор, менти, менторлық бағдарлама.

Қазіргі білім мен ғылымның трансформациялануы жағдайында білім беру саласы жаңа ізденістер мен зерттеулерді талап ететіндігі белгілі. Оның ішінде жоғары білім беру жүйесінде ғылыми зерттеулер жүргізу – бүгінгі жоғары оқу орны педагогтарына қойылып отырған басты талаптардың бірі. Аталған талапқа жауап беруде әсіресе өңірлік жоғары оқу орындарының жас мамандары ғылыми ортаның жетіспеушілігі, ақпараттың жеткіліксіздігі, зерттеу дағдыларының қалыптаспағандығы сияқты көптеген қиындықтарға кездеседі. Осы

тұста 2022-2024 жылдарға арналған «Қазақстан Республикасының өңірлік жоғары оқу орындары жас ғалымдарының ғылыми әлеуетін дамыту: тәлімгерлік моделі» (ЖТН АР13068325, ғылыми жетекші Ж. Майданғалиева) [1] атты ғылыми жоба аясындағы менторлық бағдарлама батыс аймақтағы бірқатар өңірлік жоғары оқу орындарының жас ғалымдарына үлкен серпіліс берді.

Жалпы әлемдік деңгейде жастардың жеке тұлғалық және кәсіби даму бағытында тәлімгердікті дамытуға бағытталған бастамалар соңғы жылдары көптеп көтеріліп, түрлі елдерде бірнеше бағдарламалар қолға алынуда [2]. Тәлімгерлік – бұл кәсіби білім беру мен мансаптық дайындықтың аспектісі, ол салыстырмалы түрде тәжірибелі адам (ментор) және одан үйренуші адамның (менти) мансаптық табысты арттыру үшін бірлескен және жеке қарым-қатынасына негізделеді. Тәлімгерлік өнімділіктің жақсаруына және ментидің кәсіптік қызметке әлеуметтенуіне, соның ішінде тиісті кәсіби мінез-құлықты үйренуіне ықпал етуі мүмкін [3].

Осы мақсатта батыс өңірдегі жас ғалымдарды қолдауға арналған менторлық бағдарлама ғылыми қызметтерінің алғашқы сатысында тұрған мамандардың ғылыми әлеуетін ашу үшін мемлекеттің және оқу орнының қолдау шараларының тиімділігін арттыруға және кеңінен таныстыруға бағытталған [4].

Бұл тәлімгерлік тәжірибе мен үшін кәсіби және жеке дамуымдағы маңызды кезең болды. Ең алдымен, менторлардың (тәлімгерлердің) дайындығы мен кәсібилігінің жоғары деңгейін атап өткім келеді. Олар ғылым жолындағы өз тәжірибелерімен және білімдерімен бөлісіп қана қоймай, біздің идеяларымызды жүзеге асырып, дұрыс жолға бағыттауға көмектесті. Менторлар ментилердің жеке қызығушылықтары мен ізденіс бағытына байланысты жұмыс тәсілдері мен әдістерін бейімдеп, жас ғалымдарды қолдау шараларын мүмкіндігінше тиімді етті.

Бағдарлама аясында ментилер менторлардың бақылауымен ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізе отырып, зерттеу жүргізудің әдіснамасы және әдістемесі бойынша сұрақтарына жауап алып отырды. Жас ғалымдардың ғылыми әлеуетін арттыруда зерттеушілік және әдіснамалық мәдениетін қалыптастыру үшін зерттеу түрлерінен бастап, ғылыми қызығушылықты анықтау, әдеби шолу жасау жолдары, зерттеу әдістемесі, заманауи зерттеу әдістері, халықаралық индекстелетін ғылыми басылымдарға қойылатын талаптар мен журналдарға мақала дайындау әдістемесі сияқты қазіргі заманғы ғылым жолының қыр-сырын меңгертуде теориялық шолумен шектелмей, өз тәжірибелерімен бөлісіп және практикалық түрде жұмыстар жүргізу арқылы тиімді ықпал ете білді [5].

Менторлық бағдарламаға қатысу маған ғылыми көкжиегімді кеңейтуге, ғылыми зерттеулер саласындағы білімімді тереңдетуге, сыни тұрғыдан ойлау мен талдау дағдыларын жетілдіруге мүмкіндік берді. Тұрақты кездесулер мен кері байланыс арқылы мен ғылыми дағдыларымды дамытып қана қоймай, өз қабілеттеріме деген сенімділікті арттыра алдым, бұл өз кезегінде табысты ғалымның қалыптасуының ажырамас бөлігі болып табылады.

Жүргізілген жұмыстар нәтижесінде ментилер ғылыми бағытта айтарлықтай жетістіктерге қол жеткізді. Атап айтсақ, жас ғалымдардың зерттеу мақалалары конференция жинақтарымен қатар Scopus базасындағы түрлі деңгейдегі процентильге ие рецензияланатын ғылыми басылымдарда және FJBCSCK ұсынған рецензияланатын отандық басылымдарда жарияланды. Сонымен қатар бірқатар бағдарлама қатысушылары игерген білім, дағдылар негізінде Ғылым және жоғары білім министрлігі тарапынан ұсынылған жобаларды гранттық қаржыландыру конкурстарына зерттеу тобының мүшесі ретінде өз өтінімдерін ұсынды. Сондай-ақ интеллектуалдық және шығармашылық еңбек туындыларына авторлық куәлік алу, зерттеу нәтижелері бойынша оқу-әдістемелік құралдар шығару сияқты ауқымды жұмыстарды қамтыды. Аталған нәтижелер өзін ғылым жолына арнауға бел буған педагогтар үшін бағдарлама аясында жасалған қолдау шараларының оң ықпалын дәлелдей түседі. Ментилердің, сондай-ақ менторлардың қол жеткізген жетістіктерінің үнемі жарияланып

отыруы басқалар үшін ынталандырушы және алға қарай итермелеуші күш ретінде бағаланады [6].

«Қазақстан Республикасының өңірлік жоғары оқу орындары жас ғалымдарының ғылыми әлеуетін дамыту: тәлімгерлік моделі» атты ғылыми жоба аясындағы менторлық бағдарлама жас ғалымдарға олардың кәсіби, ғылыми және тұлғалық дамуына қолдау көрсететін көптеген мүмкіндіктер ұсынды [7]. Осы тұста аталған бағдарламаның бірнеше басты артықшылықтарын атап өткім келеді:

1. **Кәсіби дамуды қолдау.** Менторлық бағдарлама жас ғалымдарға тәжірибелі тәлімгерлердің қолдауымен өзінің ғылыми бағытындағы кәсіби жолын анықтауға және дамытуға мүмкіндік береді. Бұл жаңадан бастаған зерттеушілерге академиялық ортаға тезірек бейімделуге және ғылыми дағдыларын жетілдіруге көмектеседі.

2. **Индивидуалды қатынас.** Менторлық бағдарламаның басты артықшылығы — әрбір жас ғалымға жеке түрде көңіл бөлу. Тәлімгерлер жас ғалымның мықты жақтарын анықтауға, оның мүдделерін қолдауға және ғылыми қызметте табысқа жету үшін қажетті нақты дағдыларды дамытуға көмектеседі.

3. **Ғылыми көкжиекті кеңейту.** Бағдарламаға қатысу білімнің жаңа салаларымен, зерттеу әдістерімен және ғылымдағы заманауи тенденциялармен танысуға ықпал етеді.

4. **Өзін-өзі дамыту және сенімділікті арттыру.** Тәлімгерлердің қолдауы жас ғалымдарға өзіне деген сенімсіздік пен жаңа қиындықтардан қорқуды жеңуге көмектеседі. Бұл олардың мотивациясы мен қабілеттеріне деген сенімділігін арттырады, бұл сәтті ғылыми өсу үшін өте маңызды.

5. **Зерттеушілік дағдылардың қалыптасуы.** Тәлімгерлер ғылыми жобаларды басқару, ғылыми мақалалар жариялау, гранттар алу және ғылыми институттармен тиімді ынтымақтастық туралы құнды кеңестер береді. Бұл жас ғалымдарға теориялық білімді дамытуға ғана емес, оларды іс жүзінде қолдануға да көмектеседі.

6. **Жаңа ресурстар мен мүмкіндіктерге қол жеткізу.** Бағдарлама қатысушыларға білімдерін тереңдетуге және ғылыми нәтижелерін жақсартуға көмектесетін білім беру ресурстарына, конференцияларға, воркшоптарға және басқа мүмкіндіктерге қол жеткізуге мүмкіндік береді.

7. **Ғылыми мақалалар мен жарияланымдар сапасын арттыру.** Тәлімгерлер жас ғалымдарға өз зерттеу нәтижелерін ғылыми басылымдарға қалай дұрыс ұсынуға болатындығын үйретеді. Бұл жас ғалымдардың жарияланымдық белсенділігін арттыруға және олардың ғылыми қауымдастықта беделін нығайтуға көмектеседі.

8. **Ұзақ мерзімді қолдау және серіктестік.** Менторлық бағдарлама аяқталғаннан кейін де тәлімгерлер мен жас ғалымдар арасында ұзақ мерзімді қарым-қатынас пен кәсіби байланыстар қалыптасады. Бұл жас ғалымдардың ғылыми мансабында ары қарай да қолдау табуына және жаңа мүмкіндіктерге қол жеткізуіне септігін тигізеді.

9. **Өңірлік ғылыми әлеуетті арттыру.** Бағдарлама өңірлік жоғары оқу орындарындағы ғылыми әлеуетті дамытуға үлкен үлес қосады. Өңірлік ғалымдардың біліктілігін арттырып, олардың ғылыми жетістіктері арқылы Қазақстанның өңірлеріндегі ғылыми орта дамиды.

10. **Ғылыми зерттеулер жүргізу үшін қаржылық қолдау.** Бағдарлама аясында ментидің өз зерттеу проблемасы бойынша ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық жұмыстар жүргізуге келісім-шарт негізінде жүргізген жұмыстары бойынша қаржылық қолдауға ие болуы ынталандырушылық сипат алады.

Осылайша, бұл менторлық бағдарлама жас ғалымдардың ғылыми әлеуетін барынша дамытып, оларға болашақта жоғары деңгейдегі ғылыми жетістіктерге қол жеткізуге мүмкіндік береді. Жалпы, жас ғалымдарды қолдау бағдарламасы мен үшін ғылыми салада өзін-өзі дамыту және өсу үшін тамаша мүмкіндік болды. Ұйымдастырушылар мен тәлімгерлерге Қазақстанның жас ғалымдарының ғылыми әлеуетін дамытуға қосқан үлесі

үшін алғыс айтамын және ғылыми жетістіктер мен кәсіби өсуге ұмтылатындардың барлығына осындай жобаларға қатысуды ұсынамын.

Әдебиеттер тізімі

1. <https://yresearch.kz/>
2. DuBois D. L., Rhodes J. E. Introduction to the special issue: Youth mentoring: Bridging science with practice //Journal of Community Psychology. – 2006. – Т. 34. – №. 6. – С. 647-655.
3. Santora K. A., Mason E. J., Sheahan T. C. A model for progressive mentoring in science and engineering education and research //Innovative Higher Education. – 2013. – Т. 38. – С. 427-440.
4. Майданғалиева Ж.А., Кузембаева Г.А., Ташмухамбетов Б.Г. Оценка эффективности мер государственной и вузовской поддержки в раскрытии научного потенциала молодых ученых (в начале их научной карьеры) региональных вузов Республики Казахстан // Вестник КазНПУ имени Абая, серия «Педагогические науки». – 2022. – №4 (76). – С. 5-21. <https://bulletin-pedagogy.kaznpu.kz/index.php/ped/issue/view/55/75>
5. Kuzembayeva, G., Tashmukhambetov, B., Maydangalieva, Zh. Needs and barriers of early career researchers at regional universities: a mixed methods case study in Kazakhstan // Journal of Social Studies Education Research. – 2022:13 (4), 160-187. <https://jsser.org/index.php/jsser/article/view/4360>
6. Майданғалиева Ж.А., Идрисов С.Н., Кузембаева Г.А., Ташмухамбетов Б.Г. Внедрение модели менторства молодых ученых (в начале их научной карьеры) региональных вузов Республики Казахстан для раскрытия научного потенциала // Вестник Атырауского университета имени Халела Досмухамедова. – 2024. – №2 (73). – С. 73-85. <https://www.vestnik-asu.kz/jour/article/view/1235>
7. Методические рекомендации по реализации модели менторства молодых ученых региональных университетов Республики Казахстан как нового механизма раскрытия научного потенциала / Ж.А. Майданғалиева, Г.А. Кузембаева, Б.Г. Ташмухамбетов. – Ақтобе: Баишев Университет, 2024. – 46с.

ПУТЬ К НАУКЕ: РЕЗУЛЬТАТИВНОСТЬ МЕР ПОДДЕРЖКИ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ

Аннотация

Статья представлена в форме отзыва к менторской программе в рамках научного проекта «Развитие научного потенциала молодых ученых региональных вузов Республики Казахстан: модель менторства» (ИРН АР13068325) на 2022-2024 годы. В статье рассказывается о преимуществах менторской программы и ее роли в повышении научного потенциала молодых ученых и достигнутых результатах участниками программы. На конкретных примерах показано положительное влияние системно и эффективно созданных мер поддержки в профессиональном и научном совершенствовании молодых ученых региональных вузов.

Ключевые слова: молодой ученый, меры поддержки, ментор, менти, менторская программа.

PATH TO SCIENCE: EFFECTIVENESS OF MEASURES TO SUPPORT YOUNG SCIENTISTS

Annotation

The article is presented in the form of a review of the mentoring program within the framework of the scientific project "Development of the scientific potential of young scientists of regional universities of the Republic of Kazakhstan: a model of mentoring" (IRN AR13068325) for 2022-2024. The article describes the advantages of the mentoring program and its role in increasing the scientific potential of young scientists and the results achieved by the participants of the program. Concrete examples show the positive impact of systematically and effectively created

support measures in the professional and scientific improvement of young scientists at regional universities.

Keywords: young scientist, support measures, mentor, mentee, mentoring program.

МРНТИ 02.51.45

Ж.М. Кабижанова

Байшев Университет, Ақтобе, Қазақстан

Kabizhanova17@mail.ru

ФОРМИРОВАНИЕ МОРАЛЬНО-ПРАВСТВЕННЫХ ЦЕННОСТЕЙ У СТУДЕНТОВ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ В ВУЗЕ: ВЛИЯНИЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЫ И СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫХ ФАКТОРОВ

Аннотация

В статье рассматривается процесс формирования морально-нравственных ценностей у студентов в условиях обучения в вузе, а также влияние образовательной среды и социально-культурных факторов на развитие этических убеждений. Анализируются теоретические подходы к понятию морали и нравственности, подчеркивается роль учебного процесса, педагогического взаимодействия, внеучебной деятельности и культуры взаимодействия в вузе. Особое внимание уделяется социальным влияниям, таким как семья, медиа и культурные традиции. В статье также рассматривается значение морально-нравственных ценностей для будущей профессиональной деятельности студентов и их способности к решению этических дилемм.

Ключевые слова: Мораль, нравственность, высшее учебное заведение, культура, студент.

Введение

Морально-нравственные ценности являются неотъемлемой частью личностного развития и социальной адаптации индивида. В условиях современного общества, насыщенного информационными потоками и динамически меняющимися требованиями, особую роль приобретает процесс формирования нравственных ориентаций у студентов высших учебных заведений. Период обучения в вузе — это не только время профессионального становления, но и важный этап формирования моральных и этических убеждений, которые будут определять поведение будущих специалистов в их личной и профессиональной жизни.

Цель данной статьи — проанализировать влияние образовательной среды вуза и социально-культурных факторов на формирование морально-нравственных ценностей студентов. Основное внимание уделяется механизмам взаимодействия образовательных процессов и социального окружения на развитие нравственных ориентиров молодежи.

Теоретические основы исследования

Формирование нравственности в образовательной среде базируется на концепциях педагогической и социальной психологии, философии морали и этики. Мораль (от лат. *moralis* — нравственный) определяется как совокупность правил и норм поведения, принятых в обществе, которые направлены на регулирование отношений между людьми. Нравственность, в свою очередь, является внутренней характеристикой личности, выражающейся в способности индивида следовать моральным нормам и принципам в своей деятельности.

Согласно теории морального развития Лоуренса Кольберга, нравственные ценности и поведение человека развиваются поэтапно, начиная от простого восприятия внешних норм и заканчивая осознанным следованием универсальным моральным принципам. Образовательные учреждения играют ключевую роль в переходе студентов на высшие

уровни нравственного развития, когда личные ценности начинают превалировать над внешними социальными нормами.

Нравственность как личностная черта

Нравственность — это внутреннее качество личности, которое отражает способность человека действовать согласно моральным принципам. Нравственное поведение не всегда может быть продиктовано внешними правилами, оно формируется на уровне сознания и внутренних убеждений. Человек с высокой нравственностью руководствуется своим пониманием добра и справедливости, даже в ситуациях, когда на него не оказывают прямого давления социальные нормы или законы.

Для студентов вузов, период обучения — это не только время для получения знаний, но и время для формирования своей личной позиции в отношении ключевых вопросов жизни. Нравственность является той основой, которая помогает выстраивать гармоничные отношения с окружающими, уважать чужие права и соблюдать нормы общественного порядка.

Роль морали и нравственности в профессиональной жизни

Для будущих специалистов, особенно в таких сферах, как медицина, юриспруденция, педагогика или бизнес, моральные и нравственные принципы играют решающую роль. Профессиональная этика — это расширенное проявление морали, которая диктует нормы поведения в рамках определенной профессии.

Например, врачи обязаны следовать принципу “не навреди”, юристы — принципу справедливости, а педагоги — заботиться о воспитании личности своих учеников. Нравственные принципы помогают человеку сохранять моральные ориентиры в ситуациях моральных дилемм, когда может возникнуть конфликт интересов или неясность в том, какое решение будет наилучшим. [1]

Моральные дилеммы и их решение

В реальной жизни, особенно в профессиональной деятельности, мы сталкиваемся с моральными дилеммами — ситуациями, когда трудно выбрать между несколькими вариантами действий, каждый из которых кажется правильным или неправильным в разных аспектах. Для студентов решение моральных дилемм — это не только теоретическая задача, но и важный опыт, который формирует их будущую профессиональную компетентность.

Одним из способов решения таких дилемм является использование нравственных ориентиров и осознание ответственности перед обществом и собой. Важно учиться анализировать ситуации с разных сторон, понимать последствия своих действий и стремиться к тому, чтобы они не наносили ущерба другим людям и их интересам.

Образовательная среда как фактор формирования нравственных ценностей

Вуз является важнейшим институтом социального воспитания, который не только готовит студентов к профессиональной деятельности, но и способствует их нравственному становлению. Образовательная среда, в рамках которой происходит обучение, включает такие элементы, как:

- Учебный процесс. Лекции, семинары и практические занятия могут включать обсуждение этических вопросов, моральных дилемм и социальных проблем. Такие дисциплины, как философия, этика, психология и культурология, позволяют студентам осмыслить ценностные ориентиры, развивают критическое мышление и способность оценивать свои действия с моральной точки зрения. [2]
- Педагогическое взаимодействие. Преподаватели играют значительную роль в формировании нравственных установок студентов через свое личное поведение, участие в дискуссиях и предоставление обратной связи. Пример педагога как нравственного авторитета способствует осознанному восприятию студентами этических норм.
- Внеучебная деятельность. Студенческие клубы, волонтерство, участие в социальных проектах развивают социальную ответственность и способность к эмпатии, что

является важным компонентом нравственного воспитания. В таких условиях студенты учатся не только работать в коллективе, но и принимать этически обоснованные решения.

- Культура взаимодействия в вузе. Среда вуза, характеризуемая культурой взаимоуважения, академической честности и социальной ответственности, закладывает основу для морального поведения студентов. Этические кодексы, действующие в образовательных учреждениях, становятся руководством для студента в его учебной и профессиональной деятельности.

- Социально-культурные факторы

В дополнение к образовательной среде вуза, формирование нравственных ценностей студентов происходит под влиянием широкого круга социально-культурных факторов. Среди них:

- Семья и ближайшее окружение. Первичные нравственные установки закладываются в семье и ближайшем социальном окружении. Важную роль играют ценности, которые транслируются родителями, друзьями и близкими людьми.
- Медиа и социальные сети. В современном мире медиа оказывают значительное влияние на формирование общественного мнения и нравственных ориентиров. Социальные сети, телевидение и интернет выступают источниками информации и одновременно платформами для обсуждения нравственных вопросов. В условиях высокой информационной насыщенности особую важность приобретает способность критически оценивать информацию и формировать собственные этические убеждения.
- Культурные и религиозные традиции. Культура, к которой принадлежит студент, оказывает влияние на его представления о морали. Религиозные верования и традиции могут определять его поведение и моральные нормы. Разные культуры по-своему трактуют понятия добра и зла, что влияет на многообразие нравственных ориентаций студентов.

Влияние на профессиональную деятельность

Формирование морально-нравственных ценностей у студентов напрямую связано с их будущей профессиональной деятельностью. Специалисты в разных областях сталкиваются с этическими вызовами и дилеммами. Так, в медицине важно соблюдать принцип «не навреди», в юриспруденции — следовать законам и принципам справедливости, а в образовании — воспитывать будущие поколения с уважением к человеческому достоинству. В условиях глобализации и роста межкультурных взаимодействий, нравственные нормы становятся универсальной основой профессиональной этики.[7]

Заключение

Формирование морально-нравственных ценностей у студентов в процессе обучения в вузе — это сложный и многогранный процесс, зависящий как от образовательной среды, так и от внешних социально-культурных факторов. Вузы играют ключевую роль в этом процессе, способствуя развитию критического мышления, осознанию ответственности перед обществом и укреплению личных моральных убеждений. Социальные и культурные влияния, дополняя образовательную среду, формируют комплекс ценностей, которые определяют не только поведение студентов в период обучения, но и их профессиональную этику в будущем.

Список литературы

1. Кольберг, Л. Моральное развитие: психологические исследования. М.: Прогресс, 1984. — 352 с.
2. Васильева, Е. В. Этика: учебное пособие для вузов. М.: Юрайт, 2019. — 256 с.
3. Щедровицкий, П. Г. Образовательная среда и ее роль в развитии личности. — Вопросы философии, 2005, №2, с. 35–42.

4. Маслов, А. Г. Социальные и культурные факторы формирования личности. — Психология и социология, 2012, №3, с. 12–20.
5. Смирнова, Е. А. Нравственные ориентиры и их формирование в образовательных учреждениях. — Педагогика, 2017, №1, с. 95–102.
6. Лапин, Н. И. Ценности и смыслы современного образования. — Социология образования, 2015, №3, с. 5–10.
7. Гусева, О. В. Этические дилеммы в профессиональной деятельности специалистов. — Профессиональная этика, 2020, №5, с. 67–73.

УНИВЕРСИТЕТТЕ ОҚУ БАРЫСЫНДА СТУДЕНТТЕРДІҢ БОЙЫНДА АДАМГЕРШІЛІК ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ: БІЛІМ БЕРУ ОРТАСЫНЫҢ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК-МӘДЕНИ ФАКТОРЛАРДЫҢ ӘСЕРІ

Андатпа

Мақалада университетте оқу жағдайында студенттердің моральдық-адамгершілік құндылықтарын қалыптастыру процесі, сондай-ақ білім беру ортасы мен әлеуметтік-мәдени факторлардың этикалық сенімдерді дамытуға әсері қарастырылады. Мораль мен адамгершілік ұғымына теориялық көзқарастар талданады, оқу процесінің, педагогикалық өзара іс-қимылдың, оқудан тыс іс-әрекеттің және ЖОО-дағы өзара іс-қимыл мәдениетінің рөлі атап өтіледі. Отбасы, медиа және мәдени дәстүрлер сияқты әлеуметтік әсерлерге ерекше назар аударылады. Мақалада сонымен қатар студенттердің болашақ кәсіби қызметі және олардың этикалық дилеммаларды шешу қабілеті үшін моральдық-адамгершілік құндылықтардың маңызы қарастырылады.

Негізгі сөздер: Адамгершілік, адамгершілік, жоғары оқу орны, мәдениет, студент.

THE FORMATION OF MORAL VALUES AMONG STUDENTS IN THE PROCESS OF STUDYING AT THE UNIVERSITY: THE INFLUENCE OF THE EDUCATIONAL ENVIRONMENT AND SOCIO-CULTURAL FACTORS.

Annotation

The article examines the process of formation of moral values among students in the conditions of study at the university, as well as the influence of the educational environment and socio-cultural factors on the development of ethical beliefs. Theoretical approaches to the concept of morality and morality are analyzed, the role of the educational process, pedagogical interaction, extracurricular activities and culture of interaction at the university is emphasized. Special attention is paid to social influences such as family, media and cultural traditions. The article also examines the importance of moral values for the future professional activities of students and their ability to solve ethical dilemmas.

Keywords: Morality, morality, higher education institution, culture, student.

МРНТИ 15.21.31

Б. С. Кульбаева¹, Д.Б. Бекжанова²

^{1,2}Баишев университеті, Қазақстан Республикасы, Ақтөбе қаласы

e-mail: dana4194@mail.ru

ХАРАССМЕНТ ЖӘНЕ ХАРАССМЕНТПЕН КҮРЕСУГЕ, ОНЫ ТОҚТАТУҒА КӨМЕКТЕСЕТІН ҚҰРАЛДАР

Андатпа

Бұл мақалада Мемлекет басшысы тағайындаған «Тәуелсіздік ұрпақтары» грантының қаржыландыру негізінде жүзеге асырылатын жоба қорытындысы бойынша жазылған.

Мақалада харассмент және оның түрлері, кезіккен сәттегі қарсы тұру механизмдері туралы. Жоба барысындағы теориялық зерттеу нәтижелері мен іске асырылған жұмыстар сілтемелері көрсетілген.

Түйін сөздер: харассмент, ізіне түсу, вербалды харассмент, кибер харассмент, экстибиционизм, жеке шекара, газлайтинг.

*«Мен Мемлекет басшысы ретінде кәмелетке
толмағандарға жасалған зорлық-зомбылықтың
кез келген түріне қатысты жазаны күшейтуді талап етемін...»*

© Қасым-Жомарт Тоқаев

Харассмент (ағылш. "harassment" – қудалау, қысым көрсету) - адамды қорлайтын немесе оның жеке шекарасын бұзатын кез келген қажетсіз және тітіркендіргіш физикалық және ауызша мінез-құлықты қамтитын кемсітушілік түрі. Екінші сөзбен айтқанда, харассмент (қудалау) адамға азаптау, оның беделін төмендету және басқалардың көз алдында төмендету, ренжіту немесе реакция жасау үшін қайталанатын және табанды әрекеттерден тұрады. Бір реттік ауыр оқиғалар кейде сипаттама ретінде қарастырылуы мүмкін. Маңыздысы, харассмент тек жыныстық қудалау ғана емес, сонымен қатар оған мыналар жатады: нәсіліне, ұлтына, дініне, жынысына, жасына, мүгедектігіне, жыныстық бағдарына, отбасылық жағдайына және басқа да белгілерге қатысты қажетсіз ескертулер, ым-ишаралар, мимика немесе әзілдер.

Харассмент әр ғылым саласында түрлі мағынада қолданылып жатыр, дегенмен бұл терминнің мағынасы жыныстық қудалауға тікелей меңзейді. Бұндай жыныстық қудалаумен жасөспірімдердің басым көпшілігі бетпе бет келіп жатады. Сондай-ақ Қазақстандық қыздардың басым бөлігі харассмент туралы білмейді және оның негіздерін танымайды, соның салдарынан психикалық денсаулығы бұзылады.

Қазақстан ғылымында бұл термин толық зерттеле қоймады. Шет елдерде бұл ұғым кеңінен зерттеліп, харассментпен кездескен әйел жынысты адамдарды қолдау мақсатында бірнеше жобалар («Ты не одна», «Не молчи» т.б.) ұйымдастырылып отырады. Бұл жобалар біріншіден харассментке қарсы тұру механизмдерін көрсетсе, екінші жағынан әлеуметтік желілер арқылы психологтардан көмек алу мақсатында арнайы чат жасақталып анонимді түрде көмектер көрсетілді. Егер жәбірленуші өз ойын ашық айта алмаса, бұл құбылысқа қарсы тұра алмаған жағдайда ақпараттар алып отырды.

Жасөспірімдер қоғамдық орындарда экстибиционизм, кибер харассмент, жанасу, вербалды харассментпен кездеседі. Бірақ факт бар, статистика қайда? *«Ештеңе болмады зой, бастысы сені ешкім зорламады»* деген сөздермен статистика жоқ, бірақ бұл оқиға жасөспірім психикасына ауыр соққы. Харассментке ұшыраған жандар оны зорлық деп қабылдамайды. Ал кәмелетке толмаған қыздар өз шекараларының бұзылғанын да сезбейді. Бұл жағдай көптеген психикалық бұзылыстарға әкеліп, адам өмірін құлдырауға әкеліп соғады.

Ұлттық тәрбиенің әлсіреуі қоғамды келеңсіз жағдаяттардың күшеюіне әкеліп соғуда. Қазақ халқында ашық талқыланбаған мәселелер, бала көзден, құлақтан жасырын ұғымдар мен оларға беймәлім жағдайлар бар. Дегенмен, бұл жасырын құбылыстар әлеуметтік желілерде ашық талқыланып, бала көзі, құлағы теріс жағынан ұғынуда. Ал бұның алдын алудың және одан құтылудың бірден бір жолы өз ісінің мамандары кәсіби ашық түрде талқылап, оның не екені танылып және одан қорғану жолдарын, нақты алгоритмдерін түсіндірген жөн. Сонда ғана келеңсіз жағдаяттардың болу ықтималдылығы азаяды деген сенімдемін.

Мысалға елімізде соңғы уақыттарда әлеуметтік желілерде ашық талқыланып, харассмент құрбаны болып отырған жасөспірімдер ата-аналары көмек сұрауда. Мысалға: *“19 мамырда Елордада болған кәмелетке толмаған баланы қудалау оқиғасын еске салайық.*

12 жастағы Астаналық әйелдің анасы әлеуметтік желілерде белгісіз ер адамның қызын автобуста қудалағаны туралы хабарлама жазды. Әйелдің айтуынша, жолаушы жасөспірімнің жамбасына "кездейсоқ" тиіп, содан кейін автобусты қуып, қайтадан қолын тигізген." (<https://newtimes.kz/obshchestvo/160821-advokat-o-seksualnyh-domogatelstvah-v-kazahstane-statya-123-voobshe-ne-rabochaya-normalynan-alyngan-suxbat>)

Бұл болған оқиғаны харассменттің рұқсатсыз жанасу, қол тигізу түрі ретінде қарастырамыз және де бұдан бөлек 5 түрін көрсетсек:

- ізіне түсу;
- вербалды харассмент;
- кибер харассмент;
- эксгибиционизм;
- жыныстық қысым.

Қазіргі таңда зерттеулер нәтижесі харассменттің келесідей психологиялық қудалау түрлерін де көрсетіп отыр.

Газлайтинг - зорлық-зомбылықтың өте қатал түрі, өйткені оны тану өте қиын. Физикалық зорлық - зомбылықтан айырмашылығы, оны анықтау оңайырақ, өйткені жәбірленушінің денесінде дәлел ретінде көгеруі мен тыртықтары жиі қалады, газлайтинг - бұл эмоционалды зорлық-зомбылық, көбінесе назардан тыс қалады.

Жәбірленушіні манипуляциялаудың әдісіне болашақта зиян келтіру қаупі жатады. Олар бірнеше түрге бөлінеді. солардың бірі зорлық-зомбылық қаупі, басқа қаржылық қауіптер. Сонымен қатар, агрессор жәбірленушінің жақындарына, оның туыстарына, достарына, балаларына және тіпті үй жануарларына зиян келтіремін деп қорқытуы мүмкін. Көптеген жасөспірімдер психологиялық террордың осы түрлеріне бой алдырады

Сталкинг - бұл жәбірленушілерге зиян келтіретін және оларға қорқыныш тудыратын қайталанатын қасақана әрекеттер. Қудалау сонымен қатар «орынсыз қудалау» және «обсессивті қарым-қатынас шапқыншылығы» терминдерімен белгіленеді. Бұл құбылыстың мысалдары ретінде қайталанатын телефон қоңыраулары немесе мәтіндік хабарламалар, бақылау, шамадан тыс сүйіспеншілік білдіру, орынсыз сыйлықтар, жәбірленушінің әлеуметтік өзара әрекеттесуіне араласу, жеке кеңістікке басып кіру, заңсыз үйге кіру, жәбірленушіні бақылау, жасырын ақпарат жинау және интрузивті қудалау.

Сіз *онлайн* - ортада қудалаудың құрбаны бола аласыз немесе әртүрлі жағдайларда Киберқауіпсіздіктің құрбаны бола аласыз: сіз немесе басқа біреу басқа пайдаланушылардың реакциясын тудырған суреттерді жариялаған кезде, сіз немесе басқа біреу түсініктеме жазған кезде, Instagram-да storise жариялады; сізге жалаңаш фотосуреттерді жіберуге, сілтемелер жіберуге болады порно сайттар.

Интернеттегі қудалаудың құрбаны кез-келген адам болуы мүмкін: сіздің сыныптасыңыз, колледждегі группаласыңыз, мектептегі үлгеріміңізге және басқа құрдастарыңызбен қарым-қатынасыңызға қарамастан.

Қудалауды жүзеге асыратын адамның әртүрлі профильдері болуы мүмкін. Мысалы, бұл жоғары немесе өте жоғары емес үлгерімі бар тәртіпті оқушы болуы мүмкін, мүмкін ашық, белсенді, немесе керісінше – тыныш және тұйық адам.

Виртуалды тұлғасы бар қудалаушы өзін шынайы өмірде көрсете алады немесе белгісіз болып қалуы мүмкін. Басқа біреуді – оның құрдасын, онлайн кеңістіктегі жасөспірімді қудалайтын адам да қудалаудың және тіпті шынайы өмірдегі зорлық - зомбылықтың құрбаны болуы мүмкін екенін ескеріңіз.

Интернет қолданушылары: түсініктемелерді қадағалай алады, біреудің мекен-жайына қорлайтын хабарламаларды оқи алады, жасөспірімді қорлайтын, қорлайтын немесе физикалық немесе эмоционалдық зорлық-зомбылық жасайтын бейнелерді көре алады. Интернеттегі ортада қудалауға ықпал ететіндердің саны әрдайым басылымдарды көшіру, қайта жариялау немесе тарату мүмкіндігімен артып келеді.

Қудалау – қылмыстың құрамын анықтау үшін жәбірленушінің психологиясы өте маңызды

болатын бірнеше қылмыстық құқық бұзушылықтардың бірі.

Әдетте, қудалау құрбандарға үлкен зиян келтіреді. Бір талдау нәтижелеріне сәйкес, 25% - 46% дейін зардап шеккендер келесі бір немесе бірнеше формада жағымсыз салдарға ұшырады: мазасыздық, ашулану, тітіркену, стресс және ұйқының бұзылуы. Жасөспірімдерден зардап шеккендердің үлгерімі күрт төмендейді кейбіреулер оқудан шығады. Көптеген қудалаушылар физикалық немесе жыныстық зорлық-зомбылыққа қауіп төндіреді.

Қазір харассменттің құрбаны болған әйелдер мен қыздардың саны өте көп. Алайда, кей жағдайда ер балалар да харассмент оқиғаларына тап болады. Қазақстанда кейінгі төрт жылда 100-ге жуық жоғары деңгейдегі харассмент қылмысы тіркелгенімен, заң жүзінде ешкім жауапқа тартылмаған.

Харассмент – ауыр қылмыс түрі. Әр адам құқығын, психологиялық-моральдық санасын, денсаулығын сақтау үшін сауатты болғаны абзал.

Жасөспірімдерге қудалау, қысым көрсету өз жақындарынан, сыныптастарынан және бөгде адамдардан да келуі әбден мүмкін.

Қудалау әр түрлі орындарда болуы мүмкін: мектепте, колледжде, қоғамдық орындарда, тіпті өзіңді қауіпсіз сезінетін жерлерде – үйде. Қудалау куәгерлердің бар-жоғына қарамастан болуы мүмкін.

Жалпы әлемдік статистикаға сүйенсек қысым көрсетушінің 60% жақындарынан болады екен. Бұл көрсеткіш COVID 19 орын алу кезеңінде айқын көрінді.

Техас университетінің психолог профессоры Дэвид Басс өз зерттеулерінде қудалаушы еректерді келесідей сипаттаған «Зерттеулер маңызды жаңалыққа әкелді: сериялық қудалаушы адамдар жеке қасиеттердің қараңғы триадасында - нарциссизм, макиавеллизм және психопатияда жоғары көрсеткіштерге ие болды».

Қудалаушы бейнесін тану маңызды фактор. Дэвид Бастың суреттеуіндегі қудалаушы бейнесін саралайық: *нарциссизм* (назардың орталығында болуға, таңдануға, ерекше артықшылықтар мен беделге ие болуға ұмтылу), *макиавеллизм* (манипуляцияға, алдауға, басқа Адамдарды мақтауға және қанауға бейімділік), және *психопатия* (ар-ұжданның болмауы, моральдық ойларды басшылыққа ала алмау, эмпатияға деген қабілетсіздік).

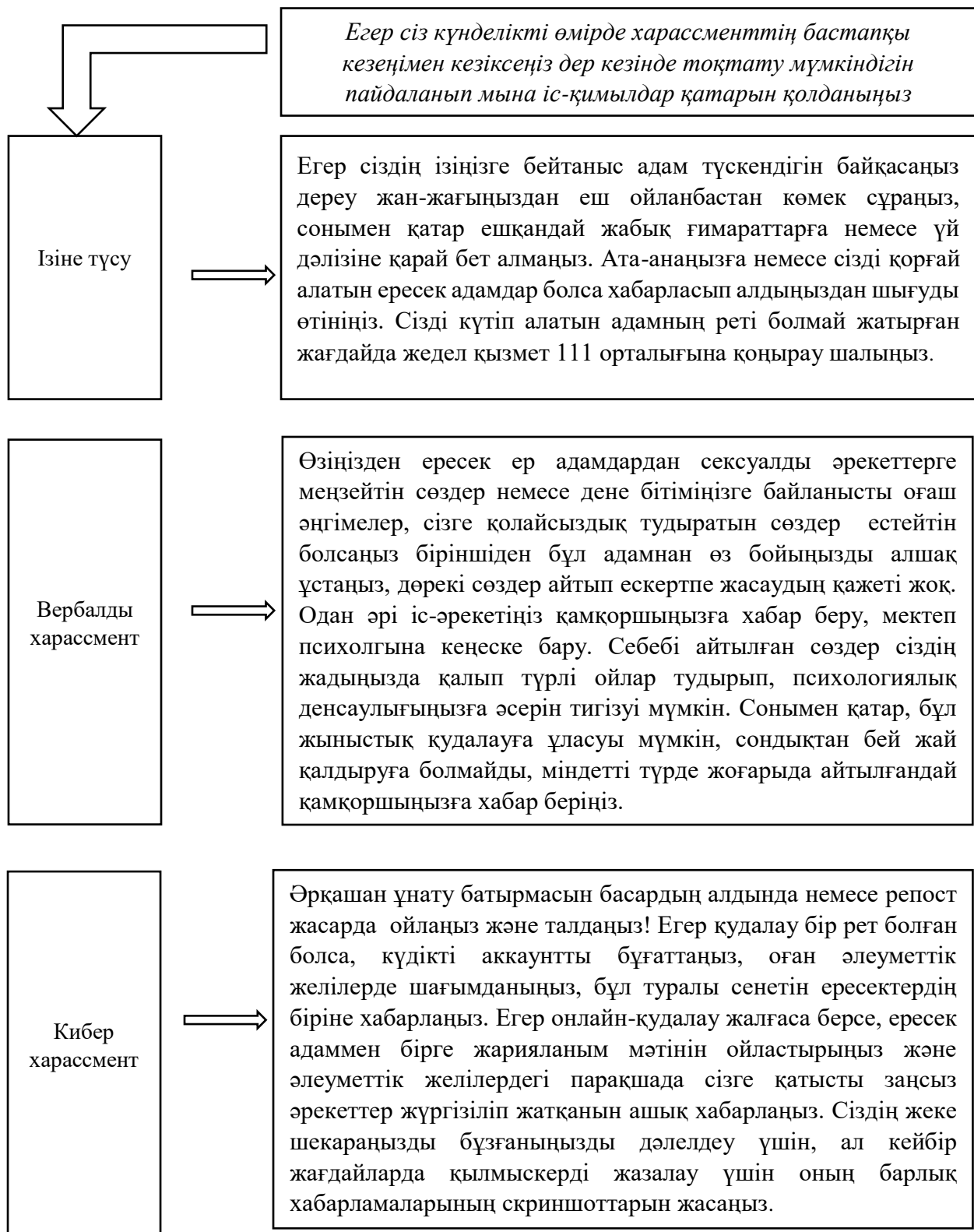
Сонымен қатар профессор екіншісі - қараңғы тирадағы психопатияның басты қарама-қайшылығын білдіретін жеке ізгі ниет айнымалысын көрсетеді. Қайырымдылықтың жоғары көрсеткіштері бар адамдар үйлесімді, әлеуметтік өзара әрекеттесу кезінде ынтымақтастық пен эмпатияға қабілетті (кейде бұл қасиет жеңіл триадаға жатады).

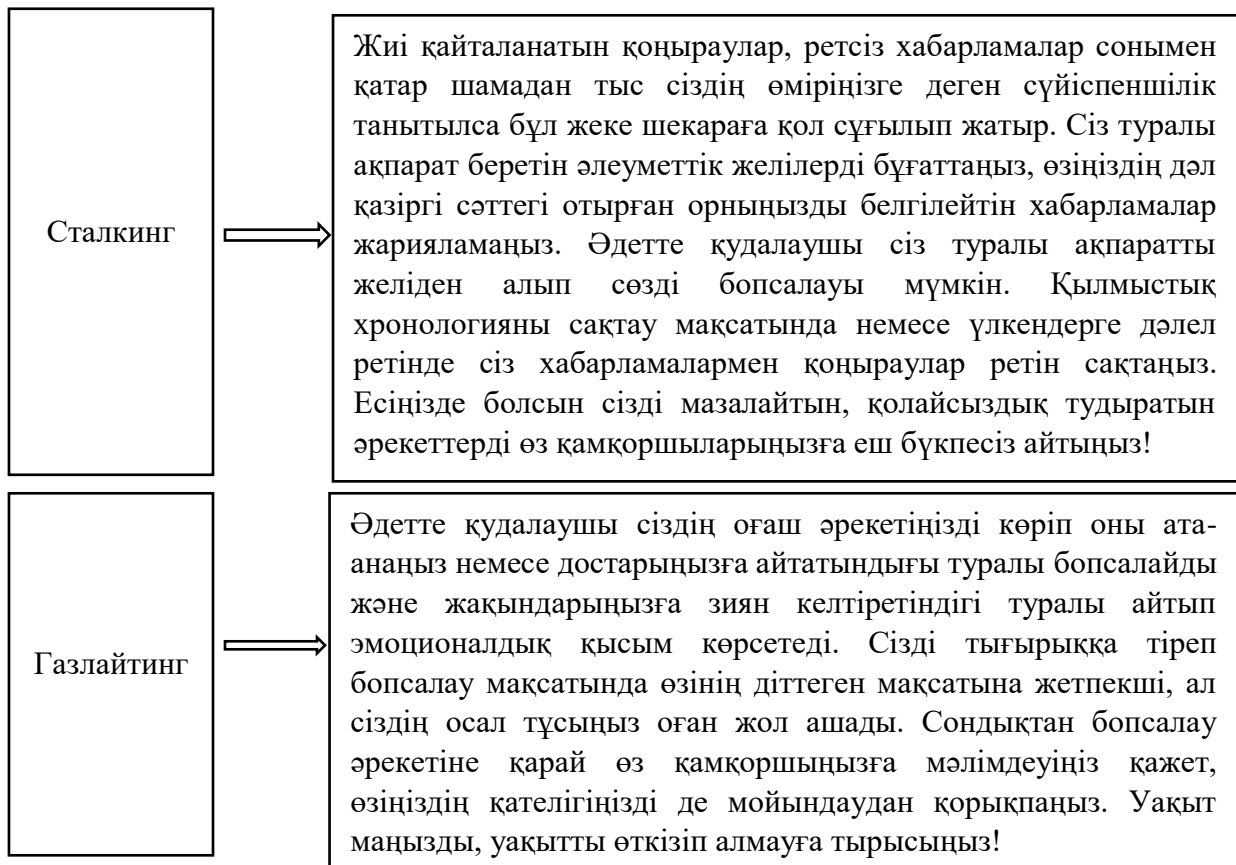
Демек, қудалаушының екі түрлі сипатын көреміз. Бірі агрессияға бейімді бірден өзінің қараңғы триадағы бейнесін көрсетсе, екіншісі өз агрессиясын жасырын ұстап эмпатияға бейім. Жасөспірімдері қудалаушы адамдардың басым көпшілігін өзін үштік триададан алшақ ұстап, өзін қайырымды, ынтымақтастық пен эмпатияға жақын көрсетеді.

Харассментпен кезіккен жағдайлардағы қарсы тұру іс-қимыл алгоритмін қарастырсақ.

Харассмент қауіпін екі деңгейге бөлсек: біріншісі – бастапқы кезеңі (қудалау түрлерінің мезеттік көрініс таба бастауы) (Сурет 1), екіншісі – ушыққан кезең (әрекеттердің күшейуі, алаңдатын жағдайлар өміріңіздің басым бөлігін басып кетеді) (Сурет 2). Енді осы екі деңгейде қандай әрекеттер жасау қажеттіз алгоритмдерін көрсетсек.

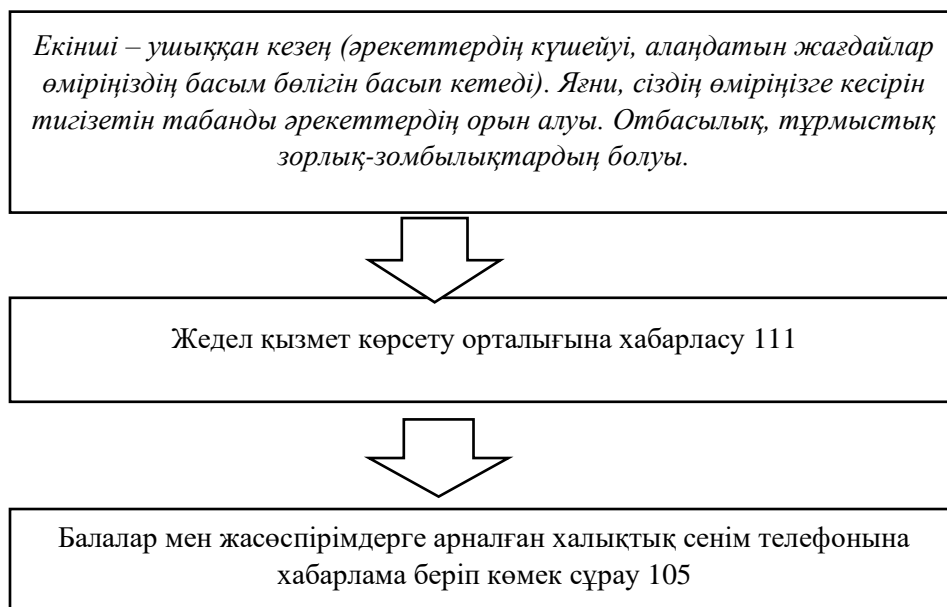
Сурет 1. Біріншісі – бастапқы кезеңі

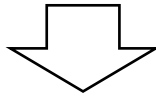

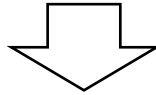
Есте сақтаңыз және біле жүріңіз: Қудалау қалыпты жағдай емес, әзіл емес, қарым-қатынас немесе достық тәсілі емес. Егер сізде қорқыныш, ыңғайсыздық болса, оны тоқтатыңыз, бұл туралы сенетіндерге айтыңыз. Сізге көмектеседі. Сіз өз өміріңіздегі маңызды адамсыз, ешқандай адамның сіздің шекараңызға өтуге және психикалық денсаулығыңызға әсер етуге жол бермеңіз!

Сурет 2. Екінші – ушыққан кезең

Аймақтық сенім телефонына немесе мектеп психологына жүгіну

Құқықтық қорғау органы полиция бөліміне қоңырау шалыңыз 102

Есте сақтаңыз және біле жүріңіз: Өзіңізді барлық қорғаныс құралдарымен қаруландырыңыз. Жедел телефон нөмірлерін жылдам теруге енгізіңіз. Хаттарды, мәтіндік хабарларды сақтаңыз қылмыстық мінез-құлық хронологиясын орнату үшін оларды алу уақытын белгілеңіз. Міндетті түрде жақындарыңыздан көмек сұраңыз, бастапқы кезеңінде ақ дабыл қағу керек, сіздің өміріңіз маңызды сондықтан көмек сұраудан ешқандай қысылмаңыз!

Қортындылай келе, харассмент ауыр қылмыс екендігі айқын көрініп отыр. Харассмент немесе жыныстық қудалау жағдайындағы ең қиын нәрсе - бұл сіздің сезімдеріңізге сену және оларды елеусіз нәрсе ретінде жоққа шығармау. Сіздің жеке шекараныңызға ешкімнің қол сұғуға құқығы жоқ. Жеке шекаралар - бұл сіздің мүдделеріңіз, принциптеріңіз бен сенімдеріңіз, соның ішінде сіздің дене шекараларыңыз.

Аталмыш жоба негізінде теориялық зерттеулерден кейін Telegram канал (сілтеме: <https://t.me/harassmentnet>), Facebook желісінен парақша (сілтеме: <https://www.facebook.com/netharassment.com.kz?mibextid=LQQJ4d>), Instagram желісінен парақша (сілтеме: https://www.instagram.com/netharassment?igsh=eDUwbDQ2aXp4N3I1&utm_source=qr) ашылды. Арнайы интернет жобасының веб-сайты (сілтеме: <https://www.netharassment.com/>) іске асырылды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Почему мужчины делают это: Корни сексуального обмана, домогательств и насилия/ Дэвид Басс; Пер.с.англ. – М. : Альпина нон-фикшн, 2022. – 372 с.
2. Громкое молчание хороших людей. Буллинг, троллинг, харассмент и другие поводы остаться в стороне/ Кэтрин Сандерсон; Пер.с.англ. – Е.В. Федоровой. – Москва: Эксмо, 2021. – 320 с.
3. Практическая характерология: методика 7 радикалов/ Виктор Пономаренко. – Москва 2019. – 224 с.
4. <https://www.gov.kz/situations/677/1394?lang=kk>
5. «Харассмент. Құқықтық аспектілер және оның алдын алу шаралары» мақаласы. **Қабжанов Ақылбек Тайбулатұлы. Құқықтық және қаржылық пәндер кафедрасының меңгерушісі з.ғ.к., профессор**
6. Домогательства: распознать, противостоят и защититься/https://kazakhstan.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/harassment_1.pdf

ХАРАССМЕНТ И ИНСТРУМЕНТЫ, ПОМОГАЮЩИЕ БОРЬБЕ С ХАРАССМЕНТОМ И ОСТАНОВЛЕНИЯ

Аннотация

Данная статья написана по итогам проекта, осуществляемого на основе финансирования гранта «Тәуелсіздік ұрпақтары», назначенного Главой государства.

В статье речь идет о харассменте и его видах, механизмах противодействия в момент столкновения. Приведены результаты теоретического исследования в ходе проекта и ссылки на реализованные работы.

Ключевые слова: харассмент, преследование, вербальный харассмент, кибер-харассмент, эксгибиционизм, личная граница, газлайтинг.

HARASSMENT AND TOOLS THAT HELP FIGHT HARASSMENT, STOP IT

Annotation

This article is based on the results of the project, which will be implemented on the basis of funding from the grant "Tauelsizdik urpaktary", established by the head of state.

The article is about harassment and its types, mechanisms of resistance at the moment of confrontation. The results of theoretical research during the project and references to the implemented works are shown.

Keywords: harassment, pursuit, verbal harassment, cyber harassment, exhibitionism, personal frontier, gaslighting.

МРНТИ 14.23.01

Рысқұлова А. Ә.

Қызылорда «Болашақ» университеті, Қазақстан Республикасы, Қызылорда қ.

Aiko_15.01@mail.ru

БАЛАБАҚШАДАҒЫ ЖАЛПЫ СӨЙЛЕУ ТІЛІ ДАМЫМАҒАН БАЛАЛАРМЕН ТҮЗЕТЕ-ДАМЫТУ ЖҰМЫСТАРЫ

Андатпа

Мақала балабақшадағы жалпы сөйлеу тілі дамымаған балалармен түзете-дамыту жұмыстың ерекшеліктеріне арналған. Мақалада жалпы сөйлеу тілі дамымаған балалармен логопедиялық жұмыстың қазіргі заманғы тенденциялары мен шарттары талқыланады. Мектеп жасына дейінгі балалардың сөйлеу тілін дамыту бойынша ұсыныстар да берілген. Автор өз назарын баладағы сөйлеу тілінің бұзылуын жеңудің негізгі шарттарының бірі – проблемасы бар баланы сүйемелдеудің түзету-дамыту процесіне отбасын тартуға аударады.

Логопедиялық кіші топтағы қалыпты сөйлейтін мектеп жасына дейінгі балалар мен жалпы сөйлеу тілі дамымаған балалардың ойлауын салыстырмалы зерттеу нәтижелері екі топтың да тапсырмаларды орындау деңгейінің әртүрлі екенін көрсетеді. Бұл қалыпты сөйлейтін мектеп жасына дейінгі балалар мен жалпы сөйлеуі дамымаған балалар топтарында ойлаудың даму процесінде айырмашылықтар байқалатынын көрсетеді.

Балаларды диагностикалық зерттеудің нәтижелерінде ойлау дамуының үш деңгейі анықталды.

Кілт сөздер: жалпы сөйлеу тілі дамымауы, түзетедамыту жұмыстары, мектеп жасына дейінгі балалар.

Соңғы жылдары балабақшалардағы жалпы сөйлеу тілі дамымаған мектеп жасына дейінгі балалардың саны тез өсуде, олар дамуында ауытқуы бар балалардың ең үлкен тобын құрайды.

Балаларда сөйлеу бұзылыстарының артуы қоршаған ортаның нашарлауы, әлеуметтік ортаның тұрақсыздануы, туу жарақаттары мен босанғаннан кейінгі асқынулар пайызының артуы, денсаулыққа әсер ететін аурулар мен әртүрлі патологиялар санының артуы сияқты қолайсыз факторлардың нәтижесі болып табылады [1].

Толыққанды ойлау жалпыланған модельдік ұғымдарды қалыптастырудың негізі болып табылады, оның негізінде балада түсініктердің қалыптасуы кейіннен құрылады, сондықтан жалпы сөйлеуі дамымаған балалардың ойлауын зерттеу ерекше маңызды, өйткені бұл жерде ойлау мен сөйлеу арасындағы берік байланыс. Сөйлеу мен ойлаудың өзара байланысы, оның қарым-қатынастағы және сананың қалыптасуындағы рөлі психологияның ең маңызды бөлімі болуы мүмкін.

Бұл мәселенің өзектілігі мынада: ойлауды зерттеу адамның қабілеттері мен мүмкіндіктерін дамытуға үлкен мүмкіндіктер ашады, өйткені практикада ойлау жеке психикалық процесс ретінде жоқ, ол барлық басқа танымдық процестерде көрінбейтін түрде қатысады: қабылдауда, зейінінде, елестетуде, есте сақтауда, сөйлеуде.

Айта кету керек, сөйлеу дамымауының әртүрлі деңгейлері бар мектеп жасына дейінгі балалардың интеллектуалды дамуы психикалық әрекеттің ерекшеліктерімен сипатталады.

Ойлауды дамытуға бағытталған арнайы түзету бағдарламасы сөйлеу бұзылыстары бар мектеп жасына дейінгі балалардың психикалық белсенділігін жақсартуға мүмкіндік береді, бұл жалпы балалардың психикалық дамуына да ықпал етеді.

Баланың дамуында мектепке дейінгі жас ерекше рөл атқарады: өмірдің осы кезеңінде белсенділік пен мінез-құлықтың жаңа психологиялық механизмдері қалыптаса бастайды.

Сөйлеу ондағы әрекет тәсілінің тасымалдаушысы қызметін атқара отырып, танымдық әрекетке ерте кіреді. Бұл әрекет тәсілі күшейтіліп, сөйлеу арқылы беріледі. Ойлау дамуының әртүрлі кезеңдерінде сөйлеу функциялары айтарлықтай өзгереді.

Мектепке дейінгі жастың негізгі жаңа дамуының бірі – қиял. Ойында бала жоспарды жүзеге асыруды жоспарлап, ойынның өтуіне қарай шығармашылықпен импровизация жасайды [4].

Айта кету керек, сөйлеу бұзылыстарына тән белгілер балалардың физикалық және психикалық дамуындағы қайталама ауытқулар болып табылады. Сөйлеу тілі бұзылған бала өзіне сенімді емес, қобалжығыш, оның әлеуметтік тәжірибені меңгеруі шектеулі, қоршаған дүниені эмоционалды қабылдауы бұзылады.

Сөйлеу бұзылыстары бар балаларда толыққанды қарым-қатынас әрекетінде қиындықтар, өзін-өзі реттеу мен өзін-өзі бақылауды қалыптастыру, танымдық белсенділік пен моторикадағы әртүрлі кемшіліктер, эмоционалды-еріктік сферадағы бұзылулар байқалады.

ЖСТД бар мектеп жасына дейінгі балалардың тұлға аралық қарым-қатынасының қалыптасуының ерекшеліктерін зерттей отырып, О.А.Слинко сөйлеу кемістігінің ауырлығы әсер ететінін және сөйлеу кемістігі негізгі себеп болуы мүмкін екенін айтады. қарым-қатынас құралдарының жетілмегендігіне байланысты құрдастар тобында қолайсыз қарым-қатынастар [5].

Қарым-қатынас процесіндегі қиындықтар жеке тұлғаның өзін-өзі бағалау деңгейіне және оның сөйлеу проблемаларына қатынасына байланысты болуы мүмкін.

Ерекше қажеттіліктері бар мектеп жасына дейінгі балалардың ойын әрекетінің даму деңгейінің төмендігін атап өтуге болады: нашар сюжеттік, ойынның процедуралық сипаты, төмен сөйлеу белсенділігі. Бұл балалардың көпшілігі әртүрлі неврологиялық белгілермен байланысты болатын шектен тыс қозғыштығымен сипатталады, сондықтан мұғалімнің бақылауында емес ойындар кейде өте ұйымдастырылмаған формаларға ие болады.

Мектепке дейінгі жастағы сөйлеу қабілеті бұзылған балалардағы қарым-қатынас құралдарын зерттеу кезінде үйлесімді сөйлеу дағдыларын меңгеруде жас нормасынан айтарлықтай артта қалулар анықталады. Егжей-тегжейлі мәлімдемелердің мазмұнын және олардың тілдік безендірілуін бағдарламалаудағы қиындықтар атап өтіледі, сөйлеу

материалын берудің жүйелілігі мен реттілігінің бұзылуы, егжей-тегжейлі синтаксистік құрылымдарды құрудағы қиындықтар тән. Тәуелсіз монологтық сөйлемді құрастыру кезінде мыналар атап өтілді: қысқа сөз тіркестерінің басым болуы, егжей-тегжейлі сөйлемдерді құрудағы қателер, дұрыс лексемаларды таңдаудағы қиындықтар, сөйлемдердің мағыналық ұйымының бұзылуы, қарым-қатынас элементтері арасындағы байланыстың болмауы [6].

Логопедиялық кіші топтағы қалыпты сөйлейтін мектеп жасына дейінгі балалар мен жалпы сөйлеу тілі дамымаған балалардың ойлауын салыстырмалы зерттеу нәтижелері екі топтың да тапсырмаларды орындау деңгейінің әртүрлі екенін көрсетеді. Бұл қалыпты сөйлейтін мектеп жасына дейінгі балалар мен жалпы сөйлеуі дамымаған балалар топтарында ойлаудың даму процесінде айырмашылықтар байқалатынын көрсетеді. Әдетте сөйлейтін балалар жалпы сөйлеу қабілеті бұзылған балаларға қарағанда тапсырмаларды жақсы орындады. Бұл сандық көрсеткіштермен расталады.

Көрнекі-бейнелі ойлаудың психикалық әрекеттері мен операцияларының қалыптасу деңгейі сөйлеу бұзылыстарын жеңу дәрежесіне байланысты.

Сапалық талдау көрнекі-бейнелі ойлау деңгейі төмен, орташа және жоғары балалар топтарын анықтауға мүмкіндік берді.

Балаларды диагностикалық зерттеудің нәтижелері мынадай қорытынды жасауға мүмкіндік береді: ойлау дамуының үш деңгейі анықталды. Жалпы сөйлеу тілі дамымаған мектеп жасына дейінгі балалардың көпшілігі үшін ойлау дамуының орташа және төмен деңгейі, ал қалыпты сөйлейтін құрбылары үшін - жоғары және орташа деңгей.

Жалпы сөйлеуі дамымаған мектеп жасына дейінгі балалардың ойлауын қалыптастыру ерекшеліктері:

- ойлау процестерінің баяу қарқынында;
- белгілі бір ұғымдар мен терминдерді жеткіліксіз білу;
- алмастырғыштарды қолдану мүмкіндігінің шектелуі;
- өз ойларын сөзбен жеткізу қиындықтарында (қорытынды немесе қорытынды жасау).

Зерттеудің нәтижелері бойынша «Мектепке дайындық: мектеп жасына дейінгі балалардың психологиялық дамуы бойынша 60 сабақ» (Н.П. Локалова және Д.П. Локалова бағдарламасы бойынша) дамуын түзету үшін жұмыс бағдарламасы әзірленді. Жалпы сөйлеу тілі дамымаған мектеп жасына дейінгі балалардың ойлауы II және III деңгейлер.

Мектепке дейінгі балалық шақ – баланың психикалық дамуының оңтайлы кезеңі. Балалар заттар мен құбылыстардың сыртқы көрнекі қасиеттерін ғана емес, олардың ішкі маңызды байланыстарын да ойдағыдай меңгеретіндігі анықталды.

Мектепке дейінгі білім беру ұйымдарында дефектологиясы бар балалармен психокоррекциялық жұмыс әдістемелік принциптерді ескере отырып құрылды: [7,8]

1. Түзету мен дамытудың бірлігі принципі, ол мақсатты түзету жұмыстары баланың дамуының ішкі және сыртқы жағдайларын клиникалық-психологиялық-педагогикалық талдау негізінде, оның ерекшеліктерін ескере отырып ғана жүзеге асырылады. бұзылыстар.

2. Диагностика мен дамуды түзетудің бірлігі принципі. Түзету жұмысының мақсаты мен мазмұнын баланы жан-жақты, жүйелі, біртұтас, динамикалық зерттеп, оны дифференциалды-диагностикалық тексеруден кейін ғана анықтауға болады. Түзету жұмыстарын жүргізе отырып, баланың жағдайындағы болып жатқан өзгерістерді есепке алу қажет, бұл ретте түзету процесінің өзі толық диагностика үшін материал береді.

3. Түзету мен өтемақы арасындағы байланыс принципі. Түзету жұмысының бүкіл жүйесі даму бұзылыстарының орнын толтыруға арналған және проблемалары бар баланы оңалтуға және әлеуметтік бейімделуге бағытталуы керек. Түзету мен өтемақы бір-біріне жақын ұғымдар емес, бірін-бірі анықтайтын және екіншісінің қарастырыла алмайтын тығыз байланысты процестер. Түзеу жұмыстарының мақсаты нәтижемен байланысты – бұзушылықтың орнын толтыру

4. Жасқа байланысты психологиялық және жеке даму ерекшеліктерін есепке алу принципі балаға жеке көзқарасты және психикалық дамудың негізгі заңдылықтары негізінде

түзету жұмыстарын құруды, оның маңыздылығын түсінудің сезімтал кезеңдерін ескере отырып анықтайды. баланың жеке басының қалыптасуының дәйекті жас кезеңдері.

5. Психологиялық-педагогикалық әсер ету әдістерінің кешенділік принципі балаға және оның ата-анасына көмек көрсетуге мүмкіндік береді. Бірнеше әдістер кешенін таңдау балаға көмек көрсету бағдарламасының мақсаттары мен міндеттеріне, жас ерекшеліктеріне және оларды жүзеге асыру жағдайларын ұйымдастыруға байланысты анықталады.

6. Түзеу жұмысын жүзеге асыруда тұлғаға бағытталған және белсенділік ұстанымы. Бұл принцип белсенділікте тұлғаның дамуын тануға, сонымен қатар жас ерекшеліктеріне байланысты іс-әрекет шеңберіндегі баланың өзінің белсенді іс-әрекеті оның дамуының қозғаушы күші екендігіне негізделген (П.Я.Гальперин, А.Н.Леонтьев, В.Н. Мясичев және т.б.)

7. Түзету жұмысындағы оптимистік көзқарас принципі бала үшін «табыс атмосферасын» ұйымдастыруды, оның оң нәтижесіне сенуді, осы сезімді бекітуді және оның ең кішкентай жетістіктерін мадақтауды қамтиды.

8. Баламен түзеу жұмыстарына жақын әлеуметтік ортаны белсенді түрде тарту принципі. Бала өзі субъектісі болып табылатын қоғамдық қатынастардың біртұтас жүйесінде дамиды [3]. Оның дамуы өзіне жақын адамдармен, ересектермен қарым-қатынас жүйесінде жүреді. Тұлғааралық қарым-қатынас ерекшеліктері, қарым-қатынас, бірлескен іс-әрекет формалары және оны жүзеге асыру әдістері дамудың ең маңызды құрамдас бөлігін құрайды, басқа компоненттермен қатар, ата-аналармен ынтымақтастыққа байланысты.

Баламен психокоррекциялық жұмыс оң динамика бере алады, егер ол негізгі принциптерге сүйене отырып, ол психологтың, педагогтардың және оның ата-анасының баламен жұмысымен, баланың өзінің белсенді рөлімен бірге жүзеге асырылса.

Сөйлеу тілі бұзылған балалармен психокоррекциялық жұмысты ұйымдастыру А.С. Спиваковская, ол психокоррекциялық жұмыстың келесі блоктарын анықтайды: диагностикалық; орнату; бағалаушы.

Көрнекі-бейнелі ойлауды қалыптастыру бойынша әдістемелік ұсыныстарды әзірлеу кезінде Л.А. Венгер, О.М. Дьяченко, Н.П. Локалова, Д.П. Локалова және басқа авторлар. Мектеп жасына дейінгі балалардың ақыл-ой қабілеттерін дамытуға арналған ойындар жалпы сөйлеу тілі дамымаған балаларға бейімделген.

Көрнекі ойлауды мақсатты түрде дамыту бүкіл мектепке дейінгі кезеңде жүзеге асырылуы керек. Көрнекі-бейнелі ойлауды дамытуға бағытталған іс-әрекеттер жан-жақты және жүйелі болуы керек. Ойын әрекетінің жүйесі балалар іс-әрекетінің барлық түрлеріне енуі керек [10].

Бала өмірінің ерте, мектеп жасына дейінгі кезеңдерінде ойын – оның тұлғасы қалыптасатын әрекет түрі.

Көрнекі-бейнелі ойлауды дамытуға арналған ойындарды өткізу кезінде баланың жас ерекшеліктерін ескеру қажет, атап айтқанда: еріксіз зейін, зейіннің шоғырлануында және тұрақтылығында қиындықтар, анықтық, төмен үлгерім.

Ойлаудың қалыптасуына ықпал ететін ойындарда екі бағыт ажыратылады: қабылдаудан ойлауға және көрнекі-тиімділіктен көрнекі-бейнелі және логикалық ойлауға дейін. Оқытуда ойынды тиімді пайдаланудың маңызды шарты ойынды таңдаудағы жүйелілік болып табылады. Ең алдымен келесі дидактикалық принциптерді ескеру қажет: қолжетімділік, қайталау, тапсырмаларды біртіндеп орындау [9].

Л.А. Венгер мен О.М. Дьяченко және басқа авторлар, көрнекі-бейнелі ойлауды қалыптастыру бойынша әдістемелік ұсыныстарды әзірлеген [2]. Мектеп жасына дейінгі балалардың ақыл-ой қабілеттерін дамытуға арналған ойындар жалпы сөйлеу тілі дамымаған балаларға бейімделген.

Сөйлеу тілі бұзылған балалармен жүргізілетін психокоррекциялық жұмыстың негізгі формалары топтық, топтық және жеке сабақтар болып табылады. Осының негізінде логопедиялық кіші топтағы балалар үшін түзету сабақтарының кестесі жасалды:

- жеке: логопедиялық топшаға кіретін әрбір баламен аптасына бір рет 25 минуттан;
- кіші топтық сабақтар: аптасына 1 рет 3 адамға (2 топша);
- топтық сабақтар: аптасына 1 рет барлық балалармен.

Психолог апта ішінде әр баламен 3 сабақ өткізді: жеке, топша және топ.

Жалпы сөйлеу тілі дамымаған мектеп жасына дейінгі балалардың көрнекі-бейнелі ойлауын дамыту бойынша коррекциялық педагогикалық жұмыс төрт параметр бойынша жүргізілуі керек: психикалық операцияларды қалыптастыру (анализ, синтез, салыстыру, жалпылау, абстракциялау, нақтылау); икемділік – білімді әртүрлі жағдайларда қолдану, клишелердің болмауы; динамизм – ойлау процестерінің қарқыны, ұтқырлығы; белсенділік мотивациясы (жоспарлау, бақылау, сыншылдық) [11].

Жаттығу циклінің соңында қайталама психологиялық диагностика жүргізілді.

Қайталанған психологиялық диагностика нәтижелерін талдау көрсеткендей, визуалды-бейнелі ойлауының даму деңгейі төмен логопедиялық топтағы балалардың көпшілігі жүйелі жеке, топтық және топтық сабақтарды өткізгеннен кейін орташа санатқа көшті. ойлаудың даму деңгейі.

Осылайша, дидактикалық принциптерді: қолжетімділік, қайталану, тапсырмаларды бірте-бірте орындау және психологиялық диагностика кезінде анықталған әрбір баланың жеке ерекшеліктерін ескере отырып, түзету-дамыту жұмыстарын әзірлеу және өткізу кезінде көрнекі-дамытушылықты дамытуға болатынын көреміз. бейнелі ойлау, бұл да жалпы балалардың психикалық дамуына ықпал етеді. Жалпы сөйлеу тілі дамымаған мектеп жасына дейінгі балалардың көрнекі-бейнелі ойлау ерекшеліктерін зерттеу мынадай қорытынды жасауға мүмкіндік берді:

Көрнекі-бейнелі ойлау - бұл объектілерді манипуляциялау арқылы емес, ішкі психологиялық әрекеттер мен осы заттардың кескіндерін түрлендіру арқылы проблемалар шешілетін ойлау. Ойлаудың бұл түрі шамамен 3 жаста қалыптаса бастайды және ақырында үлкен мектепке дейінгі жаста (5-6 жас) қалыптасады. Сөйлеуі дамымаған мектеп жасына дейінгі балалардың визуалды-бейнелі ойлауы қалыпты сөйлейтін құрдастарымен салыстырғанда айтарлықтай артта қалады және өзіндік ерекшелігі бар.

Жалпы сөйлеу тілі дамымаған мектеп жасына дейінгі балаларда көрнекі-бейнелі ойлаудың дамуының үш деңгейі белгіленді, ал сөйлеу тілі дамымаған балалар үшін төменгі және орташа деңгейлер ең тән, қалыпты сөйлейтін балалар үшін - жоғары және орташа. Сөйлеу дамуының үшінші деңгейіндегі балаларда ойлау процестерінің динамикасы сөйлеу дамуының екінші деңгейіндегі балаларға қарағанда жоғары.

Зерттелетін балалар санатымен коррекциялық педагогикалық жұмыстарды жүргізу бейнелі және бейнелі ойлауды дамытуға мүмкіндік берді, сонымен қатар балалардың жалпы психикалық дамуына ықпал етті.

Сыныптағы балалар шаршап, көңілдері ауып, аз сөйлей бастады. Бір-бірімен қарым-қатынас жасау барысында олардың қозғыштығы төмендей бастады (олар сабырлы болды, ойындарға және оларға кітап оқуға қызығушылық таныта бастады). Ата-аналар мазасыздық, агрессивтілік немесе осалдық, сезімталдық деңгейінің төмендеуін атап өтті.

Таңдалған және қолданылған ойындар мен жаттығулар өз тиімділігін дәлелдеді.

Жоғарыда айтылғандардың барлығынан келесі қорытынды жасауға болады:

1. Жалпы сөйлеу тілі дамымаған балалардың ойлауы өз дамуында дені сау құрбыларының ойлауынан артта қалады.

2. Жалпы сөйлеу тілі дамымаған балаларда ойлау дамуының екі деңгейін ажыратуға болады:

- орташа деңгей, онда жалпы сөздер бұрмаланған болса да, кейбір грамматикалық формалардағы айырмашылықтар көрсетілген, бірақ балалардың айтылу мүмкіндіктері жас нормасынан артта қалады;

- лексика-грамматикалық және фонетикалық-фонематикалық дамымаған элементтері бар кең фразалық сөйлеудің болуымен сипатталатын төмен деңгей, бұл олардың еркін сөйлесуін қиындатады.

3. Ойлауды дамытуға бағытталған арнайы түзету бағдарламасы сөйлеу тілі бұзылған мектеп жасына дейінгі балалардың психикалық белсенділігін жақсартуға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі

1. Волковская Т.Н., Юсупова Г.Х. Психологическая помощь дошкольникам с общим недоразвитием речи. М.: Книголюб, 2004.
2. Венгер Л. А. Игры и упражнения по развитию умственных способностей у детей дошкольного возраста: Книга для воспитателя детского сада / Л.А. Венгер, О.М. Дьяченко и другие: - М.: Просвещение, 1989. - 127с.
3. Выготский, Л. С. Мышление и речь. Изд.-5 . испр. - издательство "Лабиринт" . М.: 1999. - 352 с.
4. Детская логопсихология: учебник для студентов вузов, проходящим профессиональную подготовку по направлению 050700 «специальное образование» /Под ред. О.А.Денисовой / М., гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2015. 159с.
5. Ермолаева, С.А. Ценности и приоритеты современного образования /С.А. Ермолаева // Материалы второго регионального научно-практического семинара «Аксиологические приоритеты современного образования». – Коломна, 2013. – С. 5-11.
6. Катаева, А. А. Дидактические игры и упражнения в обучении дошкольников с отклонениями в развитии : пособие для учителей / А. А. Катаева, Е. А. Стребелова. - М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001. - 224 с.
7. Левченко И.Ю., Волковская Т.Н., Ковалева Г.А. Психологическая помощь в специальном образовании: учебник.- М.: ИНФРА-М, 2016.-314с.
8. Левченко И.Ю., Дубровина Т.И. Дети с общим недоразвитием речи: Развитие памяти.- М.: Национальный книжный центр, 2016. 144с.
9. Науменко, О.А. Формирование игрового замещения у дошкольников с общим недоразвитием речи: Метод. рек. / Сост. О. А. Науменко. - Мн.: БГПУ, 2004. -25с.
10. Пиаже Ж., Психология интеллекта / Ж. Пиаже. - СПб.: Питер, 2003. 416с.
11. Стребелова Е.А. Формирование мышления у детей с отклонениями в развитии : Кн. Для педагога-дефектолога /Е.А.Стребелова.- М.: Гуманитар. изд. Центр ВЛАДОС, 2008.- 180с.

КОРРЕКЦИОННО-РАЗВИВАЮЩАЯ РАБОТА С ДЕТЬМИ С ОБЩИМ НЕДОРАЗВИТИЕМ РЕЧИ В ДЕТСКОМ САДУ

Аннотация

Статья посвящена особенностям коррекционно-развивающей работы с детьми с общим недоразвитием речи в детском саду. В статье обсуждаются современные тенденции и условия логопедической работы с детьми с общим недоразвитием речи. Также даны рекомендации по развитию речи детей дошкольного возраста. Свое внимание Автор обращает на вовлечение семьи в коррекционно – развивающий процесс сопровождения ребенка с проблемой-одним из основных условий преодоления речевого расстройства у ребенка.

Результаты сравнительного исследования мышления нормально говорящих дошкольников и детей с общим недоразвитием речи в логопедической подгруппе показывают, что обе группы имеют разный уровень выполнения заданий. Это говорит о том, что в группах нормально говорящих дошкольников и детей с общим недоразвитием речи наблюдаются различия в процессе развития мышления.

В результатах диагностического исследования детей были выявлены три уровня развития мышления.

Ключевые слова: общее недоразвитие речи, коррекционная работа, дошкольники.

**CORRECTIONAL AND DEVELOPMENTAL WORK WITH CHILDREN WITH
GENERAL SPEECH UNDERDEVELOPMENT IN KINDERGARTEN**

Abstract

The article is devoted to the peculiarities of correctional and developmental work with children with General speech underdevelopment in kindergarten. The article discusses modern trends and conditions for speech therapy work with children with General speech underdevelopment. Recommendations for the development of speech in preschool children are also given. The author draws his attention to the involvement of the family in the correctional and developmental process of accompanying a child with a problem – one of the main conditions for overcoming speech disorders in a child.

The results of a comparative study of the thinking of normally speaking preschoolers in the speech therapy younger group and children with speech underdevelopment in general indicate that both groups have different levels of task performance. This suggests that in groups of normally speaking preschoolers and children with underdeveloped speech in general, differences in the process of thinking development are observed.

In the results of diagnostic studies of children, three levels of thinking development were identified.

Keywords: general speech underdevelopment, correctdevelopment work, preschool children.

МРНТИ 17.07.41

С.К. Саркулова

*Баишев университеті, Қазақстан Республикасы, Ақтөбе қ.
«Қазақ тілі және әдебиеті» білім беру бағдарламасының 2-курс магистранты
Ғылыми жетекшісі: Амангазиева М.К.*

Sarkulova.samal@mail.ru

**АҚТӨБЕ Өңірі ақындары жырлаған туындыларының эпикалық
ерекшеліктері
(XIX-XX ғасыр)**

Аннотация

Бұл мақалада жергілікті ақындардың ешкімге ұқсамайтын, жыр-дастан толғаулары туралы сөз етілді. XIX ғасыр аяғы мен XX ғасырдың басында өмір сүрген эпик ақындардың өміршең туындыларында шындық, ақиқат, өмір тынысы шебер жырлана білген. Қазақтың құлашы кең ақпа-төкпе ақындары, соғыс жылдары, отанды сүю, туған жер, адалдық, дін, өнер. ізгілік, әділетсіздік, әдет-ғұрып, ар-ұят, кісілік, әдеп және ана мен сәби үні диалогын шебер жасап, және ер батыр мен әйел батыр бейнелерін аша білген. Сондай-ақ, олардың іс-әрекеті мен портретін үн мен ұғым үйлесімін, дауыс пен сөз әуен жарастылығы, адал сезім, адамгершілік рух, іңкәр сұлулық даусы тіпті айрықша. Мақала жазу барысында жергілікті ақындарымыздың картинадағы образдар өте шынайы келіп мысалдармен талдаулар жасалып, қазақ әдебиетіне қосқан үлесіне назар қойылды.

Кілт сөздер: поэзия, үн мен үйлесім, дауыс пен әуез жарастығы, жазу стилі мен сұлулық даусы және сан алуан тақыптары мен ерекшеліктері.

Тынысы кең, ауыздан-ауызға тараған баяндауды - эпос дей отыра, құлашы кең эпик ақындар туындыларының орны ерекше. Жергілікті эпик ақындарды тізбектейтін болсақ: Ақтан Керейұлы, Әбубәкір Кердері берірек Сағи Жиенбаев, Нұрпейіс Байғанин т.б

Жергілікті ақындар туралы сөз өрбітсек, Сағи жиенбаев - Ақтөбе облысы Байғанин ауданы Оймауыт ауылынан шыққан тума талант. Нәзік жырмен оқырманын елең еткізіп, қазақ әдебиеті әлеміне 60 жылдары Сағи Жиенбаев келді. Сағи Жиенбаев әдебиеттің түрлі

тақырыбында жыр жырлаған көрнекті ақын. Оның поэзиясында табиғаттың әсем сұлулығы, әсерлі махаббат, жан сұлулығы, тап-таза сезімдер өрнектеліп суреттелген. Сондай-ақ, автордың шыққан жері Жемнің Оймауыт деген ауылы ару аналардың өлкесі боп есептелген соң, «Сәби», «қайран шеше» т.б. ана тақырыбындағы баллада поэмалары өте әсерлі де шынайы жазылған.

«Аңсап жүрмін өзің де де... даламды,
Нұра жақтан аңқып соғар самалды.
Жақында өзім барып қайтам», - деп ең ғой,
Ақ ботам –ау неге алдадың маманды?! . [1.91]

деген сияқты ақ сағым көтерген белдер, ақ самал желдер, ақ нөсер жаңбырлар, сабасынан аспай- саспай т.б ана сүтімен бірге сіңетін мінездей дала табиғатымен байланысты. «Қайран Шеше» поэмасында «Қарғашым-ау, сұңқарым-ау, құлыным-ау, ақ ботам-ау, жарығым-ау, қанатым-ау, жаным-ау, қарғам-ау» деген теңеулер еркелету, сағыныш, іздеу, жалғызсырау, мұңды сезімге толы тұстары да кездеседі.

Ақынның шынайы өмірмен тіпті, өмірлік тәжірибесімен байланысты өзгеше образға сипат бере алатын типтендіру (прототип) образын кейіпкердің халі мен күйін шебер бере алуында: Мәселен, Батыр Әлияға арнап:

Сәби ғой мынау, бауырым,
Екінші уызы кеппеген,
Балалаық шақтың әлі бар
Балауса табы кетпеген.
Бел буып қалай бекінген,
Барарды қайда бұл түрі...
Өңі де жүдеу секілді,
Өзінен ұзын мылтығы.
Жасаған екен батылдық
Жіберген адам мұны да...
Жауынгер кәне атың кім
Әлия Молдағұлова. [2.190-191]

Байғанин елінің ақыны әрі жыраушысы – Нұрпейіс Байғанин. Ол Әубәкір, Шернияз, Нұрым, Мұрат секілді дүлдүл ақындардың шәкірті болып, жыраулық дәстүрді жалғастыра білген, шынайы өлеңмен сөйлеген ақынның бірі. Оның қазақ әйел бейнесі туралы, «Ақкенже», «Нарқыз» атты жыр-дастандары бар. Мәселен, «Нарқыз» эпикалық жырында: әйел бейнесінің ержүрек батыр қасиеттерін дәріштеп, қазақ халқының ерте кездегі салт-тұрмысын, дүниетанымын бейнелейді. Басты кейіпкер Нарқыздың ақылына көркі сай, ақылшы әрі қамқор тұлға ретінде теңеп және тарихи кезеңдерді ескеріп, жаугершілік замандарды көрсете білді. Бұл дастан арқылы қазақ халқының батырлық рухы, еркіндікке ұмтылысы, елге деген сүйіспеншілігі шебер баяндалған.

Балтыр еті - бесіктей
Омырауы – есіктей
Жауырыны – қақпақтай
Желкесіне ораған
Бұрымы бар тоқпақтай.
«Әуп!» деп Нарқыз ақырды.
Әйелде асқан батыл-ды.
Бір үйіріп жіберді,
Жерге аяғы тірелді [3.18,30].

Әубәкір Кердері – ақпа-төкпе ақындық дәстүрді жырлаған, ақындық шабытпен қазақ еліне жол тапқан жанның бірі. Оның «Халыққа насихат қылып айтқан үшінші сөзі» атты толғауы дін, Алламен байланысты. Яғни, азғантай өмірде мағыналы өмір сүріп, ар-кісілікті ар тұтып, қоғамдағы кесапат пен надандылықтың себебін түсіндіреді. Бұл толғауда оның

діни сауаттылығымен қоса, иба –әдебінің және адамгершіліктің кемелденген тұсын аңғарамыз.

«Ағузы» меннен «Бісмиллә» -

Әрбір сөздің бастауы.

«Әлхамдулла» салауат –

Мұсылман пенде аузынан

Дұрыс емес тастауы.

Ала таңмен аралас

Зікір етіп зарлаған

Бір құдайдың достары.

Алланың досы кім десең,

Бұрынғы өткен пайғамбар.

Олардың жолын құп тұтқан

Ғұлама деп айтқандар. [4.47,48].

Ал, XIX ғасыр аяғы мен XX ғасыр өмір сүрген эпик ақынның бірі – Ақтан Керейұлының «ерлік жыры» отансүйгіштік, батырлық туралы туынды. Жырда ержүрек қайсар, батырлардық қаһармандық істері адал суреттеледі. Яғни батыр бейнесі арқылы ақын елдің тәуелсіздігін қорғау және ұлт болашағы үшін күрескен батырларларды үлгі етеді. Атап айтсақ:

Беріштен шықты қос батыр,

Исатай мен Махамбет,

Анау бір жатқан Нарыннан.

Арыстан ханды өлтірген,

Ерназар, Бекет бұл шықты,

Жоғары шекті қалыңнан.

Ерлік еттең ер мыңбай,

Сұлтангелді Көктаубай... [5.107.]

Қорыта келе XIX ғасыр аяғы мен XX ғасыр басындағы сыршыл, ақын, жыршы, суырып-салма ақындардың туындыларының ерешелігін сипаттайтын болсақ, Әбубәкір Кердерінің толғаулары мен айтыс, шежіре–жырлары жазбаша және ауызша домбырасыз жырланса керек. Оның толғауларында заман, адам, әдет-ғұрып, дін, өнер, мінез-құлық дағдысы тебіренді. Мысалы, «Атаны билеп ұл кетті, қожаны билеп құл кетті» осы жыр-жолдарда өмірдің өзгеріп, әділетсіздікке жол беріліп, үлкенге құрметтің азаюы, имандылықтың аяқасты болуы ойландырады. Жалпы ақынның шығармаларынан адмгершілік, ізгілік мәселелер орын алған соң ұлттық сабақтастығын байқаймыз. Шығармалары тарихпен тоғысқан өлең-толғауларында асыл қасиет тұтқан, ғибратты иірім мен қайырымдар көңілге сәуле бергендей. Ал XX ғасырдағы Сағи мен Нұрпейістің жырларынан әр дәуірдің замана толқыны, батыр, ерлік көрсеткен ұл-қыздары тереңнен суреттеледі. Тарихта шынайы, өткір батыл суреткерлерді өз поэма толғау-жырларына қоса білуінде.

Пайдалынылған әдебиеттер:

1. С.Жиенбаев. - Үшінші том. толғаулар, дастандар, өлеңдер Алматы:2015ж[91]
2. Жиенбаев С.Алтын қалам: өлеңдер мен поэмалар / С. Жиенбаев. -. Атамұра, 2003. [190-191]
3. Нұрпейіс Байғанин. Үш томдық шығармалар жинағы. 1 том. Толғаулар. Дастандар, айтыстар. А, 2011ж. р. [18,30]
4. Кердері Әбубәкір. Жолдас болсаң жақсығ мәртебе жетерсің. Ақтөбе , 2011ж. [47,48] Адырна. Ақтөбе. М.Ақдаулетұлы., 2011ж. ... [107.]
5. Кердері Әбубәкір. Қазағым. Өлең, толғаула, айтыстар, жырлар. Бақтыгерей Сандыбайұлы. Ақтөбе, 2014ж. [107]

6. Жиенбаев Сағи. Алтын қалам: Өлеңдер мен поэмалар,- Алматы: Атамұра, 2003.- 272бет.
7. Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. А., 2010ж

ЭПИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОИЗВЕДЕНИЙ, ВОСПЕТЫХ ПОЭТОВ АКТЮБИНСКОГО РЕГИОНА

Аннотация

В данной статье рассматриваются уникальные поэмы и дастаны местных поэтов. В произведениях эпических поэтов, живших в конце XIX и начале XX века, мастерски воспеваются правда, истина и жизненный дух. Казахские ширококомасштабные, свободно льющиеся поэты воспевают годы войны, любовь к родине, родную землю, верность, религию, искусство, добродетель, справедливость, обычаи, честь, совесть, человечность, этикет, а также мастерски создают диалоги между матерью и младенцем, раскрывая образы героя и героини. Кроме того, описываются действия, портреты, гармония звука и понятия, мелодия и ритм слова, искренние чувства, дух человечности и неповторимая красота. В статье также представлена детальная оценка, основанная на примерах, образов, созданных нашими местными поэтами, с особым вниманием к их вкладу в казахскую литературу.

Ключевые слова: поэзия, гармония звука, ритм и мелодия голоса, стиль письма, красота голоса, различные темы и особенности

EPIC FEATURES OF THE WORKS SUNG BY THE POETS OF THE AKTOBE REGION

Annotation

This article discusses the unique poetry and epics of local poets. The enduring works of epic poets who lived in the late 19th and early 20th centuries masterfully convey truth, reality, and the pulse of life. The wide-ranging, free-flowing Kazakh poets depict the years of war, love for the homeland, native land, loyalty, religion, art, virtue, injustice, customs, honor, conscience, humanity, etiquette, as well as creating a dialogue between mother and child, revealing the images of both male and female heroes. Moreover, they vividly portray actions and portraits, harmony of sound and meaning, alignment of voice and melody of words, sincere feelings, the spirit of humanity, and unique beauty. In writing this article, detailed analysis with examples is provided, showing the vivid images created by our local poets and emphasizing their contribution to Kazakh literature.

Keywords: poetry, harmony of sound, alignment of voice and melody, writing style, beauty of voice, various themes, and characteristics.

МРНТИ 17.71.07

А.Б. Шуриева

Актюбинский региональный университет им. К.Жубанова

ais_ub@mail.ru

ТОПОНИМИЧЕСКИЕ ЛЕГЕНДЫ И ПРЕДАНИЯ КАЗАХСКОГО НАРОДА

Аннотация

Фольклорное наследие любого народа всегда вызывает большой интерес. Фольклор – это большой пласт культуры и история, концентрирующая этнические и эстетические идеи, формировавшиеся веками. Фольклорные произведения казахского народа вобрали в себя первые знания о мире, представления о природе, а также подтолкнули к возникновению письменной художественной литературы. Устно-поэтические традиции и мотивы стали частью первых казахских романов и повестей. Сформировались национальные образы мира,

категории времени и пространства, сюжетно-композиционные особенности построения фольклорных произведений.

Топонимический фольклор является предметом научных исследований и представляет несомненный интерес в современную эпоху. В данной статье мы рассмотрели связь топонимов и фольклорных произведений, а именно легенд и преданий. В казахском фольклоре легенды и предания делятся на две группы: исторические и топонимические. Топонимические легенды и предания в зависимости от исторического происхождения топонимов и гидронимов передаются устно из поколения в поколение, отражая национальное сознание, мир чувств и мыслей, мировоззрение народа [1]. Во многих казахских топонимических легендах и преданиях присутствуют общие для тюркских народов мотивы. Хотя названия мест, упоминаемых в легендах и преданиях, географически удалены друг от друга, общие мотивы, связанные с их названиями, являются одной из интереснейших тем для фольклорной науки.

Ключевые слова: топонимы, предания, легенды, топонимический фольклор, исторический предания.

В казахском фольклоре существует жанр предания, по звучанию красочнее легенды, но менее художественный, чем сказка. Одним из факторов, раскрывающих такие его качества, является функция исполнения. Фольклорист Каскабасов С.А. пишет: «Стиль исполнения произведения - является фактором, который необходимо учитывать при изучении теории фольклорных жанров. То есть очень важно различать, повествует ли рассказчик историю от своего имени, которая имеет отношение к нему, или, наоборот, рассказывает историю от третьего лица, не имеющую к нему никакого отношения, - вот что отличает фольклорные жанры» [2]. Еще одна особенность, которую следует отметить, - неодинаковость исполнительской деятельности жанров топонимического фольклора. Оратор (исполнитель) может использовать два разных метода даже в одном и том же жанровом типе.

С. Каскабасов делит способы повествования фольклорных произведений на несколько типов: преобразовательное (изменяющееся повествование), поучительное повествование, разъяснительное повествование [3]. Такая классификация характерна и для топонимических фольклорных жанров. К примеру, жанр топонимической легенды основан на реальных событиях, правдивых историях из жизни. В жанре топонимической легенды одновременно используются презентационное и разъяснительное повествование в стиле перформанса. Примером, подтверждающим нашу точку зрения может служить легенда «Раб и девушка» (Құл мен қыз). В народе часто бытуют топонимические легенды, связанные с казахско-калмыцкими воинами. Согласно легенде, взятый в плен калмыками казах влюбляется в дочь калмыцкого богача. Матерью девочки была казашка, которая когда-то стала рабыней бая, и она дает согласие на то, чтобы ее дочь сбежала с рабом-казахом. Однажды под покровом ночи раб и девушка убегают, держа путь в казахские степи. Однако, когда они приближаются к месту назначения, их настигают люди калмыцкого бая. Юноша вступает в драку с ними, однако не в силах их одолеть, он погибает в сражении. Девушка, увидев, что за ней идут калмыки, спрыгнула со скалы и тоже погибла. Легенда гласит, что с тех пор холм, где умер раб, назывался Куль (в переводе с каз. «құл» - раб), а высокий берег озера, где утонула девушка - Кыз (в переводе с каз. «қыз» - девушка). Как мы видим, в данном фольклорном произведении перемешаны все виды исполнительских приемов.

В своей работе, анализирующей виды топонимических преданий, С. Каскабасов говорит: «Второй тип топонимических преданий — это тот, который рассказывает о происхождении названий местностей, водоемов через рассказ, не связанный с конкретным историческим фактом, а также не связывает появление определенного названия с каким-либо мифическим понятием, но существуют повествовательные произведения, основанные на фэнтези. Содержание этих легенд часто бывает трагическим, история внезапно заканчивается, резко обрывается, а герои оказываются в несчастной ситуации» [2]. В

качестве примера он приводит легенду, связанную с названием местности Жоргабель. Упомянутая выше легенда о Рабе и Девушке соответствует теории ученого. В легенде нет реального исторического факта. Конфликт между казаками и калмыками — это лишь общий фон. Но легенда повествуется весьма достоверно, так как все знают, что такие последствия воин имели место быть, поэтому и верят им. Причина, по которой местности получили название Кул и Кыз, выражена в этом историческом факте без привлечения какой-либо мифической концепции и без какого-либо чуда. Хотя начало легенды и оптимистично, общее содержание основано на трагической истории и заканчивается гибелью молодых людей. Этот фольклорный сюжет, который называют топонимической легендой, имеет просветительскую функцию. Помимо этой функции, некоторые легенды имеют еще информативную и познавательную функции. Легенда возникает из-за исторических обстоятельств, с которыми столкнулась та или иная страна. Сюжет легенд во многом будет только национальным, легенда одной страны не будет перенесена в другую, и даже большая часть легенд будет только региональной (локальной) [4].

Что касается специфики деятельности жанра преданий, то его основная функция носит поучительный характер. Мы разделили жанр преданий на две группы: историко-локальные и утопические предания. Причина их деления заключается в том, что употребление топонимов в этих двух типах преданий одинаково, но функции их различны: например, в историко-локальных преданиях кроется причина возникновения определенной местности, земли и водоема. Таким образом, деятельность историко-локальных преданий заключается в художественном изложении формы народной прозы, возникшей в связи с названиями земель и водоемов, и имеют поучительный характер.

Для примера возьмем название места «Калкен», о котором рассказывается в одной из легенд. Когда-то у богатого человека, жившего на берегу озера Туздыколь, была единственная дочь по имени Калкен. Девушка вырастает и влюбляется в юношу-пастуха из соседнего аула. Когда двое молодых людей принимают решение пожениться, отец девушки запрещает ей выходить замуж за бедняка и заперев, не позволяет выходить из дома. Прекрасная Калкен, не сумевшая вынести горя от разлуки с любимым умирает. А через три дня, когда бай подошел к кромке прозрачной воды чистого озера, он увидел, что оно превратилось в черную воду. Бай поспешил рассказать об этом своей жене, а она в свою очередь приказала слугам очистить озеро, которое превратилось в болото. Ни богач, ни его народ не смогли выбраться из болота и умерли. В народе это место называли «Калкен», где богач, не побоявшийся слез единственной дочери, попал в ад [5, с.74].

Как мы видим, никакого исторического факта в этой легенде нет. Кроме названий Туздыколь и Калкен, нет ничего, что подтверждало бы правдивость истории. Понятно, что название Калкен это имя человека, и данное название не описывает ни форму рельефа, ни цвет природного явления и причина названия этого места основана лишь на воображении.

Трагедия богатого дома в Туздыколе вызвана противостоянием любви. В предании вопрос нравственности и добродетели поднимается путем рассказа о трагической кончине «богатого человека, который не побоялся слез дочери». Зачастую произведения этого жанра всегда имеют печальный финал, следовательно, здесь проявляется еще одна особенность несказочных прозаических жанров.

Существует также легенда, что в голове Кобыланды спрятано золото, подобное лошадиной голове. Пожилой Алтай Ермуханов, житель села Сарыбулак Кобдинского района Актюбинской области, рассказывает следующую историю: Однажды всадник, ехавший на лошади, охотился на лису. Однако лисица, убежав, спряталась в нору. Охотник какое-то время поджидал ее у норы, а когда уже собрался уходить, лисица вышла из своего логова, превратившись в другое животное и заговорила с человеком. Животное поведало человеку, что имя ее Куртка и она бессмертна, так как выпила воду бессмертия. Также Куртка рассказала, что когда-то она предложила испить воду бессмертия Кобыланды батыру, но тот

в силу своей храбрости отказался. Теперь она охраняет золото на его могиле, которое было в его голове.

Как мы видим, сюжет напоминает сказку, он также имеет мифический характер (перевоплощение животного, вода бессмертия).

Топонимический рассказ в преданиях подобен воплощению мечты и отражает религиозные данные и рассказы о святых и пророках. Об этом свидетельствуют многие топонимические рассказы [6].

Количество преданий не так велико, однако большее их количество связано именно с названиями местностей и водоемов. Одними из таких преданий являются рассказы о Кыдыре, исполнение которых весьма уникально.

Рассказывают, что однажды батыр Санкибай из рода Назар держал путь через пустыню, он ехал верхом на коне и случайно упал. В какой-то момент Санкибай открыл глаза и увидел стоящего рядом с ним белого человека верхом на осле.

- Мир тебе, Отец! Приняв приветствие Санкибая, аксакал сказал:

- Сынок, моя трость упала на землю, подай мне ее.

Санкибай не раздумывая подал трость, склонив перед стариком голову. В свою очередь, аксакал, видя изнуренную лошадь и отчаявшегося батыра спросил, что же так беспокоит Санкибая. Батыр поведал страннику, что очень уж тяжело быть бедным. Тогда аксакал благословил его и продолжил путь. С тех пор, Санкибай не знал горя, за несколько лет численность голов его лошадей возросла настолько, что занимала площадь всей широкой равнины в местности Акбота. Так, эта равнина, что простирается от юга и до севера названа «Санкибайская равнина», в честь батыра, жившего в XVIII веке [5, с. 36].

Мы относим этот рассказ к жанру топонимических преданий, так как территория земли под названием «Санкибайская равнина» сохранилась как географический объект. Отсюда можно сделать вывод, что функцией топонимических преданий является включение не только религиозных сюжетов, но и чудес, связанных с людьми и произошедших в реальной жизни. В конце концов, можно сказать, что в этом отличие простого рассказа от топонимического.

Если же говорить о жанре фольклорный рассказ, то мы можем отметить, что здесь в большей степени преобладает характер национального духа. Фольклорные рассказы во многом схожи с преданиями, однако они зачастую отображают реальную действительность [7]. Отличительной чертой преданий от рассказов является то, что они повествуют об одной конкретной ситуации из жизни определенного человека.

По манере исполнения, фольклорные рассказы также схожи с преданиями. Повествуя фольклорный рассказ, связанный с топонимами, рассказчик часто повествует его как бы от своего имени, используя настоящее время.

Таким образом, можно сделать вывод, что топонимические легенды представляют определенную лингвокультурную ценность, поскольку позволяют увидеть не только процесс номинации, но и особенности мировоззрения создателей топонимических сюжетов. Являясь одним из жанров устного народного творчества, они обладают рядом особенностей, раскрывающих их фольклорную специфику. Прежде всего, они историчны и отражают действительность. Топонимы в фольклорных текстах являются надежным источником раскрытия исторического прошлого, изменений в религиозных верованиях, экономическом и культурном развитии исследуемой местности, а иногда помогают дополнить новыми фактами те или иные ранее имеющиеся данные о местности.

Представленные в статье примеры топонимических легенд и преданий подтверждают, что топонимы являются неотъемлемой частью казахской народной прозы. Они тесно связаны с национальным менталитетом и вплетены в сюжетную линию народных произведений. Топонимы придают легендам колорит и помогают лучше передать их содержание, создавая особый национальный культурный фон. Нет никаких сомнений в том, что казахский

топонимический фольклор является уникальным материалом для изучения национального менталитета и реконструкции картины мира всего этноса.

Список литературы

1. История литературы Казахстана. 1-том. - Алматы. ҚАЗАқпарат, 2007. - 670 с.
2. Каскабасов С. Елзерде. - Алматы: Жібек жолы, 2008. - 504 с.
3. Каскабасов С. Народная казахская проза. - Алматы: Наука, 1985. -272 с.
4. Кондыбай С. Маңғыстау-нама. Исследование. - Алматы: Арыс, 2006. – 444 с.
5. Пангереев А.Ш. Жанровые виды топонимического фольклора. Печатный дом NOBEL. Актобе, 2014. 465 с.
6. Пангереев А.Ш. Казахский топонимический фольклор. Алматы, 2010. -
7. Пангереев А.Ш. Названия земных и водных объектов и национальная духовность. Актобе, 2018. – 313 с.

ТОПОНИМИКАЛЫҚ АҢЫЗДАР МЕН ӘПСАНАЛАР

Андатпа

Кез-келген халықтың фольклорлық мұрасы әрқашан зор қызығушылық тудырады. Фольклор - бұл мәдениеттің үлкен құрамдас бөлігі және ғасырлар бойы қалыптасқан этникалық және эстетикалық идеяларды шоғырландыратын тарих. Қазақ халқының фольклорлық шығармалары әлем туралы алғашқы білімді, табиғат туралы түсініктерді сіңірді, сондай-ақ жазбаша көркем әдебиеттің пайда болуына түрткі болды. Ауызша-поэтикалық дәстүрлер мен мотивтер алғашқы қазақ романдары мен повестерінің бір бөлігіне айналды. Әлемнің ұлттық бейнелері, уақыт пен кеңістік категориялары, сюжеттік - фольклорлық шығармаларды құрудың композициялық ерекшеліктері қалыптастырылды.

Топонимикалық фольклор көптеген ғылыми зерттеулерге арқау болған және қазіргі дәуірде сөзсіз қызығушылық тудырады. Бұл мақалада біз топонимдер мен фольклорлық шығармалардың, атап айтқанда аңыздар мен әпсаналардың байланысын қарастырдық. Қазақ фольклорында аңыздар мен әпсаналар екі топқа бөлінеді: тарихи және топонимикалық. Топонимикалық аңыздар мен әпсаналар топонимдер мен гидронимдердің тарихи шығу тегіне байланысты ұлттық сананы, сезімдер мен ойлар әлемін, халықтың дүниетанымын бейнелей отырып ұрпақтан-ұрпаққа ауызша беріледі [1]. Көптеген қазақ топонимикалық аңыздары мен әпсаналарында түркі халықтары үшін ортақ мотивтер бар. Аңыздар мен әпсаналарда аталған жерлердің атаулары географиялық жағынан бір-бірінен алшақ болғанымен, олардың атауларымен байланысты жалпы мотивтер фольклор ғылымы үшін ең қызықты тақырыптардың бірі болып табылады.

Түйінді сөздер: топонимдер, аңыздар, аңыздар, топонимикалық фольклор, тарихи дәстүрлер.

TOPONYMICAL LEGENDS AND NARRATIVES

Annotation

The folklore heritage of any nation is always of a great interest. Folklore is a large layer of culture and history, concentrating ethnic and aesthetic ideas that have been formed over the centuries. The Kazakh people's folklore works absorbed the first knowledge about the world, ideas about nature, and also prompted the emergence of written fiction. Oral and poetic traditions and motifs became part of the first Kazakh novels and novellas. Were formed national images of the world, categories of time and space, plot and compositional features of construction the folklore works.

Toponymic folklore is the subject of scientific research and is of undoubted interest in the modern era. In this article we have examined the relationship between toponyms and folklore works, namely legends and narratives. In Kazakh folklore, legends and narratives are divided into

two groups: historical and toponymic. Toponymic legends and narratives, depending on the historical origin of toponyms and hydronyms, are transmitted orally from generation to generation, reflecting the national consciousness, the world of feelings and thoughts, the worldview of the people [1]. In many Kazakh toponymic legends and narratives there are motifs common to the Turkic people. Although the names of places mentioned in legends and narratives are geographically distant from each other, the common motives associated with their names are one of the most interesting topics for folklore science.

Keywords: toponyms, legends, narratives, toponymic folklore, historical legends.

МРНТИ 16.21.61

Г.С. Шпилева, О.В. Тойкина

¹²Удмуртский Государственный Университет, Россия

¹galkolko@gmail.co, ²toj-olga@yandex.ru

РЕЧЕВАЯ СПЕЦИФИКА ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ КОММУНИКАЦИИ В РОССИИ И КАЗАХСТАНЕ

Аннотация

В статье рассматриваются речевые стратегии педагогического дискурса в России и Казахстане, используемые преподавателями родных и иностранных языков на занятиях в современной школе. Целью статьи является выявление лингвокультурной специфики педагогической коммуникации преподавателей русского, казахского и английского языков. Результатом исследования является анализ лексико-грамматических средств реализации коммуникативных стратегий, направленных на достижение как конкретных целей урока, так и основной цели педагогического дискурса. Материалами исследования явились записи занятий по родному (русскому и казахскому) и иностранному (английскому) языкам в среднем звене общеобразовательных школ в России и Казахстане. Лингвистический анализ языкового материала осуществлялся на основе семасиологического подхода. Использовались методы количественного, тематического и дискурсивного анализа; полученные данные были использованы для разработки классификации языковых средств в соответствии с основной функцией каждой из коммуникативных стратегий педагогического дискурса.

Ключевые слова: педагогический дискурс, коммуникация, речевые стратегии, речевые формулы.

Вопрос педагогической коммуникации в России и Казахстане является актуальным в контексте современных образовательных систем, которые на протяжении достаточно длинного периода взаимодействовали в едином институциональном пространстве Советского Союза, а после его распада в каждой из стран система образования развивалась под влиянием ценностей национальной культуры и языка. Поэтому в каждой из стран сформировалась собственная система преподавания родного языка в среднеобразовательной школе. Значение преподавания в школе родного языка сложно переоценить. Родной язык является основной учебной дисциплиной в течение всего периода обучения в школе. Обучение родному языку направлено не столько на достижение необходимого для современного человека уровня грамотности, но гораздо более на формирование коммуникативных навыков общения, привитие любви к родному языку как составляющему элементу национальной культуры, формирование системы ценностей родной культуры у подрастающего поколения.

В то же время процесс глобализации, интернационализации системы образования на мировом уровне [3], обуславливает значительные изменения в национальных образовательных системах, что сказывается и на особенностях педагогической

коммуникации на занятиях по языкам. Повсеместное распространение английского языка как средства международного общения определяет важность его изучения в качестве школьной дисциплины и в России, и в Казахстане. В обеих странах английский язык входит в основные предметы обучения в общеобразовательной школе и преподается с 1-го/ 2-го по 11-ый класс. Как считает И.А. Зимняя, «в качестве основного объекта обучения в преподавании иностранного языка выступает речевая деятельность» [4]. В то же время актуальные образовательные стандарты по предмету иностранный язык (английский) предполагают формирование коммуникативной культуры обучающихся, осознание роли иностранного языка как инструмента межличностного и межкультурного взаимодействия, способствует общему речевому развитию обучающихся, знакомство с культурной спецификой изучаемого языка.

Таким образом, мы наблюдаем значительные отличия между целями обучения в родном и иностранном языке в системе образования каждой из стран. Еще одним важным фактором для анализа речевой специфики педагогической коммуникации является то обстоятельство, что родной язык выступает средством общения не только на учебном занятии, но и в процессе обучения в школе в целом. Тогда как иностранный язык используется как средство общения исключительно на занятиях по языку. Различные целевые и коммуникативные установки при обучении родному и иностранному языкам определяют особенности педагогической коммуникации между участниками общения: педагогом и учеником, в то же время общие закономерности данной коммуникации задаются основной целью педагогического дискурса. Цель педагогического дискурса – это социализация новых членов общества, т. е. приобщение их к ценностям общества, включая нормы поведения, традиции и систему знаний, определяющих культуру и коллективную идентичность ее носителей [6]. Вслед за В.И. Карасиком мы рассматриваем педагогический дискурс как тип институционального дискурса, организуемого в рамках учебного заведения, то есть в условиях институционального общения учителя и учеников [4]. Следовательно, речевая специфика преподавателей по родному и иностранному языку в России и Казахстане, реализуя единую дискурсивную цель, будет иметь значительные отличия, заданные различными учебными, коммуникативными и лингвокультурными особенностями.

Теоретическую основу исследований педагогического дискурса и особенностей речевой коммуникации его участников разрабатывали такие ученые, как А.А. Леонтьев, В.И. Карасик, Н.Д. Десяева, О.В. Коротева, О.М. Казарцева, Н.А. Антонова, Н.Д. Арутюнова и др. По определению А.А. Леонтьева, педагогическое общение представляет собой профессиональное взаимодействие между преподавателем и учащимися как в ходе урока, так и вне его (в процессе обучения и воспитания) [9]. Основной принцип современной педагогики заключается в гуманистической направленности образовательного процесса и предполагает направленность обучения на развитие личности обучающегося. В то же время, дискурсивная специфика подчеркивает неравенство социальных ролей учителя и ученика, что накладывает существенный отпечаток на процесс речевого общения. Основой педагогической коммуникации является диалогическое общение, построенное на взаимопонимании, взаимной требовательности и ответственности в процессе совместного анализа и обсуждения ситуации [1]. Диалог между учителем и учеником протекает в различных формах и ситуациях. В педагогическом дискурсе данные ситуации сформировались как отдельные жанры: урок, экзамен, родительское собрание, беседа учителя с учеником, дневник и др. В соответствии с институциональной спецификой педагогического дискурса речевая коммуникация педагога реализуется за счет определенных стратегий.

Стратегия представляет собой общие принципы речевого поведения в контексте решения конкретной практической задачи и плана ее реализации. В целом исследователи выделяют следующие коммуникативные стратегии: объясняющую, оценивающую, содействующую, организующую и контролирующую [7]. С точки зрения педагогики данные

речевые стратегии можно сопоставить с различными этапами урока. Коммуникативная стратегия взаимодействия между учителем и учеником определяется учителем, который управляет процессом познавательной деятельности, регулирует взаимоотношения между учащимися и создает атмосферу доброжелательного и активного общения. Анализ речевых средств, используемых преподавателями родного и иностранного языка в России и Казахстане позволяет увидеть лингвокультурную специфику педагогической коммуникации в России и Казахстане.

В качестве источника фактического материала послужила устная речь преподавателей на уроках родного и иностранного языка в России и Казахстане. В целом, было записано 8 уроков русского языка и 11 уроков английского языка в России, в 6-9 классах Социально-Экономического лицея №45 города Ижевска. В Казахстане было записано 10 уроков казахского языка и 9 уроков английского языка, в 5-9 классах средней общеобразовательной школы №33, г. Атырау. В результате анализа уроков, были выявлены языковые средства реализации различных стратегий речевого общения.

Традиционное начало и окончание занятия по языку являются сферой реализации организующей стратегии, основной функцией которой является установление общего контекста взаимодействия. Данная стратегия характеризуется использованием этикетных формул (приветствия, обращения, знаки внимания), директивных указаний, а также стандартных формул для реализации учебных задач. Основные речевые средства, реализующие данную стратегию представлены в Таблице 1.

Таблица 1. Речевые средства реализации организующей стратегии

	РФ		Казахстан	
	Родной язык	Английский язык	Родной язык	Английский язык
Приветствие (начало урока):	Доброе утро! Здравствуйте! Здравствуйте, садитесь!	Good morning everyone! Stand up;	Сәлеметсіздер ме оқушылар! Қалайсындар?	Hello children. Sit down please
Поддержание коммуникации:	Скажи; Прочитай; Давайте повторим; Как вы считаете?; Что вы думаете насчет?	Let's think about What about..? So, how do you understand..?	Қайталайық Бірге оқиық	What will we tell? What do you say about..? Let's talk about..
Прощания (окончание урока):	Урок окончен. до свидания! Спасибо за урок, до свидания	The lesson is over for today, thank you.	Сабақ аяқталды! Сау болыңыздар! Сабаққа қатысқандарың үшін рахмет!	Thank you all, see you next time. Good bye.
Примечание: таблица составлена авторами статьи				

Важным компонентом каждого урока по языку является объяснение нового материала, реализующегося посредством объясняющей коммуникативной стратегии, направленной на информирование учащегося и передачу знаний о мире. В процессе объяснения часто возникает необходимость возвращаться к теме, повторяя материал и демонстрируя различные аспекты проблемы. В таких случаях полезным оказывается использование приемов переформулирования и перефразирования, когда одно и то же явление обозначается разными словами.

Успешное объяснение нового материала невозможно без реализации содействующей стратегия педагогического дискурса, которая заключается в поддержке и проявлении эмпатии к учащимся. Данная стратегия предполагает использование вербальных средств для

демонстрации положительного отношения к адресату. Примеры речевых средств, реализующих объясняющую и содействующую стратегии представлены в Таблице 2.

Таблица 2. Речевые средства реализации объясняющей и содействующей стратегий

	РФ		Казахстан	
	Родной язык	Английский язык	Родной язык	Английский язык
Объясняющая стратегия	Тетрадки открываем, две строчки пропускаем; Тема нашего урока; Давайте поищем в тексте	Now we are going to write new words; Let's complete this text; Open your textbook please; Find this word	Бүгін біз етістіктер туралы айтатын боламыз; Дәптерімізді ашып, сабағымыздың тақырыбын жазып аламыз	Well, today we will study; You need to choose the correct word; We're going to match
Содействующая стратегия	Подумай Проанализируй те Обратите внимание Давайте будем воспитанными Давайте с вами не забывать	Think about; How do you understand?; Let's think about; Keep working; I like your thinking	Өткен сабақта сендерге қалай түсіндіргенімді есіңе түсір; Қайталайық; Бірге оқиық	Let's write this word in your dictionaries; Repeat after me; Okay, we can go on
Примечание: таблица составлена авторами статьи				

Контролирующая стратегия в педагогическом дискурсе представляет собой сложное намерение, направленное на получение объективной информации о степени усвоения знаний, а также о сформированности умений и навыков. Это форма обратной связи, которая проявляется в проверке готовности к восприятию новой информации и контроле понимания как во время объяснения, так и после представления нового материала. Данная стратегия характеризуется большим количеством вопросительных предложений в речи учителя. В отличие от контролирующей стратегии, направленной на проверку определённых знаний, оценивающая стратегия реализуется через право учителя давать оценку как событиям, обстоятельствам и персонажам, обсуждаемых в процессе обучения, так и достижениям учащихся. Следует отметить, что во время урока учителя оценивают учащихся на всех этапах занятия, а используемая оценочная лексика обычно имеет положительные коннотации. Показателями положительного отношения являются частое использование эмоциональных восклицаний. Примеры речевых средств, реализующих контролируемую и оценивающую стратегии представлены в Таблице 3.

Таблица 3. Речевые средства реализации контролирующей и оценивающей стратегий

	РФ		Казахстан	
	Родной язык	Английский язык	Родной язык	Английский язык
Контролирующая стратегия	Кто разобрался с заданием? Вам нужно было ответить на вопросы, правильно? Где твоя тетрадь? Все дочитали?	What was your home task? Can you tell me? Who can explain me? Who wants to start?;	Сабакқа дайыңыз ба?; Қазір қалай сабақ?; Тапсырмаға кім жауап береді?; Мен әлі кімнен сұрамадым?;	Are you ready? Could you show us? Has everybody finished?

Оценивающая стратегия	Хвалю; Вы сегодня молодцы; Молодец; Отлично поработал; Я тебя сегодня хвалю!	Very good! Excellent! Perfect! Yeah, that's right! I think that's great! good job!	Өте жақсы! Бұл өте жақсы! Сен өте жақсы жұмыс істедің! Жарайсың!	Good job! Well done! Nice! Wow! That is absolutely right!
Примечание: таблица составлена авторами статьи				

Обзор лексических средств, используемых для реализации различных коммуникативных стратегий на занятиях по родному и иностранному языку в России и Казахстане, свидетельствует о доминировании в речи учителя лексики, обозначающей явления и процессы характерные исключительно для педагогического дискурса: *класс, урок, учебник, сынып, сабақ, оқулық, class, lesson, textbook* и др. Данная лексика относится к общей категории общеупотребительной лексики в рамках литературной нормы современного состояния языка. Значительная часть речевых конструкций, при помощи которых учителя обращались к группе или к ученику, представлена в форме устойчивых речевых клише, активно используемых педагогами и хорошо узнаваемых учащимися. Данные речевые клише в каждом языке ассоциируются у носителей исключительно с процессом обучения в рамках социального института образования: *Тема нашего урока ...; Тишина в классе!; Открываем тетради, ...; Тапсырмаға кім жауап береді?; Дәптерімізді ашып...; Өткен сабақта сендерге қалай түсіндіргенімді есіңе түсір; What was your home task?; Open your textbook please* и др.

В процессе реализации объясняющей функции, преподаватели родных языков и в России, и в Казахстане активно использовали термины из области науки о языке: *имя существительное, сказуемое, придаточное предложение, етістік формалары, аффикстер* и др. В то время как преподаватели английского языка в процессе объяснения новых тем, старались использовать общеупотребительные слова: *words, sentences, question* и др.

Единственной стратегией, в процессе реализации которой преподаватели активно использовали лексические средства, не связанные исключительно со сферой педагогического дискурса, явилась оценивающая стратегия. Устойчивые клише, которые регулярно встречались в речи преподавателей по языкам, являются универсальными языковыми формулами демонстрации эмпатии между участниками диалога, вне зависимости от социальной роли в рамках институционального или персонального дискурса: *Молодец!; Отлично поработал!; Очень хорошо!; Өте жақсы!; Жарайсың; Perfect! Yeah, that's right! I think that's great!* и др. Тем не менее, отличительной характеристикой педагогического дискурса, в отличие от персонального, является преимущественное использование подобных клише со стороны преподавателя по отношению к обучающемуся, но не наоборот.

Общей характеристикой занятий по родному и иностранному языку в России и Казахстане можно обозначить активное использование эмоционально окрашенных синтаксических конструкций: вопросительных и побудительных предложений. Вопросительные предложения используются преподавателями преимущественно для реализации организующей, контролирующей и содействующей стратегий. Побудительные предложения более характерны для организующей и оценивающей стратегий.

Отличительной особенностью речевой коммуникации в педагогическом дискурсе является активное использование императивных и побудительных конструкций в процессе реализации организующей, содействующей и контролирующей стратегий: *Давайте поищем в тексте...; Открываем тетрадки...; Запишите домашнее задание; Өткен сабақта сендерге қалай түсіндіргенімді есіңе түсір; Бірге оқыық; Let's think about; Keep working* и др. Как в русском, так и в казахском языке используются формы прямой и косвенной императивности. Исследователи отмечают, что один из способов «завоевания» адресата обращение к нему на «мы», когда говорящий сам может включать себя в действие, к которому призывает партнёра по коммуникации [2]. В казахском языке мы наблюдаем

схожую ситуацию с русским языком. Помимо привлечения внимания учеников, адресные формы (обращение по имени, фамилии, на «ты», на «вы») выполняют и другие важные социальные функции, такие как проявление уважения к учащимся и построение доверительных отношений [10]. Особый интерес вызывает использование аналогичных конструкций на занятиях по английскому языку, что представляется калькой с традиционной для русского и казахского языков способа обращения педагога к учащимся. Тогда как в англоязычной практике педагогического дискурса преподаватели традиционно используют формулы «вежливого императива». Исследователи отмечают, что в одной и той же ситуации англичане вообще не выбирают прямой способ императивности (повелительное наклонение), а русские в 60 % случаев прибегают именно к императиву [8].

На уроках по казахскому и русскому языкам учителя, обращаются к ученикам на «ты». Это традиционная форма обращения учителя к ученику, тогда как ученики обращаются к учителям исключительно на «Вы». Подобная практика подчеркивает неравенство социальных ролей учителя и ученика в рамках социального института школы. В то же время, практика преподавания английского языка предполагает существование единой формулы обращения для обоих участников педагогической коммуникации «you». Различия в формах обращения между казахским, русским и английским языками подчеркивают лингвокультурные особенности общения на занятиях по иностранному языку. Отличительной характеристикой реализации организующей стратегии на занятиях по родным и иностранным языкам явилось отсутствие единой формы обращения от преподавателя к группе в российской школе: *Здравствуйте!*; *Начинаем урок*; *Урок окончен, до свидания!* и др. Тогда как в школьной среде Казахстана существует традиционное обращение к ученикам: *Сәлеметсіздер ме оқушылар!* *Сау болыңыз!*; Использование данной традиционной формулы отмечается и на занятиях по иностранному языку: *Hello children!* *Hello students!*. Еще одной специфической характеристикой российского и казахстанского педагогического дискурса является практика вставания класса при входе учителя или в начале урока. Данная практика является традиционным ритуалом начала занятия и вербализуется в ходе реализации организующей стратегии использованием следующих клише: *Здравствуйте, садитесь*; *садитесь*; *Сәлеметсіз бе, оқушылар, отырыңыз*. Необходимо отметить, что подобный ритуал совершенно не характерен для современной школы в англоязычной среде. Тем не менее, в практике преподавания английского языка в российских и казахстанских школах, данный ритуал сохраняется, а организующая речевая стратегия реализуется посредством калькирования традиционных языковых клише: *Hello, sit down* (российская школа); *Hello students, sit down* (казахстанская школа).

В целом, речевая специфика педагогической коммуникации на занятиях по родному и иностранному языку в России и Казахстане имеет целый ряд общих характеристик. В процессе реализации коммуникативных стратегий педагогического дискурса преподаватели используют аналогичный набор лексико-грамматических средств. Анализ лексико-грамматических средств реализации коммуникативных стратегий показал, что национальная специфика педагогического дискурса превалирует над международными нормами или практикой преподавания английского языка в англоязычных странах. Поэтому несмотря на процессы развития глобализации и интернационализации образования, национальные образовательные системы сохраняют свою традиционную специфику. Основным инструментом сохранения традиций в педагогическом дискурсе выступает национальный язык.

Список литературы

1. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека.—М.: Языки русской культуры, 1998.—С. 896.
2. Богданова Л.И. Русский императив в коммуникативно-прагматическом аспекте
3. Де Витт Г. Эволюция мировых концепций, тенденций и вызовов в интернационализации высшего образования] // Вопросы образования. 2019 г. № 2. С. 8-34.

4. Зимняя И.А. Психологические аспекты обучения говорению на иностранном языке. М., Просвещение, 1985.
5. Карасик В. И. Структура институционального дискурса // Проблемы речевой коммуникации: межвуз. сб. науч. тр.—Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 2000.
6. Карасик, В. И. Лингвокультурные характеристики педагогического дискурса. Вестник МГПУ. Серия «Филология. Теория языка. Языковое образование», 2(50), 118–129.
7. Коротеева О.В. Дефиниция в педагогическом дискурсе: дис. канд. фил. н. наук: 10.02.19. - Волгоград, 1999. - 208 с.
8. Ларина Т.В. Категория вежливости и стиль коммуникации: Сопоставление английских и русских лингвокультурных традиций. М.: Языки славянских культур, 2009. 512 с.
9. Леонтьев А.А. Педагогическое общение / Под ред. М.К. Кабардова. 2-е изд., перераб. и доп. М.; Нальчик, 1996.
10. Пак, Н. С. Особенности обращения в казахском, русском и английском языках / Н. С. Пак, Г. Ж. Смакова. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2020. — № 26 (316). — С. 256-258.

РЕСЕЙ МЕН ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ КОММУНИКАЦИЯНЫҢ СӨЙЛЕУ ЕРЕКШЕЛІГІ

Аннотация

Мақалада Ресей мен Қазақстандағы қазіргі заманауи мектепте ана тілі және шет тілдері мұғалімдері қолданатын педагогикалық дискурстың сөйлеу стратегиялары қарастырылады. Мақаланың мақсаты – орыс, қазақ және ағылшын тілі мұғалімдерінің педагогикалық коммуникациясының лингвомәдени ерекшеліктерін анықтау. Зерттеу нәтижесі ретінде сабақ мақсатына және педагогикалық дискурстың негізгі мақсатына қол жеткізуге бағытталған коммуникативтік стратегияларды жүзеге асыратын лексика-грамматикалық құралдардың талдауы ұсынылады. Зерттеу материалдары ретінде Ресей мен Қазақстанның жалпы білім беретін мектептерінде ана тілі (орыс және қазақ) және шет тілі (ағылшын) бойынша орта буын сабақтарының жазбалары пайдаланылды. Тілдік материалдың лингвистикалық талдауы семасиологиялық тәсіл негізінде жүргізілді. Сандық, тақырыптық және дискурстық талдау әдістері қолданылды; алынған деректер педагогикалық дискурстың әрбір коммуникативтік стратегиясының негізгі функциясына сәйкес тілдік құралдардың жіктелуін жасауға пайдаланылды.

Түйінді сөздер: педагогикалық дискурс, коммуникация, сөйлеу стратегиялары, сөйлеу формулалары.

SPEECH SPECIFICS OF PEDAGOGICAL COMMUNICATION IN RUSSIA AND KAZAKHSTAN

Abstract

The article examines the speech strategies of pedagogical discourse in Russia and Kazakhstan, as utilized by teachers of native and foreign languages in modern school settings. The aim of the article is to identify the linguocultural specifics of pedagogical communication among teachers of Russian, Kazakh, and English languages. The outcome of the research includes an analysis of the lexical and grammatical tools employed to implement communication strategies that achieve both specific lesson objectives and the overarching goal of pedagogical discourse. The research materials consisted of recordings from classes in native (Russian and Kazakh) and foreign (English) languages at middle schools in Russia and Kazakhstan. The linguistic analysis of the language material was conducted based on a semasiological approach. Methods of quantitative, thematic, and discourse analysis were employed; the obtained data were used to develop a classification of language tools according to the primary function of each communicative strategy within pedagogical discourse.

Keywords: pedagogical discourse, communication, speech strategies, speech formulas.

М.М.Г. Церцвадзе¹, Б.Н. Бибигуль²

¹Кутаисский государственный университет имени А. Церетели, Грузия, Кутаиси

²Каспийский государственный университет технологии и инжиниринга имени Ш. Есенова, Казахстан, Актау

mzia.cercvadze@yandex.ru

КОНЦЕПТ «МЕЧТА/АРМАН» В РУССКОМ И КАЗАХСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация

Данная работа посвящена описанию и выявлению особенностей концепта "мечта" в русском и казахском языках на материале пословиц и поговорок. Актуальность исследования обусловлена тем, что реализация концепта "мечта" в паремиологическом фонде русского и казахского языков в лингвокультурологическом аспекте до настоящего времени не изучалась. В ходе работы были использованы следующие методы исследования: метод семантического анализа, метод паремиологического анализа, методы дефиниционного, компонентного анализа, сравнительный метод и метод концептуального анализа. Проведенное исследование позволило авторам работы выявить универсальные и специфические особенности функционирования концепта "мечта" в русском и казахском языках. Результаты данного исследования могут быть использованы в лексикографической работе, при переводе, для успешного осуществления межкультурной коммуникации.

Ключевые слова: концепт, дефиниция, семантические группы, синонимы, пословицы и поговорки, язык.

Мечта – одно из наиболее ярких событий нашей внутренней жизни. Образы, мечты создают в нашем воображении целый мир желаемого, которые могут быть очень реалистичными или причудливыми и фантастичными, могут уносить нас далеко в прошлое и будущее или мгновенно изменять происходящее.

Цель исследования – сопоставление смысловой структуры концепта «мечта/арман.» в русской и казахской пословичных картинах мира.

Представленная цель обусловила решение следующих задач: проанализировать понимание лексемы «мечта» в лексикографических источниках русского и казахского языков; описать и сопоставить семантическую структуру слова «мечта» в пословицах и поговорках исследуемых языков.

Обзор современной лингвистической литературы показал, что исследование концепта "мечта" на материале паремий (пословиц и поговорок) русского и казахского языков в лингвокультурологическом аспекте до настоящего времени не изучено. Поэтому исследование концепта "мечта" представляется нам актуальным. Сопоставительное исследование данного концепта позволяет выявить особенности ментальных образов, реализованных посредством паремий.

Научная новизна настоящей статьи определяется описанием и сопоставлением семантической структуры слова «мечта» в паремиях русского и казахского языков.

Предметом исследования являются пословицы и поговорки с компонентом мечта, а также паремии, характеризующие данное понятие опосредованно, через другие лексические средства.

Материалом исследования послужили данные толковых (казахских и русских), переводных (русско-казахских, казахско-русских), синонимических словарей, а также паремиологических справочников русского и казахского языков.

В процессе работы применялись следующие методы исследования: метод семантического анализа, метод паремиологического анализа, приемы дефиниционного, компонентного анализа, сопоставительный метод и методика концептуального анализа.

Прежде чем приступить к структурно-семантическому сопоставительному анализу пословиц и поговорок, репрезентирующих концепт «мечта», рассмотрим дефиницию слова «мечта» в основных лексикографических источниках рассматриваемых языков.

В Большом толковом словаре русского языка лексема «мечта» означает:

1. Мысленный образ чего-л., представление о чём-л., сильно желаемом. Заветная мечта Давняя мечта. Мечта о счастье. Лелеять, беречь мечту.

2. Предмет желаний, стремлений; желаемое событие. Хороший муж – мечта каждой женщины. // *Разг.* О чём-л., являющемся пределом желаемого для кого-л., самым желанным, почти не осуществимым. Не подарок, а м. Голубая мечта.

3. О том, что нереально, неосуществимо. Пустая мечта. Возврат любви - это только мечта.

4. Процесс создания в воображении представлений о чём-либо желаемом, предполагаемом или несуществующем, фантастическом. Мечта об инопланетянах. Помогать мечте о лучшем. Разрушить мечту. Предаваться мечтам. [4, URL].

Толковый словарь Ефремовой определяет лексему «мечту» как

1. Что-либо воображаемое; создание воображения.

2. Призрак, видение.

3. Мысленный образ чего-л. сильно желаемого, манящего.

4. Предмет желаний и стремлений.

5. Что-либо нереальное, неосуществимое, недостижимое [2, URL].

В Толковом словаре русского языка С. И. Ожегова и Н. Ю. Шведовой слово «мечта» толкуется как:

1. Нечто, созданное воображением, мысленно представляемое. Мечта о счастье. Мечта сбылась. 2. ед. Предмет желаний, стремлений. Мечта всей жизни. 3. мечта, в знач, сказ. О чем-н. очень хорошем (разг. шутил.) [3, с.250].

В Толковом словаре русского языка Д. Н. Ушакова представлено следующее толкование рассматриваемой лексемы:

1. Создание воображения, что-нибудь воображаемое, мысленно представляемое. «Мечты кипят, в уме, подавленном тоской, теснятся тяжких дум избыток.» Пушкин.

2. Мысленный образ чего-нибудь сильно желаемого, манящего, предмет желаний, стремлений.. Мечта всей жизни. Предаваться мечтам. Осуществленная мечта. Сбывшаяся мечта. Завоевание Арктики перестало быть мечтой. «Я полон весь мечтами о будущем.» Лермонтов.

3. в знач. сказуемого. О чем-нибудь нереальном, несуществующем или неосуществимом. «Барыш мечтателя - мечта.» Жуковский. - что это за люди? мухи, а не люди! Да все же они существуют, а это ведь мечта! Гоголь (о мертвых душах).| О чем-нибудь необыкновенно красивом, привлекательном, таком, что кажется неправдоподобным (*разг. фам.*). «Нечто обворожительное, не платье, а мечта.» Чехов [4].

Как видим, основные значения лексемы «мечта» в русском языке – состояние, желание, образ, процесс, положительная характеристика, ирреальность.

Слову «мечта» в казахском языке соответствует лексема «арман».

В Толковом словаре казахского языка слово «арман» означает -көкейтесті максат, тілек (цель, желание) [5, с. 70].

Казахско-русский словарь лексему «арман» описывает как мечта, желание, цель, заветная мечта, также желание, чаяние [6, с. 90].

В Русско-казахском словаре слово «мечта» переводится как 1) арман, 2) (греза) қиял [7, URL].

Так, основными семантическими компонентами казахской лексемы «арман» являются: мечта, цель, желание, чаяние.

Как видим, русская лексема «мечта» и казахская лексема «арман» содержат в той или иной степени сходную семантическую структуру.

Общим для русского и казахского толкования концепта «мечта/арман» является также тенденция к семантическому представлению понятия через синонимы.

Синонимический ряд концепта «мечта» в русском языке представлен следующими единицами: *благодать, греза, желание, иллюзия, клад, мечтание, надежда, предвкушение, химера, цель*[8,URL]; синонимами казахской лексемы «арман» в казахском языке выступают слова: *қиял (фантазия), армандас (люди с одной заветной мечтой), мұңдас (испытывающий взаимную печаль, горе); армандау (мечтать о чем-либо заветном), қиялдау (фантазировать), үміттену (надеющийся), арманышыл (мечтательный), армандағыш (мечтательный), қиялышыл (творческий)*[9,URL]. Общими в обоих языках являются синонимы *мечтание, надежда, фантазия*. В русском синонимическом ряду лексемы «мечта», в отличие от казахского, присутствуют компоненты *благодать, клад, предвкушение*. В казахском языке, в отличие от русского, присутствуют компоненты *мұңдас (испытывающий взаимную печаль, горе); қиялышыл (творческий)*.

Для выявления специфики исследуемого концепта не менее важными в настоящем исследовании являются результаты анализа пословиц и поговорок, поскольку они представляют собой самостоятельные духовные ценности, созданные в языке народом на протяжении его истории.

Понятие «мечты» в нашем исследовании представлено на материале 30 пословиц и поговорок русского и 50 пословиц казахского языков. В тоже время, нами обнаружена группа пословиц, где мечта выражено имплицитно, то есть выводится из общего смысла пословиц и поговорок

На основе проведенного анализа нами были выявлены следующие смысловые группы пословиц и поговорок со значением «мечта» в сопоставляемых языках:

1. Желание: В русском языке: *У всякого свое желание; Была бы охота — заладится любая работа; Захочет сена коза — будет у воза; Охота пуце неволи; Не выучит школа, выучит охота; Кто хочет, тот и может.*

В казахском: *Сила желания непосильного осилит. Соқырдың тілегені екі көзі. -Желание Слепого – возвращение зрения*

2. Не сбывшаяся мечта: В русском языке: *Улетел мечтой в заоблачные дали. Хотел черт на луну влезть, да сорвался; Не всё сбывается, о чём мечтается; Много думается, да не все сбывается.*

В казахском языке пословиц с этим значением не оказалось.

3. У каждого человека есть мечта (Каждый человек о чем-то мечтает). В русском языке: *Без мечты не проживёшь; Даже перед смертью человек о чем-либо мечтает; Всякий солдат хочет быть генералом, а матрос — адмиралом; Дурак мечтой о возвышении живет, возвыситься ж — ума не достаёт; Дурак мечтает о богатстве, мудрец — о счастье; Один лишь чёрт без мечты живёт.*

В казахском языке: *Үмітсіз – шайтан-Один лишь черт не питает надежду; Жарлы бай болам дейді, бай құдай болам дейді. -Бедняк мечтает стать богатым, богатый – стать всевышним.*

4. Мечта окрыляет человека. В русском языке: *Мечта — крылья, не знающие усталости.*

В казахском.: *Құсты қанат ұшырар, ерді талап ұшырар.-Птицу в небо крылья поднимают, человека его мечта; Арман – адамға қанат.-Мечта – крылья человека;Талап – талмас қанат.-Мечта – крылья, не знающие усталости; Жақсыны арман оздырар,Жаманды құлқын тоздырар.-Умнога мечта ведет вперед,Дурного подлость тянет назад.*

5. Без мечты жизнь не интересна (не имеет смысла). В русском языке: *Человек без мечты, что птица без крыльев.*

В казахском: *Арманы жоқ жігіттің пәрмені жоқ. - Житі без мечты – жизнь бесцельную вести; Армансыз адам алысқа бармас. - Человек без мечты далеко не пойдёт; Талабы жоқ жас ұлың – жалыны жоқ шоқпен тең. - Бесцельно живущий сын огню без пламени подобен; Талапсыз өмір бос. - Без мечты жизнь пуста; Арманы жоқ жігіттің пәрмені жоқ. - Джигит без мечты сил не имеет.*

6. Пребывать в мечтательном состоянии, предаваясь фантазиям. В русском языке: *Иной в своих мечтах - парит в облаках; Гадает на кофейной гуще; Улетел мечтой в заоблачные дали; Что нам стоит дом построить: нарисуем — будем жить; Спит и во сне видит.*

В казахском: *Тауықтың түсіне тары кіреді. - Слепой курице снится просо.*

7. Неуверенность в осуществлении желаемого. В русском языке: *То ли дождик, то ли снег, то ли будет, то ли нет; Это ещё на воде вилами писано; Бабка надвое гадала.*

В казахском языке не смогли найти пословиц с данной семантикой.

8. Без действий, усилий нельзя достичь цели. В русском языке мы не смогли обнаружить пословиц с подобным смыслом

В казахском языке: *Іздеген мұратына жетеді. - Ищущий до цели дойдёт.*

Итак, проведённое исследование позволило выявить универсальные и специфические особенности функционирования концепта «мечта\арман» в русском и казахском языках.

Анализ словарных дефиниций русских и казахских словарей позволил выявить лексемы, способные осуществлять базовую вербализацию рассматриваемого нами концепта. В результате сравнительно-сопоставительного анализа обнаружены общие для обоих языков признаки концепта «мечта\арман»: мечтание, надежда, фантазия. Признаки благодать, клад, предвкушение были обнаружены только в русских источниках. Признаки мундас, киящыл были обнаружены только в казахских источниках.

В паремиях отражены как общие, так специфические представления о мечте у носителей двух языков.

В целом результаты исследования свидетельствуют о культурологической значимости рассматриваемого концепта в русской и казахской лингвокультурах.

Результаты данного исследования могут быть использованы в лексикографической работе, в переводческом деле, для успешного осуществления межкультурной коммуникации..

Перспективу данной работы мы видим в привлечении к исследованию текстов художественных произведений и данных ассоциативного эксперимента.

Список литературы:

1. Кузнецова С.А Большой толковый словарь русского языка [Электронный ресурс] URL: <https://www.lexicography.online/explanatory/kuznetsov> (дата обращения 05.08.2024)
2. Ефремова Т. Ф. Толковый словарь русского языка. [Электронный ресурс] URL: <https://www.efremova.info> (дата обращения 05.08.2024).
3. Ожегов С.И. Словарь русского языка: 57000 слов / Под ред. чл.-корр. АН СССР Н.Ю.Шведовой. – М.: Рус. яз., 1989. -750 с.
4. Ушаков Д. Н. .Толковый словарь русского языка: 100000слов. Под ред. А. И. Левина .М, 2017.-800с.
5. Калиев В.К. Казак тілінін тусіндірме сөздігі. Алматы,2008.
6. Бектуров Ш., Бектурова А. Казахско-русский словарь. Астана: «Фолиант», 2001. - 316с.
7. Сауранбаева Н. Русско-казахский словарь [Электронный ресурс] – URL: <https://www.aselinguo.com> (дата обращения 05.08.2024)
8. Александрова Е. З. Онлайн-словарь синонимов [Электронный ресурс] – URL: [https://www.lexicography .online/synonymy/aleksandrova/](https://www.lexicography.online/synonymy/aleksandrova/) (дата обращения 03.08.2024).
9. Бизаков С. Синонимдер сөздігі. Алматы,2007
10. Даль В. И. Пословицы русского народа в 3-х т. – М.: Русская книга, 1993. -208 с.
11. Казахские пословицы и поговорки. Мечта, цель. [Электронный ресурс] URL:

ОРЫС ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛ РІНДЕГІ «АРМАН» ТҮСІНІГІ

Андатпа

Ұсынылған мақала орыс және қазақ тілдеріндегі «арман» концептісін сипаттауға және ерекшеліктерін айқындауға арналған. Зерттеу пәні ретінде құрамында «арман» сөзі бар мақал-мәтелдер, сондай-ақ бұл сөздің мағынасын жасырын түрде ашатын паремиялар қарастырылған. Жұмыс барысында семантикалық талдау, паремиялогиялық талдау, дефинициялық талдау, құрамдық талдау, салғастырмалы және концептуалды талдау әдістері қолданылды. Зерттеу нәтижесінде авторлар «арман» концептісінің орыс және қазақ тілдерінде қолданысындағы әмбебап және өзіндік ерекшеліктерін анықтады. Алынған нәтижелерді лексикографиялық жұмыстарда, аударма ісінде, екінші тілге үйретуде, мәдениаралық қатысымдарды жемісті жүзеге асыр уақытында қолдануға болады.

Кілт сөздер: концепт, лексема, арман, синонимдер, мақал-мәтелдер, семантикалық құрылым.

THE CONCEPT OF "DREAM/ARMAN" IN RUSSIAN AND KAZAKH LANGUAGES

Abstract

This work is devoted to the description and identification of the features of the concept of "dream" in the Russian and Kazakh languages based on the material of proverbs and sayings. The relevance of the study is due to the fact that the implementation of the concept of "dream" in the paremiological fund of the Russian and Kazakh languages in the linguistic and cultural aspect has not been studied so far. In the course of the work, the following research methods were used: the method of semantic analysis, the method of paremiological analysis, methods of definitional, component analysis, comparative method and the method of conceptual analysis. The conducted research allowed the authors to identify the universal and specific features of the functioning of the concept "dream" in the Russian and Kazakh languages. The results of this study can be used in lexicographical work, in translation, for the successful implementation of intercultural communication.

Keywords: concept, definition, semantic groups, synonyms, proverbs and sayings, language

МРНТИ 14.35.00

M. Bekkozhiba¹, G. Kuzembayeva²

^{1,2}*K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan*

moldir_959511@mail.ru

CREATING THE INFORMATION ENVIRONMENT FOR TEACHING ENGLISH IN THE 21ST CENTURY

Abstract

Modern learning takes place in an information-based subject environment. In order to create such an environment for teaching English, teachers need to be trained to create a mobile environment, create content, methodologically support e-learning in this environment and evaluate its effectiveness. The article considers and describes the model of a future foreign language teacher. **Key words:** modern teaching, information environment, methodology of English language teaching, modern technologies.

Education as a key tool for building a knowledge-based economy should focus on new qualifications at all levels of the education system. The education system should provide not only knowledge, but also the skills needed to use this knowledge in practice, constantly provide up-to-date teaching methods and actively use information and communication technologies' [1].

"To increase the level of knowledge and skills of foreign language proficiency among the younger generation, to train specialists who are fluent in them, to create conditions and opportunities for wide access to the achievements of world civilization and world information resources, to develop international cooperation and communication," the Program of Measures to expand the study of foreign languages at all levels of the education system of the Republic of Kazakhstan says [1]. To focus educational work on the formation of students' professional knowledge of a foreign language, skills, abilities and abilities of teaching a foreign language - this is the main thing that determines the activities of foreign language teachers in pedagogical universities. Knowledge of a foreign language, fluency in it is one of the conditions for the professional training of highly qualified specialists in pedagogical universities [4, 27]. This explains the urgency of the problem, taking into account such an important factor as the adaptability of educational material, since the acquisition of a foreign language is a necessary condition for achieving the professional training of future teachers of foreign languages.

The development of the educational environment for the professional training of future teachers of foreign languages requires the development of the teaching content on a new basis, the development of the interactivity of the educational environment, stimulating the activity of the student, the organization of an adaptive, flexible learning process. When developing the educational environment for the professional training of future teachers of foreign languages, it is necessary to clearly distribute cognitive activity between the student and the learning system. It is obvious that the learning system should not only be informative, but also active in relation to what information should be provided to the student at a certain step of his professional training and provide a space for his active independent actions to form the educational process of learning a foreign language.

Therefore, the learning system must be adaptive. The adaptability of the learning process is determined by the principle of its flexibility at all stages of development and organization. The educational material of a foreign language, developed on the basis of the principle of flexibility, allows you to adapt learning to the level of knowledge, skills of the student; the specific characteristics of the study group, the peculiarities of the socio-cultural context of learning.

The content of modern professional education for future teachers of foreign languages should be aimed at a positive change in the lives of specialists, and guarantee them employment and an effective career.

Therefore, the content of professional education of future teachers of foreign languages should be adaptive, ensuring maximum adaptability to changing conditions and constructive, ensuring transformations in personality and development of the education system in the Republic of Kazakhstan. The conditions conducive to achieving these goals are as follows: involving each student in an active cognitive process, reducing reproductive forms of work with educational material, introducing new, personality-oriented technologies, providing free access to necessary information, strengthening the practical orientation of the content of academic disciplines in combination with its fundamental ideas and humanization.

Today, the informatization of society is one of the dominant trends in the development of civilization in the 21st century. As we move towards an information society – a knowledge-based society - our understanding of what education and learning are also changing. The roles of participants in the educational process are changing. The teacher moves from the role of the "main source of knowledge" to the role of the creator of the educational environment, the role of an active participant in electronic and blended learning, applying new educational technologies.

The role of the student is also changing. Students become not just passive consumers of information, they become active creators of information materials, who know various ways of obtaining information, organizing and evaluating it, and are able to construct their knowledge. This is facilitated by effectively organized joint discussions, forums, chats, seminars in the information educational environment, as well as systematic evaluation of the work of other participants.

New educational technologies, collective forms of work, open access to information resources, mass online courses lead to the gradual development of the educational community. Learning is an activity (not a place) that is open to new people with new ideas [7].

The learning process should be personalized. The needs of students are increasing and many of them want to study individually and take not General English, but a course that solves their problems. It has become much easier for a teacher to personalize lessons because the Internet is available and one can find material on any topic according to the needs and interests of students. A huge number of programs and applications can optimize lesson preparation. Teachers can create teaching materials using a camera, smartphone, screencasts, voice recording. Also, students have the opportunity to be involved in creating content in the classroom [14].

The optimal use of social media can and has already led many foreign language teachers to improve the quality of education in the 21st century. We have made the following conclusions, which are significant in the context of the goals and objectives of our research:

-Students should be motivated to express their thoughts both in their native language and in the foreign language being studied.

-The educational process using social networks should be introduced everywhere at the level of educational programs for the further development of such initiatives.

-Students should be given the opportunity to participate in offline communication on social networks, and the teacher should be ready and interested to provide an instant answer to a question that arose from the student during reflection on social networks.

-Motivate students to ask questions, invite them to participate in the discussion of the lessons conducted, provide assistance regarding language learning – tasks which should be performed by a modern foreign language teacher.

-An important purpose of using computer technology is the use of authentic materials.

It is necessary to create optimal consumption by students of original news articles, cartoons and TV series, as well as other first-hand materials. Information technology accompanies our daily lives so closely that it would be a great omission not to use the opportunities to improve the existing system of teaching a foreign language through the use of social services. Researchers and teachers must adapt to the requirements of modern students, which will lead to more effective learning of foreign languages.

The above applies to a large extent to English language teaching. Today, English occupies a very special position and is turning into lingua franca – the language of international communication of all mankind. At the moment, there are many methods, forms, means and technologies of learning it, which should also be reflected in the training of future teachers of this language. A number of works indicate that today's English teacher should be ready for professional activities carried out in an information educational environment [8]. Information and communication technology (ICT) tools such as podcasts, forums, multimedia, social networks, games, mobile applications, and speech synthesizers are used in teaching English. Their use expands the forms of presentation of lexical and grammatical material, which improves its understanding and memorization. A variety of authentic sources of audio and video resources increases the level of perception of foreign language speech by ear, including those with different speaking features, accents, and dialects. Social networks, forums, blogs allow you to gain experience in communicating with native speakers, to master the socio-cultural aspect of communication [9].

The school information subject learning environment is a part of the information and educational space of the school, integrating scheduled and extracurricular activities in a particular academic subject through a system of software and hardware for teaching and control, reference materials, dictionaries, additional information sources, as well as materials accompanying the educational process that are necessary and sufficient for high-quality education.

The design and formation of an information environment for teaching a subject leads to the expansion of traditional teacher roles. As Choshanov emphasizes, referring to UNESCO materials, the new conditions of the digital learning environment “unobtrusively call for expanding the role of

a teacher to a didactic teacher - someone who is versed in the theory of learning and teaching based on research ... require a teacher to expand his role as an engineering designer – someone who knows and can to design and construct an effective learning environment” [10]. In addition, the teacher needs to carry out evaluation activities to determine the effectiveness of the educational process in the formed information environment.

Using research, we have determined the system of roles of a modern teacher in the development and formation of an information subject learning environment: a teacher-designer is engaged in designing an educational environment; a teacher-technologist is responsible for the formation of an information educational environment; a teacher-methodologist determines the methodology of teaching his subject in the environment and makes methodological recommendations; an evaluator teacher determines the effectiveness of learning in the environment.

We propose the following model for preparing future teachers for the design and formation of an information environment for teaching English, consisting of several stages:

- Creating a model of the information environment for teaching English.
- Formation of the content of the information environment of English language teaching, which allows:
 - visualize educational information in the formation of speaking, writing, reading, listening, lexical and grammatical skills, socio-cultural knowledge;
 - to carry out an interactive dialogue in the formation of speaking, writing, reading, listening, lexical and grammatical skills, socio-cultural knowledge;
 - to model dialogic speech in the formation of auditory motor and communication skills in a foreign language situation;
 - automate the process of forming skills and abilities, monitoring the results of mastering phonetic, lexical, grammatical, socio-cultural material, listening, reading, writing and speaking material;
 - reproduction and recording of audio information when practicing auditory motor skills and when studying phonetic, lexical, grammatical and socio-cultural material.
 - methodological support of e-learning in the information environment [11].

Monitoring and evaluation of the effectiveness of training. The design activity consists in developing a model of the information environment for teaching English and creating a thematic learning plan, then the teacher begins technological activities, which includes the development of content based on thematic planning and a model of the information learning environment. The implementation of methodological activities is the development of methodological recommendations for teaching English in an information environment. And the evaluation activity consists of developing evaluation criteria, and then evaluating the results of e-learning based on these criteria.

At the stage of detailing the course by topics or modules, a thematic plan is created, which is a scientifically based distribution over time (volume and sequence) of the content of the educational material on the subject.

Technological activity consists in the selection of tools for the development of the content of the information environment. Modern information technologies have advanced so far that, to a certain extent, it makes it difficult to choose the tools that best meet the specific goals and objectives of teaching English. For an optimal choice, an interactive system has been developed for the selection of tools for developing the content of the information environment. The system includes the following fields: language aspect, stage of work and type of tool (preparation of materials: use of ready-made resources, development of own materials; development of exercises / test tasks: with automated assessment / with manual assessment).

The specifics of interaction in the context of e-learning are an important component of the information environment. Interpersonal interaction plays a special role in e-learning. In order for students to be successful in terms of remote access to educational materials, the process needs to be managed. An effective information environment can be created only if there is normal interaction

between the teacher and students in the implementation of variable forms, teaching methods in monitoring, automation of educational process management, as well as teacher training in this area. The quality of interaction directly affects the progress of students in distance learning, as well as the desire to study in any e-learning format in the future [12].

Even if the teacher works in the classroom, the elements of electronic resources and gadgets should be actively used. Many students do not want to keep dictionaries and prefer mobile applications for learning words. Instead of writing essays, they want to write posts on social networks and blogs, and videos are preferable to text for them. In the lesson, you can connect social networks, for example, Instagram, Qr codes, search engines, YouTube, and so on. In this respect, the authors adapt textbooks in connection with new trends: now, paired with the Student's book, there is an Itutor (a disk for additional independent practice), there is an Itools (an interactive whiteboard with all the tasks of the textbook.)

Thus, in the 21st century, thanks to the development of technology, the modern world is changing very quickly. These changes are taking place in the teaching of English, which is directly related to our lives. In the 21st century, modern technologies are penetrating into all spheres, including education, so the 21st century teachers should know and be able to do more than their predecessors.

References

1. 1.Report of the Head of State N.A. Nazarbayev at the Eurasian Forum of Emerging Markets "Kazakhstan's entry into the 30 most developed countries of the world". 09/10/2013. Accessed 03.12.2023.
2. Askeeva G. B., Bekeeva L. K. Nursultan Nazarbayev is a pragmatic leader of the XXI century. January 11, 2017. URL: <http://ehistory.kz/en/contents/view/1316>. Accessed 03.12.2023
3. Kunanbaeva S.S. Competence modelling of professional foreign language education. Monograph. S.S. Kunanbaeva. Almaty, 2014. - 208 p.
4. Metaeva, V.A. Reflexion as metacompetence// Pedagogy. - 2006. - №3.
5. Krivshenko L. P. Pedagogy: studies; edited by L. P. Krivshenko. – M.: Velbi: Prospekt, 2008. – p. 357
6. Baydenko V.I. Competence-based approach to the design of state educational standards of higher professional education (methodological and methodological issues): Methodical manual.-M.: Research center for problems of quality of training of specialists, 2005. – 114 p.
7. Lapchik M. P. On pedagogy in terms of e-learning // Science of man: humanitarian research. 2013. № 2(12). URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/o-pedagogike-v-usloviyah-elektronnogo-obucheniya>. Accessed 03.12.2023
8. Obdalova O. A. Information and educational environment as a means and condition of teaching a foreign language in modern conditions // Language and culture. 2009. № 1(5). URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/informatsionno-obrazovatel'naya-sreda-kak-sredstvo-i-usloviye-obucheniya-inostrannomu-yazyku-v-sovremennyh-usloviyah>. Accessed 03.12.2023
9. Evstigneev M. N. Competence of a foreign language teacher in the field of using information technology-oshanov M. A. E-didactics: a new look at the theory of teaching in the era of digital technologies // Educational technologies and society. 2013. № 3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/e-didaktika-novyy-vzglyad-na-teoriyu-obucheniya-v-epohutsifrovyyh-tehnologiy>. Accessed 03.12.2023
10. Choshanov M. A. E-didactics: a new look at the theory of education in the era of digital technologies // Educational technologies and society. 2013. № 3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/e-didaktika-novyy-vzglyad-na-teoriyu-obucheniya-v-epohutsifrovyyh-tehnologiy>. Accessed 03.12.2023
11. Petrova N.V., Sverdlova A.V. Preparation of future teachers for the formation of the content of the information subject environment of teaching foreign languages // Online magazine "World of Science" 2017, Volume 5, number 4 <http://mir-nauki.com/PDF/28PDMN417.pdf>

12. <https://www.linkedin.com/pulse/how-technology-shaping-future-education-21st-century-world-ranjan>
13. <https://learnenglishteens.britishcouncil.org/skills/reading/b1-reading/skills-21st-century-workplace>
14. Walker A., White G. Technology enhanced language learning. – Oxford: Oxford University Press, 2013. Pp. 208

21 ҒАСЫРДА АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУ ҮШІН АҚПАРАТТЫҚ ОРТА ҚҰРУ

Аннотация

Заманауи оқыту ақпараттық пәндік ортада өтеді. Ағылшын тілін оқытудың осындай ортасын құру үшін мұғалімдерді мобильді орта құруға, мазмұнды қалыптастыруға, осы ортада электронды оқытуды әдістемелік сүйемелдеуге және оның тиімділігін бағалауға мүмкіндік беретін оқыту қажет. Мақалада болашақ шетел тілі мұғалімінің моделі қарастырылып, сипатталған.

Түйінді сөздер: заманауи оқыту, ақпараттық орта, ағылшын тілін оқыту әдістемесі, заманауи технологиялар.

СОЗДАНИЕ ИНФОРМАЦИОННОЙ СРЕДЫ ДЛЯ ПРЕПОДАВАНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В 21 ВЕКЕ

Аннотация

Современное обучение происходит в информационно-поддерживающей среде. Для создания такой среды обучения английскому языку необходимо создать мобильную среду, сформировать контент, обеспечить методическую поддержку электронного обучения в такой среде и подготовить преподавателей к оценке его эффективности. В данной статье рассматривается и описывается модель для будущих учителей иностранного языка.

Ключевые слова: современное образование, информационная среда, методика обучения английскому языку, современные технологии.

IRSTI 12.09.11

А.К. Kuanysbayeva

K.Zhubanov University, Kazakhstan

kuanysbaevaasel0@gmail.com

DYNAMICS OF DEVELOPMENT OF RESEARCH LEADERSHIP OF YOUNG SCIENTISTS IN THE UNIVERSITY ENVIRONMENT

Abstract

The dynamics of developing research leadership among young scientists in the university environment are pivotal for advancing academic support and scientific innovation. This study explores the factors influencing the growth of young researchers, including mentorship, institutional support, collaboration, and access to resources. This article explores the factors influencing the development of research leadership among young scientists within university settings. It examines the roles of mentorship, institutional support, and collaborative networks in fostering an environment conducive to leadership growth. The study highlights the importance of tailored training programs, access to resources, and recognition of achievements in cultivating research excellence. Both qualitative and quantitative analysis were employed, the article provides insights into effective strategies for universities to nurture emerging research leaders, emphasizing the need for a holistic approach that integrates professional development, personal growth, and academic

support. Addressing these factors can foster a conducive environment for developing future research leaders.

Keywords: research leaderships, young scientists, academic support, professional development, environment.

Introduction

The development of research leadership among young scientists in university environments is a multifaceted issue that encompasses leadership training, organizational commitment, and conducive research environments. This review synthesizes current literature on the dynamics influencing young scientists' leadership development, focusing on the necessary skills, environmental factors, and organizational practices that foster effective research leadership.

Voronov highlights that it is important to explain to young people in an accessible way what science is, who a scientist is, how a career in science is built, what scientific life is like for students and postgraduates, why it is necessary to study science at school and why it is interesting. Providing information and educational support to schoolchildren, students, postgraduates and young scientists in matters of scientific activity is an important and urgent task for the popularization of science in the country, facing society, the professional community and the state.

A systematic solution to this problem will help achieve ambitious goals of socio-economic development of Russia in the medium and long term, ensure effective public administration, accelerate sustainable development and strengthen the domestic economy, giving it an innovative character. It is necessary to find out the degree of trust in science in Russian society, the demand for scientific research in business, the adequacy of funding for science and the training of scientific personnel. To achieve the goal, it is necessary to determine how to interest modern schoolchildren, students and young scientists in going into science, believing in the profession of a scientist and achieving the results necessary for the economy and the social sphere in a rapidly changing global world [1].

Literature review

A productive research environment is essential for developing young scientists into effective research leaders. Key characteristics of such environments include participative governance, where decision-making processes are inclusive and collaborative, and the presence of supportive leadership that positively influences all other aspects of the research setting. These environments also encourage teamwork, provide adequate resources, and promote a culture of continuous learning and innovation [2].

As argued by Merton, the highest priority of scientists is to be the first to present new knowledge and to get rewarded for this by the scientific community [3]. Although this seems to be a clear goal of science, the way to measure the originality of ideas is heavily debated. Given the multidimensional nature of research output, this is not surprising at all [4]. New knowledge claims can be presented in publications, reports, presentations, technical contributions, contributions to public debates, education, patents and innovations. Also, assessment of the quality of newly produced knowledge has a multidimensional nature. Quality can be assessed through various criteria, including productivity, impact, innovativeness, creativity, social relevance, and recognition. The multidimensional nature of research performance makes it challenging to define it objectively, let alone establish a clear standard for 'excellent' research performance. This study aims to contribute to the ongoing debate on measuring research performance by developing a practical definition of performance, creating a multidimensional performance index, and examining the influence of academic leadership on different research objectives. In addition to traditional metrics like publication and citation counts, this study also considers new indicators that reflect the social relevance of the knowledge produced [5].

Effective research leadership requires a combination of scientific excellence and leadership skills. Young scientists must learn to engage and lead diverse teams, inspire a results-oriented culture, and maintain resilience in the face of setbacks. Traditional scientific training often

emphasizes individual technical accomplishments, which can hinder the development of leadership abilities. Therefore, integrating leadership training early in scientific careers is crucial for nurturing competent research leaders

Transformational leadership, which inspires and motivates team members, has been shown to positively impact employee satisfaction and commitment. Conversely, transactional leadership, which emphasizes performance and rewards, may not cultivate the same level of intrinsic motivation and commitment. Adopting a balanced approach that incorporates elements of transformational leadership can improve the research output and engagement of young scientists. [6]

Young scientists often feel lost at the beginning of their scientific careers and are mostly unsure of how to start and develop their leadership skills. In the following paragraph, the author conducted a survey based on the experiences of students that influenced their development of scientific leadership. Most respondents highlighted the importance of being part of a research group, as it can provide a supportive environment where they learn leadership skills through collaboration. Experienced researchers or mentors offer guidance, helping them navigate their career paths.

Research methodology

Based on the experiences of respondents from abroad, it was found that the dynamics of research leadership development among young scientists in the university environment are influenced by mentorship, resource availability, and collaboration opportunities. A survey was distributed to young Kazakh and international scientists, including graduate students, across several universities abroad.

The survey consisted of questions designed to evaluate various aspects of research leadership, including mentorship, resource availability, collaboration opportunities, and perceived challenges. By understanding and addressing the specific needs and challenges faced by young researchers, universities can create a more conducive environment for nurturing the next generation of research leaders. A total of 61 respondents from various scientific fields participated in the survey. See Table 1.

Table 1. Academic background of graduate students

	Major						
	TESOL/Educational Leadership	Healthcare management/Medical Physics	Computer information systems	Filmmaking	Applied Business Analytics/Applied Data Analytics	Public Relations	Supply chain
Grad students	30	5	3	4	6	10	3

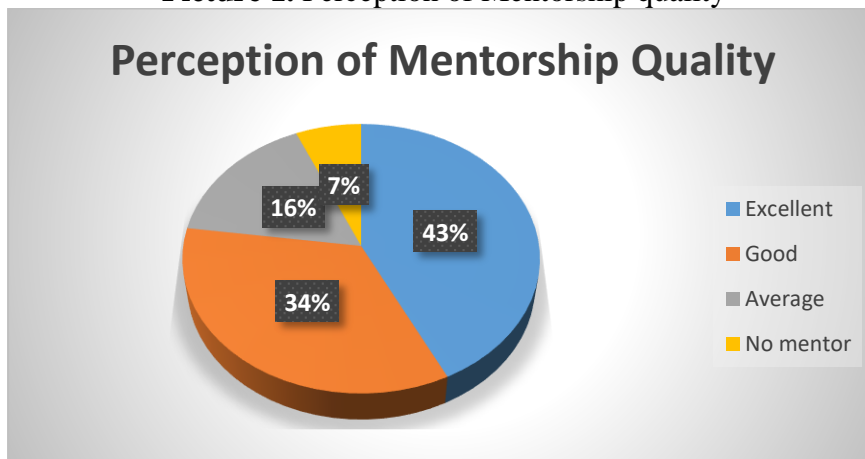
Source: authors

The table shows that the respondents come from a range of academic fields. Specifically, 30 individuals were affiliated with TESOL/Educational Leadership, while 5 were engaged in Healthcare Management/Medical Physics. The fields of Computer Information Systems and Filmmaking each contributed 3 and 4 respondents, respectively. Additionally, 6 participants were from Applied Business Analytics/Applied Data Analytics, 10 from Public Relations, and 3 from Supply Chain. This distribution highlights the broad spectrum of academic backgrounds among the survey participants, emphasizing the diverse nature of the sample.

Thus, the survey revealed that mentorship plays a critical role in the development of research leadership skills. 85% of respondents indicated that having a dedicated mentor positively influenced their research capabilities and leadership skills, noting that mentors provide specific advice to improve their research. However, there was a notable difference in the perception of mentorship quality.

This following picture illustrates the perceived quality of mentorship as reported by graduate students. According to the data, 26 respondents rated their mentorship experience as Excellent, while 21 considered it Good. Additionally, 10 respondents rated it as Average, citing issues such as miscommunication and inequity. Notably, 4 respondents from the Filmmaking discipline reported having no dedicated mentors, which they felt hindered their ability to share experiences within their papers and they would like to have one. The survey underscores the significant impact of mentorship on research leadership skills, with most participants recognizing its positive influence despite the variations in perceived quality. See Picture 1.

Picture 1. Perception of Mentorship quality

Source: authors

Therefore, access to research resources, including funding, laboratories, and technical support, was another significant factor. 70% of respondents felt they had adequate access to necessary resources (labs, funding, equipment). 70% of respondents felt they had adequate access to necessary resources such as labs, funding, and equipment. However, 30% reported that they sometimes need to pay for paperworks to access these resources or purchasing some of equipments, which makes their finances unsustainable and disrupts their research progress.

Table 2: Satisfaction with Research Resources

	Satisfied (%)	Neutral (%)	Dissatisfied (%)
Graduate Students	70%	25%	5%

Source: authors

Additionally, the table presents the satisfaction levels of graduate students regarding research resources. Among the respondents, 60% expressed satisfaction with the resources available to them. In contrast, 25% of respondents were neutral about their satisfaction, indicating neither strong approval nor discontent. Meanwhile, 15% of graduate students reported dissatisfaction with the research resources they have access to. See Table 2.

Furthermore, respondents emphasized the power of collaboration and networking. 75% of respondents actively participated in collaborative projects and they rated networking opportunities positively by 93,4% of respondents.

Discussion

The survey results highlight the varied experiences of young scientists at different career stages. Addressing issues related to funding and balancing responsibilities can further enhance the development of research leadership among young scientists.

Universities act as incubators for scientific talent, but fostering leadership skills in early-career researchers requires targeted efforts and strategies. The author outlines key issues and provides recommendations for addressing them. To promote research leadership among young scientists, it is recommended to encourage their participation in academic committees, editorial boards, or conference organizing committees, as this helps them gain leadership experience.

In Kazakhstan, scientific sessions, conferences, webinars, and numerous grants and programs provide opportunities for young scientists to demonstrate and develop their research leadership skills. Pronina notes that the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan has made significant efforts to attract young scientists to the field, including annual grant competitions for young scientists in scientific and technical fields, postdoctoral competitions under the "Zhas Galym" program, opportunities for internships at leading scientific centers worldwide through the "Bolashak" program, special awards for young researchers, and substantial increases in stipends for master's and doctoral students [7].

Despite these measures, Pronina highlights the low participation rates of young scientists in such programs. She also points out that many young scientists struggle to meet the qualification requirements of competitive documentation due to the high cost and complexity of publishing their work in high-impact journals included in the Scopus and Web of Science databases, and the limited number of journals relevant to their research topics in the food and light industries. Pronina suggests that universities should integrate leadership training into their graduate and doctoral programs to address this issue [7].

Mentorship programs: developing structured mentorship programs can help young scientists gain the knowledge needed to navigate the academic hierarchy and develop leadership skills. Mentorship can also provide a support system for young leaders as they take on new challenges. Drawing on Kazakhstani experience is the project "Development of Scientific Potential of Young Scientists in Regional Universities of the Republic of Kazakhstan: A Mentorship Model," was created by PhD holders Maydangaliyeva Zh.A., Tashmuhambetov B., Kuzembayeva G.A. This project offers additional support to young scientists at the beginning of their careers and helps them overcome barriers to realizing their scientific potential [8]. Furthermore, mentors and young scientists can track their progress through "Scientometric indicators of young scientists" and "Scientometric data of mentors".

Drawing on international examples, resources from the "National Center for Faculty Development and Diversity" (NCFDD) offers training resources that can be adapted for young scientists and the American Association for the Advancement of Science (AAAS) offers resources on effective mentorship. Many universities also have councils or committees where graduate students can take on leadership roles. These councils often organize academic and social events, advocate for student needs, and work on initiatives to improve the academic environment [9-10]. Thus, such projects are essential for the development of young scientists.

In addition, another example is participation in editorial boards: some scientific journals offer young researchers the opportunity to join their editorial boards as assistant editors or reviewers. This experience provides insights into the publication process, as well as decision-making and leadership experience in the academic community.

Young scientists often receive little formal training in leadership skills. Most PhD and postdoctoral programs focus on technical knowledge rather than leadership and management skills. This can lead to a gap in the abilities needed to lead research projects, groups, or even academic departments.

Access to experienced mentors who can provide leadership guidance is often limited. Senior faculty members may be occupied with their own research and administrative duties, leaving little

time for mentoring young scientists. Balancing research and leadership development: the pressure to publish and secure funding can overshadow efforts to develop leadership skills. Young scientists may prioritize research outcomes over the development of soft skills necessary for leadership.

By addressing these challenges and implementing these recommendations, universities can nurture a new generation of research leaders who are not only technically proficient but also skilled in the art of leadership. This will contribute to creating a more dynamic, innovative, and inclusive academic environment.

Conclusion

To sum up, one of the main challenges in developing research leadership is the lack of structured centers and opportunities for young scientists to acquire leadership skills. Traditional academic and research settings often prioritize technical expertise over leadership capabilities. To address this gap, universities and research institutions should implement comprehensive leadership development programs that include mentorship, workshops, and real-world leadership experiences. Furthermore, fostering a supportive and inclusive research culture can significantly enhance the leadership development of young scientists.

The development of research leadership among young scientists in university environments requires a holistic approach that integrates leadership training with a supportive organizational culture. By emphasizing both scientific excellence and leadership skills, institutions can prepare young scientists to become effective leaders in their fields, ultimately advancing the frontiers of research and innovation.

References:

1. Voronov A.S. Development of scientific research potential of youth and popularization of science among schoolchildren, students and young scientists of Russia. Public administration. Electronic bulletin Issue No. 78. February, 2020. P. 198-220.
2. Bland, C. J., & Ruffin, M. T. Characteristics of a Productive Research Environment: Literature Review. *Academic Medicine*, 1992, 67(6), P. 385-397.
3. Merton, R. K. Priorities in scientific discovery: A chapter in the sociology of science. *American Sociological Review*, 1957, 22(6), P. 635-659.
4. Jansen, D., Wald, A., Franke, K., Schmoch, U., & Schubert, T. Third party research funding and performance in research. On the effects of institutional conditions on research performance of teams. *Kolner Zeitschrift fur Soziologie und Sozialpsychologie* 59(1), 2007. P. 21
5. Verbree, M. (). Dynamics of Academic Leadership in Research Groups. [PhD thesis, VU University Amsterdam]. Rathenau Instituut. Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences, 2011, P. 12.
6. Yahaya, R., & Ebrahim, F. (2016). Leadership styles and organizational commitment: literature review. *Journal of Management Development*, 35(2), 190-216.
7. Pronina Y. Attracting young scientists to narrow branches of science. Report. Available at: <https://enic-kazakhstan.edu.kz/files/1661511334/6-pronina-yuliya.pdf>
8. Maydangaliyeva Zh.A., Tashmuhambetov B., Kuzembayeva G.A. Development of scientific potential of young scientists of regional universities of the Republic of Kazakhstan: Mentoring Model, 2022-2024. Available at: <https://yresearch.kz/about/>
9. National Center for Faculty Development and Diversity (NCFDD). Available at: National Center for Faculty Development and Diversity" (NCFDD). Available at: <https://www.ncfdd.org/>
10. American Association for the Advancement of Science (AAAS). Available at: <https://www.aaas.org/>

ДИНАМИКА РАЗВИТИЯ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОГО ЛИДЕРСТВА МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ В СРЕДЕ УНИВЕРСИТЕТА.

Аннотация

Динамика развития лидерства в исследованиях среди молодых ученых в университетской среде имеет решающее значение для продвижения академической поддержки и научных инноваций. В этом исследовании изучаются факторы, влияющие на рост молодых исследователей, включая наставничество, институциональную поддержку, сотрудничество и доступ к ресурсам. В этой статье изучаются факторы, влияющие на развитие лидерства в исследованиях среди молодых ученых в университетских условиях. В ней изучается роль наставничества, институциональной поддержки и сетей сотрудничества в создании среды, благоприятствующей росту лидерства. В статье подчеркивается важность индивидуальных программ обучения, доступа к ресурсам и признания достижений в развитии исследовательского совершенства. Использовались как качественный, так и количественный анализ, статья дает представление об эффективных стратегиях для университетов по воспитанию начинающих лидеров исследований, подчеркивая необходимость целостного подхода, который объединяет профессиональное развитие, личностный рост и академическую поддержку. Учет этих факторов может способствовать созданию благоприятной среды для развития будущих лидеров исследований.

Ключевые слова: лидерство в исследованиях, молодые ученые, академическая поддержка, профессиональное развитие, среда.

УНИВЕРСИТЕТ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ЖАС ҒАЛЫМДАРДЫҢ ҒЫЛЫМИ ЖЕТЕКШІЛІКТІ ДАМУЫ

Андатпа

Университет жағдайындағы жас ғалымдардың ғылыми жетекшілікті дамуы динамикасы академиялық қолдау мен ғылыми инновацияларды ілгерілету үшін өте маңызды. Бұл зерттеу тәлімгерлік, институционалдық қолдау, ынтымақтастық пен ресурстарға қолжетімділікті қоса алғанда, жас ғалымдардың мансап жолындағы өсуіне әсер ететін факторларды зерттейді. Бұл мақала университет жағдайында жас ғалымдардың ғылыми көшбасшылығын дамытуына әсер ететін факторларды қарастырады. Мақалада көшбасшылық дағдыны дамытуға қолайлы ортаны құрудағы тәлімгерлік, институционалдық қолдау және әріптестік рөлін зерттейді. Зерттеу жеке оқыту бағдарламаларының, ресурстарға қол жеткізудің және ғылыми-зерттеу шеберлігін дамытудағы жетістіктерді танудың маңыздылығын көрсетеді. Сапалық және сандық талдауларды қолданылды. Мақала кәсіби дамуды, тұлғалық өсуді және академиялық қолдауды біріктіретін тұтас көзқарастың қажеттілігіне баса назар аудара отырып, университеттерге жас ғалым көшбасшыларын дамытудың тиімді стратегиялары туралы түсінік береді. Осы факторларды ескере отырып, болашақ жас көшбасшыларының дамуына қолайлы жағдай жасауға көмектеседі.

Түйін сөздер: ғылыми жетекшілік, жас ғалымдар, академиялық қолдау, кәсіби даму, қоршаған орта.

МРНТИ 38.53.21

Н.Н. Алдамжаров¹, Е. Өтеулі²¹²Баишев Университет, Қазақстан Республикасы, Ақтөбе қ.aldamzharov_n@mail.ru¹,
oteuliulan@gmail.com²**ЖАНАЖОЛ КЕН ОРНЫНДАҒЫ КӨЛДЕНЕҢ ТАРМАҚТАЛҒАН ҰҢҒЫМАНЫҢ
ПРОФИЛІН ЕСЕПТЕУ****Андатпа**

Жанажол кен орнында профильді есептеу тармақталған көлденең бөлімдерінің ұзындығын табумен анықталады, көрсетілген радиус бойынша зенитті бұрыштың көптүпті ұңғылар тармақталған көлденең учаскіде керекті тереңдігіне дейін бұрғылайды.

Зерттеудің маңызы олардың көлденең және көп қабатты ұңғымаларын ашу кезінде геологиялық ерекшеліктері мен технологиялық және техникалық факторлардың әсерін есепке ала отырып, мұнай және газ ұңғымаларын салу кезінде тармақталған көлденең ұңғымаларды қолдану бойынша ұсыныстар әзірлеу болып табылады. Есептеулер бұрғылау ұңғымаларының технологиясын таңдауға мүмкіндік береді, ол дамудың максималды кірістілігін және сенімді, тұрақты, қиындықсыз, іріктелген ұңғымалардың жұмысын қамтамасыз етеді.

Жоғарыда келтірілген есептеулер бізге мынадай тұжырымдар мен ұсыныстарды жасауға мүмкіндік береді: Көлденең тармақталған ұңғылар біртекті өткізбейтін қабатшалардың өткізуін көбейту үшін бұрғыланады.

85–90° градустық бұрыштары бар көлденең ұңғыманы бұрғылау кезінде, құлау немесе зенит бұрыштары жиынтығы бар дөңгелек доға болып табылады

Түйінді сөздер: тармақталған-көлденең бөлімнің ұзындығы, бұрғылау бөлімі, инклинометрия, көп түпті ұңғыманың жобалық профилі, зениттік бұрыш және зениттік бұрышты алу.

Қазақстанда алғашқы №24 көлбеу ұңғымасы Жаңажол кен орнында бұрғыланды /1/.

Пайдалану үрдісі кезінде табиғи қисаюына ұшыраған ұңғымалар мұнай газдылық қабаттарға шықпауы мүмкін, сондықтан ол жобалық тапсырмаларды орындамайды. Мұндай ұңғымалар көлбейте бағытталған деп атауға ие болды. Жасамды ауытқу– бұл белгілі жоспар бойынша белгіленген нүктеге дейін түптікті жеткізуімен бұрғылау үрдісіндегі ұңғыманың оқпандарының бағыты.

Ұңғымалардың жасамды ауытқуын көлбейте, көлденең, көптүптік (тармақталған көлбейте, тармақталған көлденең) және көп оқпанды (шоғырлама) бұрғылау болып бөлінеді. Мұндай ұңғымаларды бұрғылау және игеру жаңа мұнай және газ кен орындарын қалыптасуын жеделдетеді, қабаттардың мұнайгаз бергіштігін арттырады, капитал мен қымбат материалдарға деген шығынды төмендетеді.

Жасамды ауытқу келесі жағдайларда қолданылады:

- тұзды күмбез астында жатқан мұнайлы қабаттарға оқпандардың өтімділігі кезінде;
- көшкін аймақтарын айналып өту қажеттілігі болған жағдайда;
- теңіз, арық пен саз түбі астындағы жатқан өнімді қабаттарды ашу кезінде;
- жаңа оқпанмен жаққа кету қажеттілігі туындаған кезде;
- өнімді қабаттан кернді алу үшін екінші оқпанды бұрғылау кезінде;
- пайдалану ұңғымаларда оқпанның төменгі бөлігін қайтып бұрғылау қажеттілігі болған

жағдайда;

- кәсіпті орналастыруға капиталды шығындар мен кен орныдарын бұрғылау мерзімдерін төмендету мақсатында тегістік алаңдарындағы шұғырлама бұрғылау кезінде /2,3/.

Жанажол кен орнында ұңғы профилін есептеу тармақталған көлденең бөлімдерінің ұзындығын табумен анықталады, көрсетілген радиус бойынша зенитті бұрыштың көптүпті ұңғылар тармақталған көлденең учаскіде керекті тереңдігіне дейін бұрғылайды.

Зерттеудің маңызы олардың көлденең және көп қабатты ұңғымаларын ашу кезінде геологиялық ерекшеліктері мен технологиялық және техникалық факторлардың әсерін есепке ала отырып, мұнай және газ ұңғымаларын салу кезінде тармақталған көлденең ұңғымаларды қолдану бойынша ұсыныстар әзірлеу болып табылады. Есептеулер бұрғылау ұңғымаларының технологиясын таңдауға мүмкіндік береді, ол дамудың максималды кірістілігін және сенімді, тұрақты, қиындықсыз, іріктелген ұңғымалардың жұмысын қамтамасыз етеді /1/.

Профильді есептеу.

Есептеу келесі басты жайттардан тұрады.

Көптүпті ұңғылардың профильдердің көп түрлілігі бір ғана жалпы профильге бірігеді;

- Көптүптік ұңғылардың жобалау профилі аралық мінездемені иеленеді;
- Біріккен профиль келесі бөлімдерден тұрады:
- тік (0 – 1);
- бұрыштық зениттің радиусы бойынша R – 157 м (1 – 2);
- тармақталған көлденең бөліктің зениттік бұрышының стабилизациясы (2-7);
- тармақталған көлбеу учаскілердегі оқпандардың тармақталуы (3 – 4, 5 – 6);
- ұңғының конфигурациялық осі тармақталған бөлімдерде өз алдына доғалы кеңістікті немесе зенитті бұрышы жазықтықта;

- профильді есептеу тармақталған көлденең бөлімдерінің ұзындығын табумен анықталады, көрсетілген радиус бойынша зенитті бұрыштың көптүпті ұңғылар тармақталған көлденең учаскіде керекті тереңдігіне дейін бұрғылайды .

Ұңғы профилін жобалау үшін қолданылатын бастапқы мәліметтер:

- бастапқы көлденең бөлімдерінің тік бойынша тереңдігі H_g , м – 3740;
- екінші бөлімдердегі зенитті бұрыштың радиусы R, м – 157;
- зениттік бұрыш α_r , градус – 72;
- азимут φ_n , градус – 85;
- тармақталған көлденең бөлімдерінің ұзындығы L, м – 450,3 (кесте 1,2);

1 кесте - Жобалаудың негізгі параметрлері

Атауы	
1	2
Аумақтың атауы	№24 Жанажол
Кәсіпорын	Ақтөбемұнайгаз
Мұнай қаныққан шатырлы коридордың тереңдігі, м	3710
Мұнай қаныққан төменгі коридордың тереңдігі, м	3790
Ұңғы оқпанының жобалық магниттік азимуты, град.	85
Ұңғының жобалық тереңдігі, м	4210

Зениттік бөлімдерінің радиусы , м	157
Жобалық тереңдіктегі зениттік бұрыш, град.	72
Зениттік бұрыштың қарқындылығы, 10 м град	3.65
Көлденең бөліктің бастапқы шегінуі, м	107.52
Тармақталған көлденең бөлімдерінің ұзындығы, м	450.3
Тік бөлімдерінің ұзындығы, м	3850.0
Төменгі бөлімдерден тұрады: 1) Нәтижелерді есептеу сатылары (м): - Тік бөлімдерде - Зенитті бұрышты бөлімдерде - Тармақталған көлденең бөлімдерде 2) Жобалау профилінің графигі 3) Тармақталған көлденең зенитті бұрышты стабилизацияның графигі	200 10 5

-қайта бұрғылау тармақталуының басынан көлденең бойынша ұзындығы $S_{i,m}$ – ($S_1=122.8$; $S_2=76.8$);

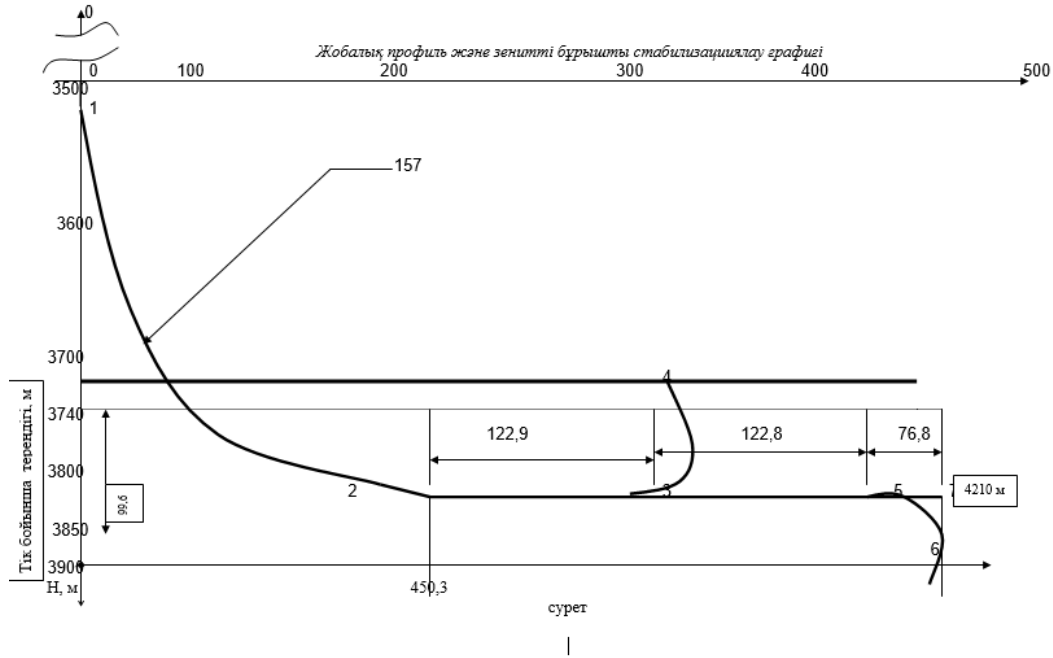
-тармақталу бөлімдерінің өзгеруі -

көлденең бөлімдердегі тік оқпан h_{ni} , м – ($h_{r1}=47.5$; $h_{r2}=42.7$) мен көлденең жазықтықтарда h_{ni} , м - ($h_{n1}=55$; $h_{n2}=53$);

- тармақталған көлденең ұңғының радиусы r_i – ($r_1= r_2=$) (1 сурет).

2 кесте – Ұзындықтар мен проекцияларды есептеу үшін

Учаскенің аталуы	Оқпан ұзындығы, м	Көлденең проекция, м	Тік проекция, м
1	2	3	4
тік (0-1)	$H_{\Gamma} - R \sin \alpha_{\Gamma} = 3561,6$	$H_{\sigma} = H_{\Gamma} - R \sin \alpha_{\Gamma} = 3561,6$	
зениттік бұрышты (1-2) алу	$0.01745R\alpha_{\Gamma} = 197,25$	$H_a = (1 - \cos \alpha_{\Gamma})R = 108,5$	$S_{нкp} = R \sin \alpha_{\Gamma} = 149,3$
көлбеу (2-7) 2-3 3-4 3-5 5-6 5-7	$L = 322,5$ $S_o = 122,9$ $0.01745_{\Gamma_1, \gamma_1} = 24,4$ $S_1 = 122,8$ $0.01745_{\Gamma_1, \gamma_1} = 26,1$ $S_2 = 76,8$	$H_{\Gamma} L \cos \alpha_{\Gamma} = 99,6$ $S_{\Gamma 0} = S_o \cos \alpha_{\Gamma} = 37,9$ $h_{\Gamma 1} \sin \alpha_{\Gamma} = 47,5$ $S_{\Gamma 1} = S_1 \cos \alpha_1 = 37,9$ $h_{\Gamma 2} \sin \alpha_{\Gamma} = 42,79$ $S_{\Gamma 2} = S_2 \cos \alpha_{\Gamma} = 23,7$	$A_{\Gamma} = L \sin \alpha_{\Gamma} = 3067$ $S_{no} = S_o \sin \alpha_{\Gamma} = 116,8$ $S_{n1} = 122,8$ $S_1 \sin \alpha_{\Gamma} = 116,8$ $S_{n2} = 61,4$ $S_2 \sin \alpha_{\Gamma} = 73,1$

Есептеу нәтижесінде:

$$S_{nn} = \sqrt{k_i(2r_i - k_i) \sin \alpha_r} = \sqrt{3990} = 63,2; \quad (1)$$

$$k = \sqrt{h^2 r_i + h^2 r_i} = \sqrt{45,2 + 54} = \sqrt{4959} = 70,4; \quad (2)$$

где, γ_i – тармақталуға қатысты зенитті бұрыштың бұрышы, град/1/,

$$\gamma_i = \arctg \sqrt{\frac{k_i(2r_i - k_i)}{r_i - k_i}} \quad (3)$$

$$\gamma = \arctg \sqrt{70,4 \frac{(2 \times 65 - 70,4)}{2 \times 65 - 70,4}} = \arctg \sqrt{140,8} = \arctg 1,9 = 0,211 = 1 \setminus 0,211 = 4,74$$

Жаңажол кең орынында көлденең тармақталған ұңғылар техникасымен игеру жобасы ғылыми техникалық шешімі теориялық және эксперименттік зерттеулер нәтижесінде мұнай дебитін жоғарлатуға, өнімді объектілерді тармақталу тәсілдерінің әртүрлі конфигурацияларын қолдана отырып игеру. Осы мәселелерді енгізу мұнай-газ өндіру саласын ғылыми-техникалық прогрессінің өсуіне үлкен үлес қосып отыр /1,4/.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Алдамжаров Н.Н.. Проектирование технологии разветвлено- горизонтальных скважин на месторождении Жаңажол // Нефтегазовое дело. Учебное пособие. -Актобе, 2015. –189 с.
2. Оганов А.С. и др. Многозабойное бурение скважин – развития, проблемы и успехи. М.:ВНИИОЭНГ, 2014. – С.4–31.

3. Григорян А.М. Разветвленное-горизонтальные скважины ближайшее будущее нефтяной промышленности // Нефтяное хозяйство. – 2014. – №11. – С. 2–12.
4. Калинин А. Г., Никитин Б.А. и др. Наклонные и горизонтальные скважины. – М.:Недра, 2015. – С. 3 – 23, 127 – 164.

РАСЧЕТ ПРОФИЛЯ РАЗВЕТВЛЕННО-ГОРИЗОНТАЛЬНОЙ СКВАЖИНЫ МЕСТОРОЖДЕНИЯ ЖАНАЖОЛ

Аннотация

Приводится расчет профиля разветвленно-горизонтальной скважины (далее РГС) месторождения Жанажол, обеспечивающего при заданном радиусе искривления достижение необходимого зенитного угла многозабойных скважин разветвленно-горизонтального участка на требуемой глубине, длин и проекций остальных характерных участков профиля, координат конечных точек ответвлений и значений зенитного угла и азимута в них при бурении по заданному радиусу.

Ценность проведенных научных исследований заключается в разработке рекомендаций для применения разветвленно-горизонтальных скважин при строительстве нефтяных и газовых скважин с учетом геологических особенностей и влияния технологических и технических факторов при вскрытии их горизонтальными и многоствольными скважинами.

Расчеты позволяют выбрать технологию бурения скважин, которая обеспечивает максимальную рентабельность разработки и надежную, устойчивую, без осложнений работу выбранных скважин.

Приведенные расчеты позволяют сделать следующие выводы и предложения: горизонтальные скважины эффективны, если пласт однороден или почти однороден по проницаемости; для снижения влияния неоднородных по непроницаемости пропластков рекомендуется бурение разветвленно-горизонтальных скважин.

При бурении скважины с горизонтальными окончаниями с зенитными углами 85–90°, конфигурации оси скважины на участках ответвлений представляют собой дуги окружностей с падением или набором зенитного угла в плоскостях, отличающихся от апсидальной плоскости разветвленно-горизонтального участка.

Ключевые слова: длина разветвленно-горизонтального участка, инклинометрия, проектный профиль многозабойной скважины, зенитный угол и набор зенитного угла.

CALCULATION OF THE PROFILE OF A BRANCHED-HORIZONTAL WELL AT THE ZHANAZHOL DEPOSIT

Annotation

The calculation of the profile providing for the required zenith angle of multihole wells of the branched-horizontal section at the required depth, lengths and projections of the remaining characteristic sections of the profile, the coordinates of the endpoints of the branches and the values of the zenith angle and azimuth in them at drilling at a given radius is given.

The value of the research is to develop recommendations for the application of branched-horizontal wells in the construction of oil and gas wells, taking into account the geological features and the impact of technological and technical factors in the opening of their horizontal and multi-barrel wells.

Calculations allow choosing the technology of drilling wells, which ensures maximum profitability of development and reliable, stable, without complications, the work of selected wells.

The above calculations allow us to make the following conclusions and suggestions: horizontal wells are effective if the reservoir is homogeneous or almost uniform in permeability; It is recommended to drill branched-horizontal wells to reduce the effect of non-uniform in impermeability of interlayers.

When drilling a well with horizontal ends with zenith angles of 85–90°, the well axis configurations at the branch sections are arcs of circles with a fall or a set of zenith angles in planes different from the apsidal plane of the branched-horizontal section.

Keywords: the length of the branching-horizontal section, inclinometry, the design profile of the multihole well, the zenith angle and the zenith angle set.

МРНТИ 31.35.17

О.А. Абоносимов¹, С.И. Лазарев², Г.М. Киясова*³

¹²ФГБОУ ВО «Тамбовский государственный технический университет», Российская Федерация, г. Тамбов

³ЧВПОУ «Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет», Республика Казахстан, г. Уральск

¹abontam@inbox.ru

²sergey.lazarev.1962@mail.ru

³gulz.kanat@mail.ru

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ЗАВИСИМОСТЕЙ ЭЛЕКТРОМЕМБРАННОГО РАЗДЕЛЕНИЯ ТЕХНОЛОГИЧЕСКИХ РАСТВОРОВ ОТ ОРГАНИЧЕСКИХ ВЕЩЕСТВ И ЭЛЕКТРОЛИТОВ

Аннотация

В настоящей работе приведены результаты экспериментального исследования процесса разделения трехкомпонентных растворов органическое вещество - неорганическая соль – вода в трехкамерном электромебранном аппарате. Приведен анализ влияния технологических и режимных параметров на интенсивность и эффективность процесса разделения растворов органических веществ и электролитов в электромебранном аппарате. Исследования проводили на лабораторной установке, состоящей из трехкамерного электродиализатора с анионообменной мембраной МА- 40 и катионообменной мембраной МК-40, регулируемого источника постоянного тока, перистальтического насоса и контрольных приборов для измерения силы тока и напряжения. Все большее количество электричества переносится за счет ионов Н⁺ и ОН⁻, генерируемых на поверхности раздела мембрана-раствор. Установлены закономерности влияния основных технологических параметров на интенсивность и эффективность процесса.

Ключевые слова. электродиализ, трехкомпонентный раствор, разделение, электромебранный аппарат, кинетические характеристики, технологические растворы.

Современные мембранные технологии охватывают широкий спектр приложений – от очистки крови больных с почечной недостаточностью до бытовых фильтров очистки воды. Основные области применения электромебранных технологий: опреснение и обессоливание воды, водоподготовка для питьевых целей и дезактивация воды; получение органических кислот и оснований; синтез неорганических соединений; очистка и разделение веществ в водных растворах. Еще одним важным применением электродиализа является отделение электролитов из смешанных органоинеральных растворов [1 - 3].

Считается, что область применения электродиализа при очистке воды ограничивается солесодержанием 0,3 - 10 г/л, так как при меньших концентрациях падает проводимость раствора и уменьшается эффективность использования электроэнергии, а при больших процесс становится экономически невыгоден, вследствие существенного роста энергозатрат, так как затраченная электроэнергия пропорциональна количеству удаляемых ионов. С практической точки зрения, интересно применение электродиализа в качестве метода разделения органоинеральных растворов при концентрации соли более 12 г/л.

Цель данной работы – анализ влияния технологических и режимных параметров на интенсивность и эффективность процесса разделения растворов органических веществ и электролитов в электромембранном аппарате. Исследования проводили на лабораторной установке, состоящей из трехкамерного электродиализатора с анионообменной мембраной МА-40 и катионообменной мембраной МК-40, регулируемого источника постоянного тока, перистальтического насоса и контрольных приборов для измерения силы тока и напряжения. В качестве электродов использованы пластины из титана с оксидрутениеевым покрытием (анод) и нержавеющая сталь (катод). Схема установки представлена на рис.1.

Перерабатываемый раствор подавали в среднюю камеру. Модельные растворы глицерина в качестве соли, подлежащей удалению, содержали сульфат натрия

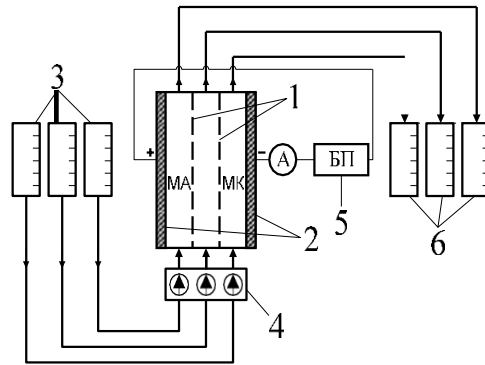

Рис. 1. Схема лабораторной установки

1 - мембраны, 2 - электроды, 3 - емкости исходных растворов, 4 - перистальтический насос, 5 - блок питания, 6 – емкости обработанных растворов

В качестве анолита использовали раствор серной кислоты концентрацией 0,2 моль/л, католита – раствор гидроксида натрия концентрацией 0,1 моль/л. Рабочая поверхность каждой мембраны составляла 112 см². При наложении электрического поля в результате катодного процесса образуются гидроксил-ионы. Ионы натрия переносятся через катионитовую мембрану МК-40 и, таким образом, в катодной камере образуется щелочь. В анодной камере образуется и концентрируется серная кислота вследствие электромиграции сульфат-ионов через анионитовую мембрану МА-40 и электродного процесса образования Н⁺-ионов. Одновременно в средней камере происходит снижение концентрации соли.

Концентрации раствора щелочи, подаваемого в катодную камеру, и раствора кислоты, подаваемого в анодную камеру, выбирались таким образом, чтобы их удельное сопротивление было приблизительно равно удельному сопротивлению разделяемого раствора при его начальной концентрации. Увеличение начальной концентрации щелочного и кислого растворов с целью снижения электрического сопротивления катодной и анодной камер, нецелесообразно, так как согласно графикам рис. 2, 3 происходит некоторое снижение плотности потока ионов соли через мембраны. Этот факт объясняется увеличением диффузионного противодействия, поскольку концентрации соответствующих ионов в при электродных камерах становятся значительно больше, чем в камере обессоливания.

На рисунке 4 показаны зависимости плотности потока ионов соли от напряжения на электродах при двух значениях концентрации исходного раствора. При концентрации соли в растворе 0,56 моль/л (79,5 г/л) диффузионные ограничения отсутствуют, о чем свидетельствует характер кривой с возрастающей крутизной. При концентрации соли в растворе 0,12 моль/л (17 г/л) наблюдается явление концентрационной поляризации, приводящее к замедлению роста плотности потока ионов соли при увеличении напряжения на электродах.

С увеличением скорости прокачки раствора через камеры аппарата интенсивность массопереноса увеличивается. Это связано с уменьшением толщины диффузионного пограничного слоя и, как следствие, снижение отрицательного эффекта концентрационной поляризации. Возрастание плотности потока вещества через мембрану при увеличении скорости движения раствора соли иллюстрирует график рисунка 5. Начальная концентрация соли равна 0,56 моль/л, напряжение на электродах - 6 В

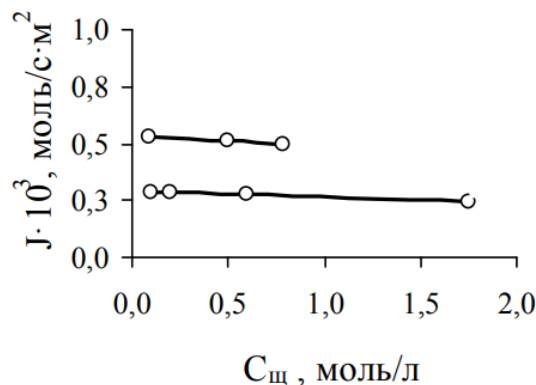

Рис. 2. Зависимость плотности потока вещества от начальной концентрации щелочи: 1- концентрация соли 1,6 моль/л, скорость растворов $0,625 \cdot 10^{-3}$ м/с; 2- концентрация соли 0,8 моль/л, скорость растворов $0,225 \cdot 10^{-3}$ м/с. Начальная концентрация кислоты 0,2 моль/л

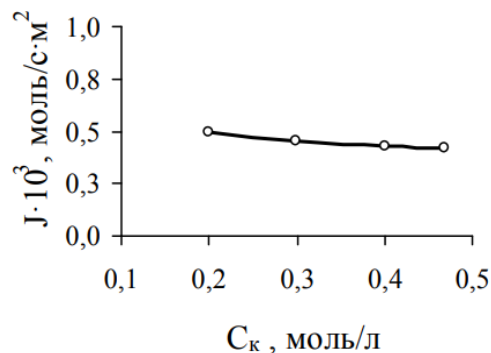

Рис. 3. Зависимость плотности потока вещества от начальной концентрации кислоты. Концентрация соли 1,6 моль/л. Скорость движения растворов $0,225 \cdot 10^{-3}$ м/с. Начальная концентрация щелочи 0,5 моль/л

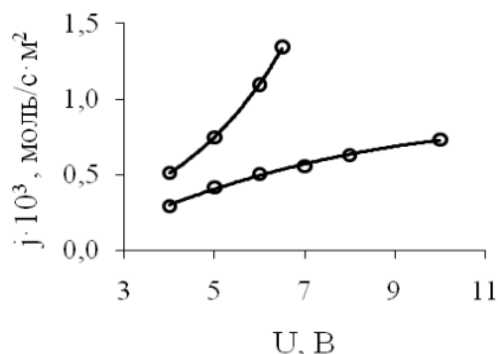

Рис. 4. Зависимость плотности потока ионов соли от напряжения на электродах. Начальная концентрация соли в растворе, моль/л: 1 - 0,56, 2 - 0,12

Графики рис.6 характеризуют зависимости степени выделения сульфата натрия из раствора от разности потенциалов на электродах. Для раствора с начальной концентрацией соли 0,12 моль/л при разности потенциалов 10 В достигнута 100%-ая степень извлечения соли. В опыте с концентрацией раствора 0,56 моль/л при напряжении на электродах 6,8В достигалась

предельная для используемого источника питания сила тока, поэтому дальнейшее увеличение разности потенциалов не представлялось возможным

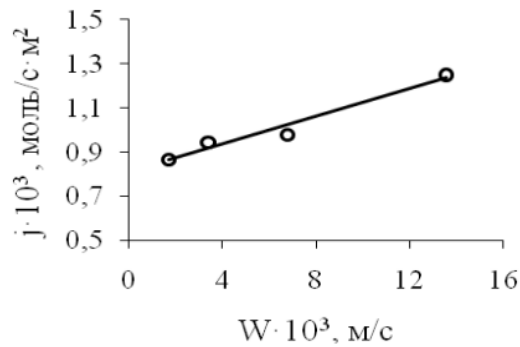

Рис. 5. Зависимость плотности потока ионов соли от скорости движения раствора

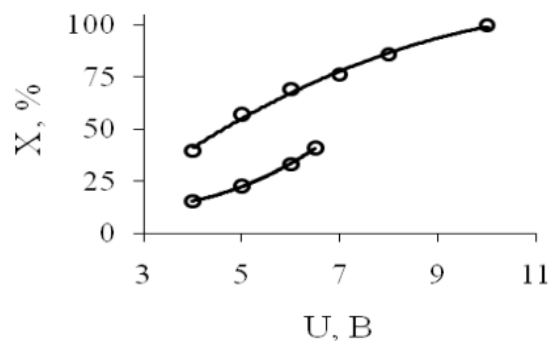

Рис. 6. Зависимость степени выделения соли от напряжения на электродах: 1-концентрация соли 0,12 моль/л; 2-концентрация соли 0,56 моль/л. Скорость движения растворов $3,4 \cdot 10^{-3} \text{ м/с}$

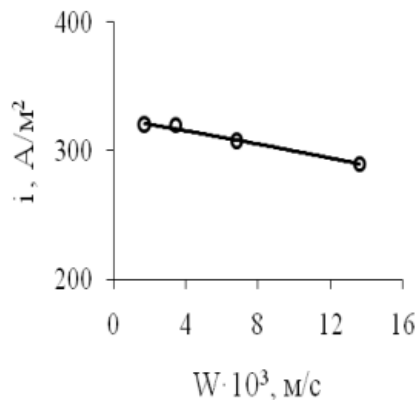

Рис. 7. Зависимость плотности тока от скорости прокачки растворов. Начальные концентрации, моль/л: соли - 0,56; щелочи - 0,1; кислоты - 0,2. Напряжение на электродах 6В

На рис.7 изображена зависимость плотности тока, устанавливающейся в стационарном режиме работы, от скорости движения растворов. Плотность тока уменьшается при увеличении скорости движения растворов. В то же время плотность потока ионов соли возрастает (рис.5). Оба этих фактора приводят к увеличению выхода по току с ростом скорости движения растворов в камерах электродиализного аппарата (рис.8).

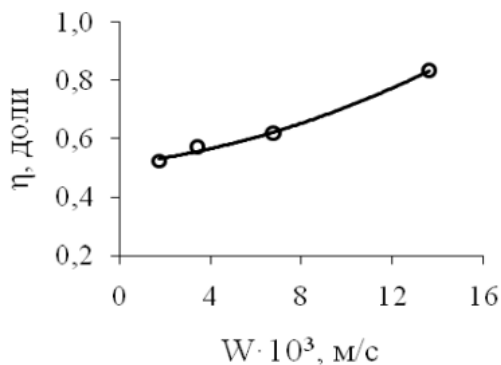

Рис. 8. Зависимость выхода по току от скорости прокачки растворов. Начальные концентрации, моль/л: соли - 0,56; щелочи - 0,1; кислоты - 0,2. Напряжение на электродах 6 В

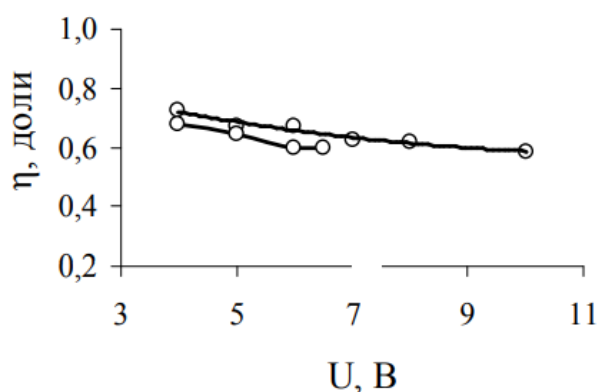

Рис. 9. Зависимость выхода по току от напряжения на электродах: 1 - концентрация соли 0,12 моль/л; 2 - концентрация соли 0,56 моль/л. Скорость движения растворов $3,4 \cdot 10^{-3}$ м/с

С увеличением напряжения на электродах, наоборот, выход по току уменьшается, что иллюстрирует график рис.9. Это объясняется тем, что все большее количество электричества переносится за счет ионов H^+ и OH^- , генерируемых на поверхности раздела мембрана-раствор. Доля ионов соли в общем переносе электричества уменьшается. При достаточном времени пребывания раствора в аппарате в получаемом диализате выделяемая соль практически отсутствует.

На основании проведенных экспериментов по выделению солей из водных растворов глицерина можно сделать заключение о том, что возможна переработка органоминеральных растворов с концентрацией соли до 80 г/л при достаточно высоких выходах по току и степени разделения.

Список литературы

1. Сажия В.В. Проблемы экологии и рационального природопользования в контексте экономического развития России // Успехи в химии и химической технологии. – 2009. - № 12. – С.94-108.
2. Колесников В.А. Очистка сточных вод на металлургических предприятиях // Экология производства. – 2010. - № 3. – С.31-36.
3. Павлов Д.В. Очистка сточных вод различных производств с применением наилучших доступных технологий // Чистая вода: проблемы и решения. – 2010. - № 3. – С.74-78.
4. Комягин Е.А. Пути решения проблемы очистки сточных вод от тяжелых и радиоактивных металлов // Экология и промышленность России. – 2008. - № 11. – С.21-23.
5. Paidar M. Membrane electrolysis – History, current status and perspective // Electrochimica.

- 2016. – V.209. – p.737-756.
6. Yoshinobu, T. Ion Exchange Membranes: Fundamentals and Applications [Текст]: Elsevier. 2015. – 522 p.
 7. Лазарев С.И. Электробаромембранная очистка промывных вод производства 2,2'-дибензотиазолдисульфида // Вестник ТГТУ. – 2013. - Т.9. - №3. – С.614-618.
 8. Абоносимов О.А. Кинетические зависимости и технологическая эффективность электрохимического мембранного разделения сточных вод на очистных предприятиях // Вестник ТГТУ. – 2017. - Т.23. - № 4. – С.641-655.
 9. Акулиничев А.М., Исследование электробаромембранного разделения промышленных технологических растворов, содержащих ионы тяжелых металлов // Вестник ТГТУ. – 2017. - Т.23. - №1. – С.120-128.
 10. Абоносимов О.А. Структурные и проницаемые характеристики ацетатцеллюлозных мембран при очистке промышленных стоков гальванических производств // Химическая технология. – 2018. - Т.9. - №2. – С.74-80.

ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ЕРІТІНДІЛЕРДІ ОРГАНИКАЛЫҚ ЗАТТАР МЕН ЭЛЕКТРОЛИТТЕРДЕН ЭЛЕКТРОМЕМБРАНАЛЫҚ БӨЛУДІҢ ТИІМДІЛІГІН ЗЕРТТЕУ

Түйін

Бұл жұмыста үш компонентті ерітінділерді бөлу процесін эксперименттік зерттеу нәтижелері келтірілген органикалық заттар - Бейорганикалық тұз – үш камералы электромембраналық аппараттағы су. Технологиялық және режимдік параметрлердің электромембраналық аппараттағы органикалық заттар мен электролиттердің ерітінділерін бөлу процесінің қарқындылығы мен тиімділігіне әсерін талдау келтірілген. Зерттеулер МА - 40 анион алмасу мембранасы және МК-40 катион алмасу мембранасы бар үш камералы электродиализатордан, реттелетін тұрақты ток көзінен, перистальтикалық сорғыдан және ток пен кернеуді өлшеуге арналған бақылау құралдарынан тұратын зертханалық қондырғыда жүргізілді. Мембрана-ерітінді интерфейсында пайда болған Н + және ОН-иондарының арқасында электр энергиясының көбеюі процестің қарқындылығы мен тиімділігіне негізгі технологиялық параметрлердің әсер ету заңдылықтарын анықтады.

Кілт сөздер. электродиализ, үш компонентті ерітінді, бөлу, электромембраналық аппарат, кинетикалық сипаттамалары, технологиялық ерітінділер.

INVESTIGATION OF THE EFFECTIVENESS OF ELECTROMEMBRANE SEPARATION OF TECHNOLOGICAL SOLUTIONS FROM ORGANIC SUBSTANCES AND ELECTROLYTES

Abstract

This paper presents the results of an experimental study of the separation process of three-component solutions of organic matter – inorganic salt - water in a three-chamber electromembrane apparatus. The analysis of the influence of technological and regime parameters on the intensity and efficiency of the separation process of solutions of organic substances and electrolytes in an electromembrane apparatus is presented. The research was carried out on a laboratory installation consisting of a three-chamber electrodialyzer with an anion exchange membrane MA- 40 and a cation exchange membrane МК-40, an adjustable DC power source, a peristaltic pump and control devices for measuring current and voltage. An increasing amount of electricity is transferred due to Н⁺ and ОН⁻ ions generated on the membrane-solution interface. Patterns of influence of the main technological parameters on the intensity and efficiency of the process have been established.

Key words. electrodiolysis, three-component solution, separation, electromembrane apparatus, kinetic characteristics, technological solutions.

Ж.Ж. Багисов*М.Өтемісов атындағы БҚУ, Қазақстан Республикасы, Орал қаласы**Bag_8585@mail.ru***ГИБРИДТІ ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫҚ ЖҮЙЕЛЕРДІ ЭНЕРГЕТИКА САЛАСЫНДА
ҚОЛДАНУ****Андатпа**

Жобалауды автоматтандыру және электр желілерінің параметрлерін бақылау саласындағы дамудың келесі серпіні жасанды интеллект жүйелерін құрудағы жетістіктерден және ең алдымен сараптамалық жүйелер мен білім базаларының теориясынан, сондай-ақ жасанды нейрондық желілерден келді (ANN). Бұл сараптамалық жүйелер мен ЖҚА энергия жүйелерінің құрылымдық және параметрлік синтез әдістерінің негізгі бөлігі болып табылатын жеткіліксіз формалды әдістермен және модельдермен жұмыс істеуге мүмкіндік беретінімен түсіндіріледі.

Түйін сөздер: жасанды интеллект, сараптамалық жүйе, жасанды нейрондық желі, қалалық электр желілері, электр жүктемесінің болжамы, гибриді интеллектуалды жүйе, білім базасы.индустриалды, сараптама, зерттеу.

Қазіргі уақытта сараптамалық жүйелер кластарының бірі гибриді сараптамалық жүйелер (ГЭС) болып табылады, олар білім базасында білімді ұсынудың әртүрлі үлгілерін біріктіріп қана қоймай, сонымен қатар оларды өндеудің бірнеше технологияларын қолдануға мүмкіндік береді, бұл жүйенің бұл түрін өте икемді етеді. белгілі бір тақырып аймағына теңшелген. Қалалық электр желілерін жобалау және пайдалану процесінде нашар рәсімделген мәселелерді шешуге және инженерлік деректер мен білімдердің үлкен көлемін сақтауға байланысты көптеген мәселелер туындайды. Осы міндеттердің бірі технологиялық және экономикалық себептерге байланысты белгілі бір уақыт кезеңіне электр жүктемелерін болжау міндеті болып табылады. Екінші жағынан, Industry 4 технологиясының дамуы энергетиктерден интеллектуалды жүйелер мен білімге негізделген жүйелерді пайдалану дағдыларының болуын талап етеді. Жұмыста гибриді интеллектуалды жүйелер негізінде қалалық электр желісінің электрлік жүктемелерін болжау мәселесін шешу тәсілі ұсынылған. Мұндай жүйелерге сараптамалық жүйелер де, жасанды нейрондық желілер де жатады. Энергетика секторында нейрондық желі әдістемесін қолданудың негізгі бағыттары қарастырылған. Осы пәндік саладағы инженерлік білімдер банкін қамтитын және функционалды және параметрлік синтез сияқты нашар формалданған процестерге бейімделген гибриді интеллектуалды жүйелердің әдістері мен алгоритмдеріне негізделген энергетикалық жүйелерді жобалаудың автоматтандыру жүйесінің функционалды және инфологиялық моделі әзірленді.

Электр желілерінің параметрлерін жобалау мен мониторингілеуді автоматтандыру саласындағы әзірлемелерге келесі серпін жасанды интеллект жүйелерін және ең алдымен сараптамалық жүйелер мен білім базаларының теориясын, сондай-ақ жасанды нейрондық желілерді құрудағы жетістіктерден келді (ANN). Бұл сараптамалық жүйелер мен ЖҚА энергия жүйелерінің құрылымдық және параметрлік синтез әдістерінің негізгі бөлігі болып табылатын жеткіліксіз формалды әдістермен және модельдермен жұмыс істеуге мүмкіндік беретінімен түсіндіріледі. Қазіргі уақытта сараптамалық жүйелер кластарының бірі гибриді сараптамалық жүйелер (ГЭС) болып табылады, олар білім базасында білімді ұсынудың әртүрлі үлгілерін біріктіріп қана қоймай, сонымен қатар оларды өндеудің бірнеше технологияларын қолдануға мүмкіндік береді, бұл жүйенің бұл түрін өте икемді етеді. белгілі бір тақырып аймағына теңшелген.

Жұмыстың мақсаты – осы пәндік саладағы инженерлік білімдер банкіні қамтитын және осындай нашар рәсімделген процестерге бейімделген гибриді интеллектуалды жүйелердің әдістері мен алгоритмдеріне негізделген энергетикалық жүйелерді жобалау автоматтандыру жүйесінің функционалдық және инфологиялық моделін жасау. функционалдық және параметрлік синтез ретінде.

Индустрия 4-тің негізгі бөлігі энергетика саласына тиесілі. Өндіріс әлемі қазір төртінші өнеркәсіптік революцияның қарсаңында және шыңында да: McKinsey зерттеушілері құрастырған есеп бойынша. Ғаламдық Институт 2030 жылға қарай 800 миллионға дейін жұмыс орнын автоматтандыру мен робототехникамен алмастыруы мүмкін. Индустрия 4.0 жалпы қабылданған анықтамаға ие емес, бірақ бұл ұғым негізінен өндірісте заманауи технологияларды қолдану үрдісі ретінде түсініледі, осылайша процестің өзіне адамның қатысуын барынша азайтады [1]. Индустрия 4.0 келесідей тарихи оқиғалардың заңды жалғасы деп айта аламыз:

- 1970 жылдары пайда болған интеграцияланған электронды және бағдарламалық автоматтандыру құралдары;

- 1990 жылдардағы өндірістік аутсорсинг құбылысы; - 2000 жылдардағы АТ жүйелерін пайдалана отырып, кәсіпорынды басқаруды жаһандық автоматтандыру. Индустрия 4.0 технологиясы келесі элементтерді қамтиды:

- бұлтты технологиялар (бұлтты), - жасанды интеллект технологиялары (IA),

- үлкен деректерді өңдеу технологиялары (BigData),

- заттар интернеті (IoT). Industry 4 технологиясындағы өндірістің негізгі ерекшелігі оның модульділігі болып табылады, ол таратылады, барлық коммуникациялар сымсыз. Смарт компоненттердің келесі қасиеттері бар: деректер алмасуға арналған стандартты интерфейс және бірегей адресі бар; олардың күйі мен орналасқан жері туралы ақпаратты жіберіп, сақтай алады; математикалық модельдер арқылы сипатталады. Industry 4 технологиясы аясында жасанды интеллект жүйелерін пайдалану электр желілерінің жұмысы, электр желісіндегі барлық процестер мен параметрлер туралы толық және сенімді ақпарат алуға ғана емес, энергиямен жабдықтау мәселелерін шешуде жаһандық өзгерістерге әкеледі. кез келген өткен кезең үшін, бірақ жобалау деңгейіндегі тәсілдемені өзгертуге: энергия ресурстарына сұраныс пен генерацияны болжауды жақсарту, энергия өндіруші жабдықтың сенімділігін бағалау, сұраныстың шыңында генерацияны арттыруды автоматтандыру.

Энергетика саласында жасанды интеллект жүйелерін қолдану салалары. Төменде шешуі қазіргі заманғы энергетикалық жүйелерде жасанды интеллект жүйелерін қолданумен байланысты негізгі міндеттердің тізімі берілген:

- жүктемені болжау мақсатында жүктемені болжау және қоршаған орта температурасын болжау;
- желілердегі электр ағындарын басқару және максималды қуатты қамтамасыз ету;
- кернеуді реттеу;
- ақауларды анықтау мақсатында электр жүйелерін диагностикалау;
- энергетикалық жүйелердің қауіпсіздігін бақылау үшін сенсорды орналастыруды оңтайландыру;
- энергетикалық жүйелердің қауіпсіздігін қадағалау;
- трансформаторларды қорғауды қамтамасыз ету;
- тұрақтылықты қамтамасыз ету, динамикалық күйді бағалау және генераторларды диагностикалау;
- турбогенераторларды басқару;
- генераторлық желіні басқару;
- қуатты коммутациялық жүйелерді басқару.

Энергетикалық жүйелерді басқаруды автоматтандыруда жасанды интеллект жүйелерін пайдалану бойынша тапсырмалар тізімі үнемі өсіп келеді. Бұрын бұл мәселелердің кейбірі

статистикалық және сандық әдістермен шешілді және электр энергетикалық жүйелердің жұмыс режимдерін жедел басқару әдістері қолданылды. Бірақ сараптамалық жүйе технологиялары мен нейрондық желілердің дамуы энергетикалық жүйенің жағдайын бағалауда шешілетін міндеттер ауқымын кеңейтуге мүмкіндік берді.

Гибридті интеллектуалды жүйелер. Гибридті интеллектуалды жүйе (HIS) әдетте мәселені шешу үшін адамның интеллектуалдық әрекетін имитациялаудың бірнеше әдісі қолданылатын жүйе ретінде түсініледі [2]. GIS негізгі құрамдас бөліктері эксперттік жүйелер мен жасанды нейрондық желілер болып табылады. Эксперттік жүйелер – бұл белгілі бір пәндік саладағы сарапшылардың шешімдеріне ұқсас шешімдер қабылдай алатын компьютерлік жүйелерді құру үшін жасанды интеллект саласындағы зерттеулердің бағыты [3,4]. Сараптамалық жүйелердің басқа жасанды интеллект жүйелерінен бір үлкен айырмашылығы бар: олар нейрондық желілер немесе генетикалық алгоритмдер сияқты әмбебап мәселелерді шешуге арналмаған. Сараптамалық жүйелер әзірлеушілер анықтаған саладағы мәселелерді сапалы шешуге арналған, сирек жағдайларда - салалар.

Зияткерлік жүйелерді дамытуға гибридті көзқарас идеясы жаңа емес. Алғашқы сараптамалық жүйелердің пайда болуымен білім базасының құрылымына білімді көрсетудің фреймдік және өндірістік үлгілері енгізілді. Мысалы, ESWin бар – тілдік айнымалыларды пайдалану мүмкіндігі бар өндірістік кадрлық сараптамалық жүйелермен жұмыс істеуге арналған бағдарламалық қабық. Бұл бағдарламалық құрал қабығы деректер құрылымы ретінде кадрларды, соның ішінде, атап айтқанда, лингвистикалық айнымалыларды пайдалана отырып, өндірістік ережелерді түсіндіруге негізделген кері логикалық қорытынды әдісін қолданатын мәселелерді шешуге арналған. Білім қоры фреймдер мен өндіріс ережелерінің жиынтығынан тұрады. Білім базасында бірнеше түрлі білімді көрсету үлгілерін қамтитын жүйелер гибридті сараптамалық жүйелер (HES) деп аталды. Энергетикалық мәселелерді шешуде қолданылатын су электр станциясының негізгі құрамдас бөліктерінің бірі инженерлік білім банкі болып табылады. Жүйенің инженерлік білім банкі компьютерлік жобалау кезінде параметрлерге реттелуі қажет электр желісі компоненттерінің типтік математикалық үлгілерінің толық сипаттамасын да, жұмыс кезінде осы компоненттер қатысатын типтік процестердің сипаттамасын да қамтиды [6]. Гибридті сараптамалық жүйелерде қолданылатын әдістер мен алгоритмдер, әдетте, электр желілерін жобалауды автоматтандыру үшін логикалық және эвристикалық болып бөлінеді, ең қолайлы эвристикалық әдістер: техникалық шешімдер кеңістігін бейнелеу әдісі, ұқсастық әдістері және анық және анық емес үлгі сәйкестігі; . Жүйемен жұмыстың барысы кезең-кезеңімен модельдеу деректерін алатын пайдаланушы әртүрлі модельдердің ерекшеліктерін түсіне алатындай және есептеулер реттілігі мен алынған нәтижелердің дәлдігіне әсер ету мүмкіндігіне ие болатындай құрылымдалған. . Су электр станцияларын дамытудың тәсілі ұсынылып отыр, ол су электр станциясының құрылымына жасанды нейрондық желілер аппаратын (АНН) енгізу арқылы су электр станциясын кеңейтуден тұрады. ANN-нің сөзсіз артықшылықтары:

- құрылымның икемділігі;
- жылдам оқыту алгоритмдерін қолдану;
- көп шулы сигналдар болған жағдайда жұмыс істеу мүмкіндігі;
- әртүрлі ақпарат түрлерімен жұмыс істей білу;
- оқытылған ANN өзінің жеке элементтерінің істен шығуына төзімді [7].

Мұндай гибридті сарапшы нейрондық жүйе жұмыс істеген кезде өзінің білім қорын берілген пәндік саладағы мамандардың білімімен ғана емес, сонымен қатар оқытылған нейрондық желілерді пайдалану арқылы алынған біліммен толықтыра алады. Екінші жағынан, нейрондық желіні оқытуға арналған бастапқы деректерді сараптамалық жүйенің білім қорынан алуға болады.

Қорытынды. Мақалада дизайн есептерін шешуде гибридті интеллектуалды жүйелерді пайдалану мүмкіндігі көрсетілген электр желілерінің мониторингі. Гибридті сараптамалық

жүйелер мен жасанды нейрондық желілердің құрылымына талдау жасалып, гибриді интеллектуалды нейрондық жүйелерді пайдалану негізінде энергетикалық мәселелерді шешуге көзқарас ұсынылады. Гибриді интеллектуалды жүйенің құрылымы қалыптасты, ол білім қорын ANN моделін қолдану арқылы есептеулер кезінде алынған ақпаратпен толықтыруға мүмкіндік береді. Желі нысандарының жүктемесін болжау үшін тәсіл ішінара сынақтан өтті.

Пайдаланылған көздер тізімі

1. Башева М.А. «Индустрия 4.0» Ресейде: өнеркәсіптік революция табалдырығында // Жас ғалым. - 2019. - № 13. — 100-102 б. — URL <https://moluch.ru/archive/251/57602/> (кіру күні: 11.12.2019).
2. Колесников, А.В. Функционалды гибриді интеллектуалды жүйелер әдістерін қолдану арқылы күрделі есептерді шешудің әдістемесі мен технологиясы. / Колесников, А.В., Кириков И.А. - М.: IPI RAS, 2007.
3. Альдошина, А.Н. Корпоративтік жергілікті желіні бақылау және диагностикалау үшін нейрондық желілік технологияларға негізделген сараптамалық жүйе // Молодой ученый. - 2016. - № 18. — 35-38 б. — URL <https://moluch.ru/archive/122/33814/> (кіру күні: 07.12.2019).
4. Чувииков , Д.А. Адамның жаңа білім алуында сараптамалық модельдеуді қолдану // Радиоиндустрия, 2017, № 2. 72–80 Б.
5. Каменев, А.С. Нейромодельдеу энергетикалық ақпараттық желілерді интеллектуалды ету құралы ретінде. / Каменев А.С. Королев С.Ю., Сокотущенко В.Н. – М.: СК «Энергия», 2012.- 124 б.
6. Заенцев , И.В. Нейрондық желілер: негізгі модельдер. И.В. Зайцев. Воронеж мемлекеттік университетінің физика факультетінің электроника мамандығының 5 курс магистранттарына арналған «Нейрондық желілер» курсына арналған оқу құралы. 2005.-135 б.
7. Пампуха , И.В. Күрделі жүйелердің жұмыс істеуі кезінде шешімдерді қолдау жүйелерінде нейрондық желілерді пайдаланудың негіздемесі / И.В. Пампуха , Ю.Березовская // Тарас Шевченко атындағы Киев ұлттық университетінің Әскери институтының ғылыми жұмыстарының жинағы. — 2013. Шығарылым . 42. - б. 85–89.

ПРИМЕНЕНИЕ ГИБРИДНЫХ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫХ СИСТЕМ В ЭНЕРГЕТИКЕ

Аннотация

Следующий импульс развития в области автоматизации проектирования и контроля параметров электрических сетей произошел от достижений в создании систем искусственного интеллекта и, прежде всего, теории экспертных систем и баз знаний, а также искусственных нейронных сетей (ANN). Объясняется это тем, что экспертные системы и ЗСО позволяют работать с недостаточно формальными методами и моделями, которые являются основной частью методов структурного и параметрического синтеза энергосистем. **Ключевые слова:** искусственный интеллект, экспертная система, искусственная нейронная сеть, городские электрические сети, прогноз электрической нагрузки, гибридная интеллектуальная система, база знаний.индустриальный, экспертный, исследовательский.

APPLICATION OF HYBRID INTELLIGENT SYSTEMS IN THE ENERGY SECTOR

Annotation

The next breakthrough in development in the field of design automation and control of power grid parameters came from advances in the creation of artificial intelligence systems and, above all, the theory of expert systems and knowledge bases, as well as artificial neural networks (ANN). This is explained by the fact that expert systems and GPA make it possible to work with insufficiently

formal methods and models, which are the main part of the methods of structural and parametric synthesis of energy systems.

Keywords: artificial intelligence, expert system, artificial neural network, urban electric networks, electric load forecast, hybrid intelligent system, knowledge base.industrial, expert, research.

МРНТИ 03.41.91

Д.З. Сагидуллаев

М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал қ.

daryn_sagidullin@mail.ru

АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ БАРЛАУ ЖҰМЫСТАРЫНДАҒЫ ЦИФРЛАНДЫРУ (СОЛТҮСТІК-ШЫҒЫС КАСПИЙ МЫСАЛЫНДА)

Андатпа

Жаһанның технологиялық тұрғыда күн санап қарқынды дамуы ғылым саласына да үлкен серпіліс беруде. Археологиялық зерттеу жұмыстары соған сәйкес белсенді түрде заманауи әдістер негізінде жүргізіліп жатыр. Археологиядағы мұндай жаңашыл өзгерістер табиғи және антропологиялық тұрғыдан апатты жағдайда немесе қиратылған ескерткіштерді анықтауда септігі мол. Климаты, географиялық сипаты жағынан қоңыржай белдеулі, Каспий ойпатында орналасқан, қара, қара-қоңырдан сары түсті топырақтық белдеудерде орналасқан Батыс Қазақстан өңірінің ескерткіштерінде жоғарыда айтқанымыздай апатты жағдайда. Мақалада өңірдегі археологиялық ескерткіштерді анықтауда, олардың жай-күйін білуде қазіргі заманауи құрылғылардың беретін мүмкіндіктері қарастырылған. Осыған орай зерттеу жұмысына қойған мақсатымыз – цифрлық құрылғылардың археологиялық барлау жұмыстарында қолданудың нәтижелілігін анықтау болып табылады. Зерттеу жұмысы біз қарастырып отырған әдістер негізінде жүргізілген шетел ғалымдарының еңбектеріне сүйеніп жазылды. Нәтижесінде, Батыс Қазақстан өңіріндегі археологиялық барлау жұмыстарында цифрлық құрылғыларды қолданудың берер көрсеткіштері баяндалған.

Кілт сөздер: Барлау жұмыстары, цифрландыру, Солтүстік-Шығыс Каспий, әдістер, Батыс Қазақстан, ескерткіштер, Алтын Орда, фотограмметрия, ортофотосызба, 3D жобалау.

Кіріспе

Археологиялық барлау жұмыстары негізгі қазба жұмыстарының нәтижелі болуына себеп бола алатын басты кезең болып табылады. Археологиялық барлау жұмыстары нәтижелілігі, әрі қарай қай ескерткіште, қай нүктеде және қаншалықты күш қажеттігін бағамдауға, уақыт пен қаражаттың үнемді қолдану арқылы қазба жұмыстарын жетістікке алып келеді.

XX ғасырдың соңына қарай батыс елдері археологиясында цифрлық құралдарды зерттеулерге енгізу кең үрдіс алып, нәтижесінде осы ғылым саласының дамуына зор үлесін қосып, зерттеудің жаңа деңгейі ашыла бастады. XXI ғасырдың бастапқы кезеңінен посткеңестік елдерде бұл әдістерді археологиялық зерттеу жұмыстарында қолдана бастады, ал соңғы онжылдықта бұл әдістер зерттеу жұмыстарының ажырамас бөлігі болып табылады. Бұл әдістер пәнаралық зерттеулер негізіндегі геодезиялық, геологиялық, географиялық заманауи цифрландырылған түрі болып табылады [1; 141–146].

Батыс Қазақстан облысы географиялық сипаты бойынша Каспий ойпатында орналасқан, қоңыржай белдеулі далалы өңір болып табылады. Табиғатының ерекшелігіне байланысты бұл өңірді негізінен көшпелі мал шаруашылығына негізделген халықтар мекен еткен. Олардың материалдық мәдениеті бүгінде обалар, кесенелер, қоныстар негізінде зерттелуде. Ескерткіштердің ерекшелігіне байланысты негізінен беткі қабатта орналасқан обалар және ортағасырлық кесенелер мен қоныстарды зерттеу осы заманауи цифрлық

құрылғылар арқылы жүргізуді талап етеді. Оның себебі обалар, кесенелер немесе қоныстар әр түрлі антропогендік әрекеттердің салдарынан апатты күйге түсіп, жәй көзге байқалмайтындай деңгейде жатыр. Осыларды анықтауда, топографиясын түсіруде, ландшафты бақылау арқылы ауқымын, санын білуде тахеометрлік, фотограмметриялық, ортофпандық әдістер қажет. Осыған сәйкес, зерттеу жұмысының мақсаты – заманауи цифрлық құрылғылардың археологиялық барлау жұмыстарында беретін нәтижесін анықтау.

Каспий ойпатында ортағасырлардан бері жүріп жатырған аридизациялық үрдістердің нәтижесінде өңірдің өсімдік қабаты әлсіреп топырақ құрамы шөлді, шөлейтті белдеулерге көшу жүріп жатыр. Өсімдік қабатының әлсіреуі топырақтың табиғи тұрғыда қозғалысын арттырып, ортағасырлық ескерткіштердің біртіндеп көмілуіне алып келеді. Мысалы, XVIII-XIX ғасырдағы саяхатшылардың еңбектерінде Жайық, Қараөзен мен Сарыөзен бойындағы ескерткіштер жер бетінде айқын көрініп жатырса, қазіргі таңда ескерткіштердің мәдени қабаты 0,5-1 м тереңдікте басталатындығын байқаймыз. Мұндай қарқынды өзгерістер қазіргі таңда ортағасырлық ескерткіштердің арнайы құрылғысыз толықтай анықтауды қиындатып отыр, оның үстінде кеңестік кезеңдегі өңірдің аграрлық тұрғыда игерілу, көптеген ескерткіштердің шөгіп, жер бедерімен теңесуіне алып келді. Батыс Қазақстан облысының археологиялық ескерткіштерін зерттеуде заманауи құрылғыларды тартуда екі себеп кедергі болып отыр. Біріншісі, бұл құрылғылардың қаражат тұрғысынан қымбаттылығы және мұндай құрылғыларды толықтай игерген мамандардың тапшылығы археологиялық зерттеу жұмыстарының жаңа серпін алуына мүмкіндік бермей отыр. Қазіргі таңда Батыс Қазақстан облысындағы ортағасырлық ескерткіштерді ауқымды түрде зерттеуде, олардың санын анықтауда қарқын беретін бірден-бір әдіс осы заманауи құрылғыларды қолдану. Ал, оның қаншалықты деңгейде нәтиже беретінін, қандай бағытта зерттеу жүргізудің тиімділігін аңғару үшін шетел ғалымдарының зерттеу нәтижелерін саралау қажет.

Әдістері

Зерттеу жұмысы шетел ғалымдарының археология саласында заманауи құрылғыларды қолдану нәтижелерін салыстырмалы-саралау әдістері негізінде жүргізілді.

Зерттеу нәтижесі

Археологиялық зерттеу жұмыстарында пәнаралық заманауи құрылғыларды қолдану шетелдерде өткен ғасырдың соңғы ширегінде бастау алған болатын. Бүгінгі таңда мұндай зерттеу әдістері қанат жайып, белсенді түрде жүзеге асырылуда [2; 275–296; 3; 563–575; 4; 1–13]. Батыс Қазақстан өңіріндегі археологиялық ескерткіштерге барлау жұмыстарын жүргізуде нәтиже бере алатын заманауи әдістер мынадай:

- Тахеометрлік түсірілім;
- Фотограмметриялық түсірілім;
- Ұшқышсыз ұшу құрылғысымен (ҰҰҚ) сканерлеу.

Көрсетілген әдістер өз алдына бірнеше кезеңнен тұрады және бір түсірілім арқылы бірнеше түрлі нәтиже беретіндігімен тиімді. Бұл әдістерді қазіргі таңда кешенді түрде қолдану ауқымды ескерткіштерді ландшафты зерттеудің қарқынын, дәлділігін арттыруда. Аталған әдістермен жүргізілген барлау жұмыстары мынадай нәтижелерді бермек:

- Ескерткіштің қатесіз координатасы анықталады;
- Белгіленген ортақ нөлдік нүктеге негізделген ландшафттың беткі бетіндегі жәдігерлердің координаталық жүйедегі статистикасы алынады;
- Ортақ нөлдік нүкте арқылы ландшафтың биіктіктік қабаттарды есептеу негізінде топографиясы түсіріледі;
- Ортақ нөлдік нүктеге ландшафтағы барлық ескерткіштер, қазбалар, шурфтар бекітіледі;
- Ортақ нөлдік нүктелерге ескерткіштің ландшафтық фотограмметриясы бекітіліп, ортофотосызбасы, рельефтік картасы компьютерлік бағдарламада жасалады;
- Ортофотосызба мен рельефтік карта нәтижесінде ескерткіштің 3D жобасы жасалады;

- Ұшқышсыз ұшу құрылғысы (ҰҰҚ) Lidar арқылы ландшафтың 3D жобасы, рельефі, топокартасы алынады.

Тізбектелген әрекеттердің нәтижесінде біз координаталық жүйеге бекітілген, дәлме-дәл өлшемді, рельефті картаға қол жеткіземіз. Ал, алынған нәтиже бізге әрі қарайғы зерттеу жұмыстарының нысанын тез анықтауда уақытты, қаржыны үнемдеуге септігін тигізеді. Сонымен қатар, қолдағы цифрланған нәтижелер бізге ескерткішті физикалық тұрғыда қайта-қайта мазаламай, көрсеткіштерді лабораторияда саралауға мүмкіндік береді.

Осы әдістерге негізделген зерттеу жұмыстары посткеңестік елдерде соңғы онжылдықта етек жайып, зор көрсеткіштерге жеткізіп жүргендігін байқаймыз. Мұндай зерттеулердің нәтижелері ғылыми басылымдардың беттерінде жарияланып, ғылыми айналымға еңгізіліп отыр.

Осындай заманауи құрылғылар ақылы археологиялық ескерткіштерді кешенді зерттеу және оны үш өлшемді жобалау Л.В. Быков, Л.В. Татаурова, А.З. Светлейшийдің жұмысында жүргізілді. Нәтижесінде, басты мақсат «Ананьино-І» ескерткішін әуеден түсіріп, оны координаталық өлшемдермен бекіту арқылы қоныс кешенінің тарихи реконструкциясын қалыпқа келтіруге мүмкіндік алған болатын [6; 185–192].

Осындай бағыттағы зерттеудің әдістерін И.И. Гайнуллин, П.В. Хомяков, А.Г. Ситдинов, Б.М. Усманов өз жұмыстарында басты әдіс ретінде алып, ортағасырлық қалашықтардың қиратылу қауіпін анықтап, бағалайды. Сондай-ақ, антропогендік фактордың рөліне де бағамдау жасай алды [7; 303-320]. Б.М. Усманов, И.И. Гайнуллин, П.В. Хомяков өздерінің кезекті зерттеуінде аталмыш заманауи құрылғылар кешенінде Болгар қаласындағы антропогендік факторлардан туындап отырған қауіптерді анықтаудың жүйесін жасайды [8; 326–341; 9; 166–172].

Ал, В.А. Данилов, А.В. Федоров, Л.С. Безвершенко Увек қалашығының мысалында фотограмметриялық және лазерлік сканерлеу әдістерін 3D жобалау үшін қолданып, нәтижесінде оларды салыстыру арқылы артықшылығы мен кемшілігін анықтайды [10; 72–78].

Е.П. Крупочкин, Д.В. Папин, Я.В. Фролов, А.А. Редников, П.И. Шульга пазырық мәдениетіне енетін Балчикова-3 жерлеу орынында жүргізілген зерттеуде ҰҰҚ, фотограмметриялық әдістерді қолданылып, ескерткішке ландшафты анализ жасап шықты [11; 109–121].

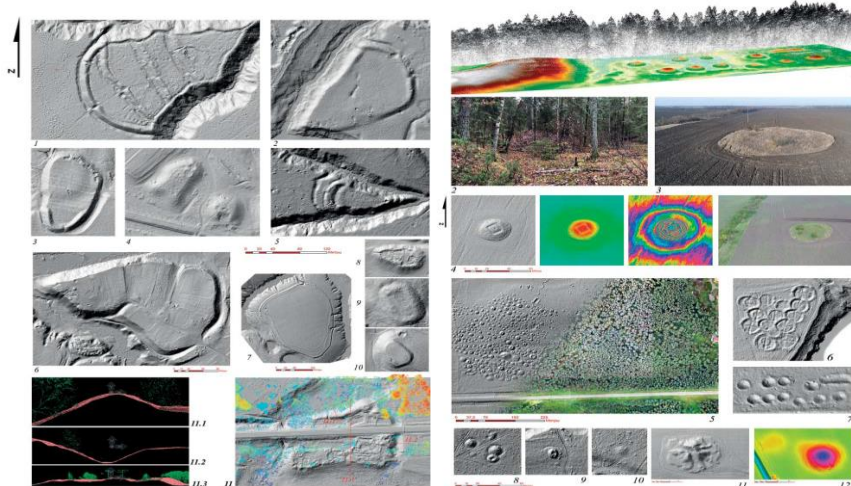
А.А. Чижевский, Е.В. Пономаренко, Л.А. Вязов, А.А. Хисьяметдинова, М.С. Блинниковтың Троицко-Урайский I қалашығында жүргізілген зерттеуінде кешенді пәнаралық әдістер қолданылған. Жүргізілген археологиялық, геоморфологиялық, палинологиялық және топырақтанулық зерттеулер заманауи әдістер негізінде координаталық жүйеде бекітіліп, топографиялық, стратиграфиялық сызбаларға еңгізілген. Сондай-ақ, ескерткішті ландшафты зерттеуде ҰҰҚ қолданылған [12; 128–146].

М.В. Вавулин, О.В. Зайцева, А.А. Пушкарева Шайтан археологиялық кешенінде жүргізілген зерттеу жұмыстарында мәдени ландшафты анықтау үшін заманауи әдістер кешенін қолданысқа еңгізген. Бұл зерттеу өте күрделі ландшафта, орманды өңірде жүргізіліп, нәтижесінде өте дәлме-дәл көрсеткіштерге қол жеткізді [13; 120-127].

Археологиялық ескерткіштерді ҰҰҚ негізінде әуеде лазерлік сканерлеу нәтижесін баяндаған В.В. Новиков бұл әдістердің қарқынды антропогендік әрекеттерге түскен күрделі табиғи (орманды) аймақтарда қолданудың аса тиімділігін дәлелдейді (Сурет-1). Ал, қол жеткізген нәтижелерді арнайы бағдарлама өнімдерінде өңдеп, археологиялық ескерткіштерді зерттеуде, шекараларын анықтауда қажетті карталар мен сызбалардың ең оңтайлы түрін белгілеген [14; 232–246].

Біз қарастырып отырған археологиялық зерттеу жұмыстарындағы заманауи құрылғыларды қолдану жаңа ескерткіштерді ашуға мүмкіндік беретін жаңашыл әдіс болып табылады. Зерттеушілер бұл әдістер арқылы қарқынды антропогендік қиратылуға ұшыраған немесе табиғи шөгу үстіндегі, жәй көзге байқалмайтын, сондай-ақ қарқынды антропогендік

әрекеттердің болашақтағы кесірін анықтау қол жеткізе алады. Осындай нәтижелер арқылы: біріншіден, ескерткіштерді анықтау көрсеткішкі ұлғайады, екіншіден, зерттеудің нәтижелілігі өседі.

Сурет-1. В.В. Новиковтың лазерлі сканерлеу нәтижелері [14; 232–246]

Негізгі талқылама

Батыс Қазақстан облысы топырақтың түзілуі бойынша бірнеше белдеулерден тұрады. Егер солтүстік белдеулер қара-қоңыр, қоңыр түсті болып келсе, төменірек қызыл-сары, сары түске ауысады. Соңғы жылдардағы құрғақшылықтың күйшеуі топырақ қабытының өзгеруіне де әсер ететіндігінен алдағы жылдарда қоңыр түсті топырақтың сары түске ауысатындығыда болашақтағы археологиялық ескерткіштерді анықтауды өз зияның беретіндігін ескеру қажет.

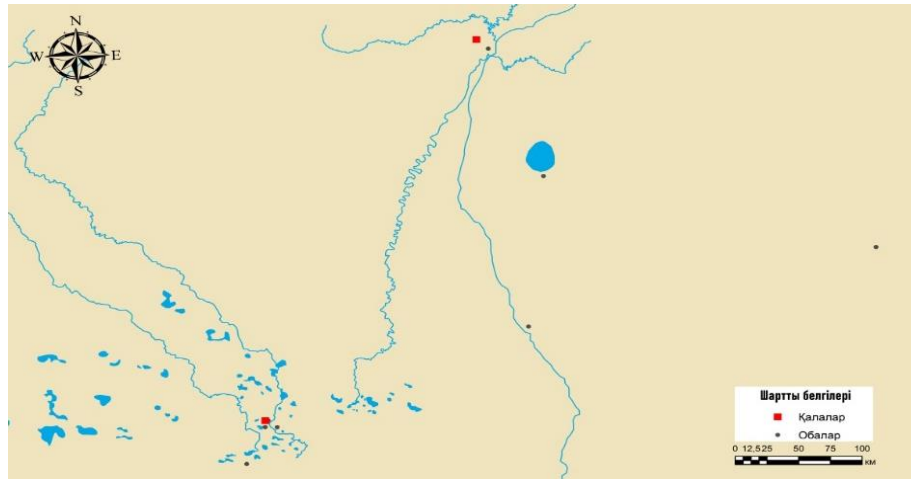
Батыс Қазақстан өңіріндегі археологиялық ескерткіштер солтүстік белдеулерде егістік алқаптардың көптігінен қарқынды түрде жойылу үстінде болса, ал оңтүстік белдеулерде жайылым мен шабындық алқаптары болғандықтан түрлі техниканың салдарынан қирауда. Сондай-ақ, Каспий ойпатындағы аридизациялық құбылыс жыл сайын далалы өңірлердегі табиғи су қоймаларындағы судың қорлану көрсеткішін төмендетіп, соның салдарынан жауын-шашынның, қардың аз түсуі байқалады. Бұл өз кезегінде сары түсті топырақ белдеуіндегі өсімдік қабатының әлсіретіп, өсімдіктің сиреуі немесе жойылуы топырақ қабатын шөлді, шөлейтті немесе тақырға айналдырады. Мұндай табиғи өзгеріс археологиялық ескерткіштердің шөгуіне, бұзылуына, көмілуіне алып келеді.

Батыс Қазақстан өңірі табиғаты бойынша далалық белдеуде жатуы, өңірдегі өсімдік қабаты бойынша орманды немесе жартылай орманды аймақтардың жоқтығы, таудың мүлде болмауы осы жерлерді мекен еткен халықтардың құрылыс шикі зат көзін табиғаттың өзі ежелден анықтап қойған. Өңірдегі археологиялық ескерткіштердің басым бөлігі шикі кірпіштен, күйдірілген кірпіштен тұрғызылған. Тек Жайық бойы ескерткіштерде ағашты пайдалану кездесеті, мысалы сарматтық обаларда. Ал, Алтын Орда ескерткіштерінде кесенелер мен қала-жұрттарында ортаазиялық құрылыс мәдениеті жайылған. Мысалы, Төменгі Еділ бойындағы ескерткіштерде ағаш бағаналары арқылы қаңқасы салынып, шикі және күйдірілген кірпіш пайдаланылса, Жайық өңірінде тек шикі және күйдірілген кірпіш қолданылған [15; 159–174]. Бұл өңірлердегі құрылыс шикізаттары қазіргі табиғи өзгеріс кезінде ескерткіштердің тез қарқында бұзылып, апатты күйге түсіреде немесе мүлдем жойады.

Батыс Қазақстан өңіріндегі Алтын Орда ескерткіштерін анықтау үшін өңір ерекшелігіне сәйкес арнайы әдіс және пәнаралық заманауи құрылғылар арқылы жүргізілетін зерттеу әдістері аса қажетті. Бүгінде бізге белгілі Алтын Орда ескерткіштерінің басым көпшілігі өзендер мен табиғи су қойнауларының маңында табылған (Сурет-2). Бұл орайда аталған кезеңге жататын ескерткіштерді барлау жұмыстары кезінде анықтауда жаңа жүйелі

әдіс-тәсілді қолдану оларды тез арада, көп мөлшерде тауып, қазба жұмысынсыз жалпылама зерттеуге мүмкіндік береді.

Еуразия даласында ең қуатты, әрі ең қарқынды өзендердің бірі Жайықтың алқабы оншақты шақырымға жайлып жатырғандығы белгілі [1]. Міне осы Жайықтың геоморфологиясын заманауи құрылғылар арқылы зерттеу және оның түзілуін пайымдау, бізге өзеннің ескі арналарының хронологиясын белгілеуге мүмкіндік береді. Сол арқылы Жайық бойындағы Алтын Орда ескерткіштерін іздеу радиусын азайта аламыз.

Сурет-2. Батыс Қазақстан өңіріндегі Алтын Орда ескерткіштері

Біз қарастырып отырған заманауи зерттеу әдістері Батыс Қазақстан өңіріндегі археологиялық ескерткіштерді жүйелі түрде зерттеуге жол ашады. Атап айтсақ, ескерткіштердің орналасуын нақты координаталық жүйеде, рельефті сипатта, территориялық ерекшелік бейнесінде, сандық жүйедегі ортофотосызбада, геоакпараттық талдау негізінде жүйелі зерттеуге қол жеткіземін [12; 128–146]. Мұндай әдістердің арқасында Батыс Қазақстанның өңірлік ерекшелігіне сәйкес басқа өңірлер тәжірбиесінде көрсеткендей зерттеу әдістері жүйесін қалыптастырамыз [8; 326–341; 9; 166–172].

Қорытынды

Археологиялық ескерткіштерді зерттеуде барлау жұмыстарының жүйелі, мол ақпаратқа беруі алдағы жүргізілетін нәтижелі қазба жұмыстарға кепілдік бола алатын негізгі шара. Батыс Қазақстан өңіріндегі археологиялық ескерткіштер, соның ішінде Алтын Орда ескерткіштері қарқынды түрде жойылу үстінде. Ал оларды кешенді түрде зерттеу және сақтау өкеміздегі материалдық мәдениетті зерделеу үшін өте маңызды. Қорыта айтқанда, біз қарастырып отырған заманауи құрылғылар сүйенген барлау жұмыстары өңіріміздегі ескерткіштерді жүйелі әрі кешенді зерттеу үлкен нәтижеге жеткізетін қазіргі таңдағы басым, үміт күттіретін әдіс екендігіне жоғарыда келтірілген зерттеу жұмыстарының нәтижесін қарап көз жеткізуге болады.

АЛҒЫС: Мақала Қазақстан Республикасы ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің «Жас ғалым» жобасы бойынша жас ғалымдардың зерттеулерін гранттық қаржыландыру конкурсы 2023-2025 жж. бойынша: ИРН АР19174780, «Солтүстік-шығыс Каспий маңының Алтын Орда дәуіріндегі тарихи географиясы» тақырыбында ғылыми жобаны іске асыру шеңберінде әзірленді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Блохин В.Г. Геоинформационные системы для поддержки археологических данных / В.Г. Блохин, Н.М. Кузьмин, Е.В. Перерва, С.С. Хохлова, О.А. Шинкарь // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия История, Регионоведение, Международные отношения. – 2010. – Вып. 8. – Ч. 2. – С. 141–146.
2. Марыксин Д.В. Отчет о раскопках городища Жалпактал в Казталовском районе Западно-

- Казахстанской области в 2015 году. / Д.В. Марыксин. – Уральск: Архив Западно-Казахстанский центра истории и археологии, 2016. – 163 с.
3. Campana S. Drones in archaeology. State-of-art and future perspectives / S. Campana // *Archaeological Propection*. – 2017. – Vol. 24. – P. 275–296.
4. Hamilton S. Drone Mapping and Photogrammetry at Brandon House 4 / S. Hamilton // *Historical archaeology*. – 2017. – Vol. 51 (4). – P. 563–575.
5. Vilbig J.M., Sagan V., Bodine C. Archaeological surveying with airborne LiDAR and UAV photogrammetry: A comparative analysis at Cahokia Mounds / J.M. Vilbig, V. Sagan, C. Bodine // *In Journal of Archaeological Science: Reports*. – 2020. – Vol. 33. – No. March. – P. 1–13.
6. Быков Л.В. Трехмерная реконструкция археологических памятников и объектов на основе дистанционного зондирования и глобальных навигационных спутниковых систем / Л.В. Быков, Л.В. Татаурова, А.З. Светлейший // *Вестник Омского государственного аграрного университета*. – 2016. – №3 (23). – С. 185–192.
7. Гайнуллин И.И. Качественная оценка состояния средневековых городищ Республики Татарстан по данным дистанционного зондирования / И.И. Гайнуллин, П.В. Хомяков, А.Г. Ситдииков, Б.М. Усманов // *Поволжская археология*. – 2017. – №2 (20). – С. 303–320.
8. Усманов Б.М. Комплексная оценка современного состояния территории Болгарского городища (Татарстан, Россия) / Б.М. Усманов, И.И. Гайнуллин, П.В. Хомяков // *Поволжская археология*. – 2018. – №2 (24). – С. 326–341.
9. Гайнуллин И.И. Оценка природных и антропогенных рисков на основе комплексного исследования г. Болгар и округи / И.И. Гайнуллин, Б.М. Усманов, П.В. Хомяков // *Археология Евразийских степей*. – 2018. – №5. – С. 166–172.
10. Данилов В.А. Сравнение методов фотограмметрии и лазерного сканирования для создания трехмерных моделей объектов и территорий археологических ГИС (на примере археологического раскопа Увекского городища) / В.А. Данилов, А.В. Федоров, Л.С. Безверщенко // *Известия Саратовского университета. Серия Науки о Земле*. – 2019. – Т. 19. – Вып. 2 – С. 72–78.
11. Крупочкин Е.П. О результатах мультиспектральной БПЛА-съемки археологических объектов могильника Урочище Балчикова-3 с использованием камеры PARROT SEQUOIA / Е.П. Крупочкин, Д.В. Папин, Я.В. Фролов, А.А. Редников, П.И. Шульга // *Теория и практика археологических исследований*. – 2019. – №4 (28). – С. 109–121.
12. Чижевский А.А. Оборонительные сооружения и палеоландшафт Троицко-Урайского I городища / А.А. Чижевский, Е.В. Пономаренко, Л.А. Вязов, А.А. Хисяметдинова, М.С. Блинные // *Поволжская археология*. – 2019. – №3 (29). – С. 128–146.
13. Вавулин М.В. Культурные ландшафты «Высоты птичьего полета»: возможности аэрофотосъемки для выявления памятников археологии в лесной зоне / М.В. Вавулин, О.В. Зайцева, А.А. Пушкарева // *Вестник Томского Государственного университета. История*. – 2020. – №6. – С. 120–127.
14. Новиков В.В. Воздушное лазерное сканирование на базе БПЛА для изучения объектов археологии в европейской части России / В.В. Новиков // *Поволжская археология*. – 2022. – №1 (39). – С. 232–246.
15. Сагидуллаев Д.З. Золотоордынские поселения Северо-Восточного Прикаспия география, топография, домостроительство / Д.З. Сагидуллаев // *Поволжская археология*. – 2022. – №2 (40). – С. 159–174

ЦИФРОВИЗАЦИЯ В АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ РАЗВЕДОЧНЫХ РАБОТАХ (НА ПРИМЕРЕ СЕВЕРО-ВОСТОЧНОГО ПРИКАСПИЯ)

Аннотация

Динамичное технологическое развитие мира дает огромный толчок и науке. В соответствии с этим активно ведутся археологические исследования на основе современных методов. Такие новаторские изменения в археологии имеют большое значение для

выявления памятников, которые находятся в аварийном состоянии или разрушены из-за природных и антропологических воздействий. Памятники Западно-Казахстанского региона, расположенные по климатическим и географическим особенностям на умеренном поясе, в Каспийской низменности, лежащие в почвенных поясах черного, темно-коричневого или желтого цвета, находятся под разрушением. В статье рассмотрены возможности современных устройств в выявлении археологических памятников региона, в определении их состояния. В этой связи целью исследования является определение результативности использования цифровых устройств в археологических разведочных работах. В исследовательской работе использованы результаты работ зарубежных ученых, проведенных на основе рассмотренных нами методов. В результате изложены показатели использования цифровых устройств в археологических разведочных работах в Западно-Казахстанском регионе.

Ключевые слова: разведочные работы, цифровизация, Северо-Восточный Прикаспий, методы, Западный Казахстан, памятники, Золотая Орда, фотограмметрия, ортофотосъемка, 3D проектирование.

DIGITALIZATION IN ARCHAEOLOGICAL EXPLORATION (ON THE EXAMPLE OF THE NORTH-EASTERN CASPIAN SEA)

Annotation

The dynamic technological development of the world gives a huge boost to science. In accordance with this, archaeological research is actively conducted on the basis of modern methods. Such innovative changes in archaeology are of great importance for identifying monuments that are in disrepair or destroyed due to natural and anthropological influences. The monuments of the West Kazakhstan region, located according to climatic and geographical features in the temperate zone, in the Caspian lowland, lying in soil belts of black, dark brown or yellow, are under destruction. The article discusses the possibilities of modern devices in identifying archaeological sites of the region, in determining their condition. In this regard, the purpose of the study is to determine the effectiveness of the use of digital devices in archaeological exploration. The research paper uses the results of the work of foreign scientists conducted on the basis of the methods we have considered. As a result, the indicators of the use of digital devices in archaeological exploration in the West Kazakhstan region are presented.

Keywords: exploration, digitalization, Northeast Caspian, methods, Western Kazakhstan, monuments, Golden Horde, photogrammetry, orthophotography, 3D design.

МРНТИ 87.17.15

**A. Nassipkaliyeva¹, G. Sultamurat², D. Nassipkaliyev³
R. Serikov 4th year student⁴, Zh. Zhanas 4th year student⁵**

^{1,2,3,4,5} Kazakhstan, Aktobe, Department of Geology, Oil-gas and Mining, Baishev University

¹*nassipkaliyevaainur@gmail.com*

²*gsultamurat@mail.ru*

EVAPORATION PROBLEMS WHEN STORING CRUDE OIL AND PETROCHEMICAL PRODUCTS: A SHORT REVIEW

Abstract

This article reviews evaporation-related challenges in storing crude oil and petrochemical products, focusing on Kazakhstan's rich history in oil production. From production to use, the journey of petroleum products involves various stages, including transportation, storage, and refueling. Quantitative and qualitative losses, particularly evaporation losses, constitute a significant

issue, accounting for up to 75% of total losses. The study delves into the complex evaporation processes occurring in storage tanks and proposes measures to mitigate losses during large tank "breathing". Additionally, it explores the impact of tank color on evaporation, emphasizing the need for preventive strategies such as proper sealing and gas piping. The article concludes with a comprehensive set of recommendations, including equipping tanks with pontoons, sealing tanks and breathing valves, and employing preventive maintenance. Overall, the findings highlight the multifaceted nature of evaporation losses and underscore the importance of implementing effective measures for sustainable petroleum product management.

In recent years, a particular problem has been the evaporation of crude oil and its products from storage tanks. Emissions from storage tanks are responsible not only for losses of petroleum products, but also for atmospheric air pollution and as a result, for exposure of employees to toxic substances. Since, the storage tanks are an important source of evaporation of volatile organic compounds and inorganic gases such as carbon monoxide and hydrogen sulfide.

Keywords: oil industry, oil depot, petroleum product leakage, evaporation losses, storage tanks, preventive measures.

Introduction

Kazakhstan is one of the oldest oil-producing countries in the world. Oil production in Kazakhstan began at the end of the 19th century, much earlier than in countries such as Iran, Kuwait, Mexico, Norway, and Saudi Arabia. The beginning of the development of the oil industry in Kazakhstan dates back to 1911, when a powerful gush of oil erupted from an exploration well in the Karachungul area (present-day Makat district, Atyrau region). In the Emba area, two high-quality oil fields were discovered and developed - Dossor (since 1911) and Makat (since 1915) (Mustafin F.M. et al., 2010).

The oil and gas industry as a whole is divided into three sectors:

- 1) exploration and production of hydrocarbons (upstream);
 - 2) transportation of hydrocarbons by pipelines or by ocean-going tankers and storage;
 - 3) hydrocarbons processing and sale of their processed products (downstream)
- (Transportation and storage of oil and gas, 2019).

Currently, it is a complex and diverse business. The oil depot includes tank farms, an extensive network of pipelines, pumping equipment, loading and draining equipment, laboratories for analyzing the quality of petroleum products (Swarovskaya N.A., 2004).

For example, the type of tank for storing oil and petroleum products is chosen depending on the physico-chemical properties and explosion hazard indicators of the stored products (Fathey A. et al, 2020). For the storage of oil, gasoline, diesel fuel for general purpose diesels and stable gas gasoline with a flash point in a closed crucible no higher than 55°C and a saturated vapor pressure (at a storage temperature) from 26.6 to 93.3 kPa, vertical cylindrical steel tanks with a stationary roof and pontoon 14 GOST 1510-2022 or tanks with a floating roof or tanks with a fixed roof without a pontoon, equipped with gas strapping and a light fraction capture unit (Oil and petroleum products. Labeling, packaging, transportation and storage, 2020).

The article delves into a spectrum of topics spanning from the manufacturing of petroleum products to their distribution and sale. Throughout the journey to reach consumers, petroleum products undergo transportation to oil depots, where they are unloaded, stored, and subsequently distributed to fuel stations to facilitate the refueling of equipment with both liquid and gaseous fuel.

In contemporary times, it is imperative for engineers to incorporate cutting-edge technologies in the production of top-tier fuels and lubricants. They must navigate through both domestic and international regulations concerning the labeling, operational efficiency, and environmental impact of petroleum products. Additionally, engineers are tasked with meeting stringent requirements for these products and conducting thorough analyses (Johnson O.A. et al., 2019). Engineers also play a crucial role in the transportation of oil and petroleum products by water, rail, and road transport. Additionally, they need to implement best practices, adhere to regulatory documents, find ways to

save money, follow storage rules, and maintain accurate accounting for petroleum products. Ensuring safety precautions is another vital aspect that engineers must prioritize in the petroleum industry (Shadrina A.V., 2012).

The oil industry ranks third among 130 branches of modern production in terms of the danger of environmental impact. In terms of specific indicators of fresh water use and carbon monoxide emissions, the oil industry is ahead of the coal and gas industries. The gas industry is the leader in terms of specific emissions of nitrogen oxides. The uniqueness of the environmental problems that arise during oil production is mainly due to three groups of factors: the specifics of the composition and properties of the produced reservoir fluid, its extraction technology, and the peculiarities of the geographical conditions of the production areas. Naturally, the technological cycles of production, as well as the volumes and rates of extraction of oil and related substances, are important (Dorozhukova S.L. et al., 2004).

Research methods. Evaporative Losses in Petroleum Products

Efficient fuel management involves minimizing losses at various stages such as transportation, pumping, warehousing, equipment refueling, skillful driving, and diligent maintenance (Moayeripour S.Sh., 2022).

Losses in petroleum products can manifest both quantitatively and qualitatively. Quantitative losses escalate the consumption of petroleum products and inflate the operational costs of machinery, whereas qualitative losses result in the degradation of product properties.

Quantitative losses occur through spills, splashes, and leaks at different stages including transportation, storage, refueling, and usage. Immediate rectification of identified issues is essential to mitigate quantitative losses, with evaporation accounting for up to 75% of the total losses (Zemenkov Yu.D et al., 2015).

Evaporative losses in petroleum products arise during storage, release, reception, transportation, refueling, and other operations. Tanks containing petroleum products constantly experience intricate evaporation processes, consequently leading to product losses.

In a tank containing a certain amount of product, the gas space is filled with a steam-air mixture. The amount of petroleum product mass, [kg] in this steam-air mixture is

$$M = \rho \cdot V, \quad (1)$$

where ρ - is the vapor density of the petroleum product [0.3 – 0.6 kg/m³];
V – volume of gas space, [m³].

2.1 The Initial Cause

Whenever the steam-air mixture is expelled from the gas chamber of the tank into the atmosphere, it results in losses of petroleum product. These losses stem from the following factors:

Losses due to gas space ventilation: If there are openings in the tank's roof at two specific locations, vertically separated by a certain distance H, heavier gasoline vapors will exit through the lower opening while atmospheric air will enter through the upper opening. This establishes a natural circulation of air and gasoline vapors within the tank, forming what are known as gas siphons.

The volumetric loss of gas per unit time [m³/s] as a result of the operation of the gas siphon is determined by the equation

$$Q = \mu \cdot F \cdot \sqrt{2 \cdot P / \rho_c} \quad (2)$$

where μ is the hole flow rate; F – hole area; P – pressure drop under the influence of which the outflow occurs

$$P = H \cdot (\rho_c - \rho_b) \cdot g, \quad (3)$$

here H is the height between the holes; ρ_{c} and ρ_{B} – density, respectively, of the steam-air mixture and air [for example, 1.6 and 1.2 kg/m³]; g – free fall acceleration (Shalay V.V. et al., 2012).

Ventilation losses may also occur through open tank hatches, where gasoline vapors are simply carried away by the wind. Therefore, it is crucial to meticulously seal tank hatches to prevent such losses.

2.2 The Second Factor

Losses occur due to significant "breathing" events—resulting from the displacement of petroleum product vapors in the gas chamber by the injected petroleum product. Upon entry of the oil product into the tank, it compresses the steam-air mixture to the pressure set by the fittings. Once the pressure matches the designated pressure of the breathing valve, vapors from the petroleum product will escape the tank, initiating a substantial "breathing" or "exhalation" process. If the gas pressure within a large tank surpasses the permissible limit, such as 2000 Pa, it risks structural damage (Ghobadi M. et al., 2015).

During the pumping of an oil product from the tank, the opposite phenomenon occurs: when the vacuum within the tank equals the vacuum at which the breathing valve is set, atmospheric air begins to enter the gas chamber, leading to an "inhalation" process.

2.3 The Third Factor: Losses from "Reverse Exhalation"

As air enters the tank, it becomes saturated with oil product vapors, causing an increase in the gas volume within the tank. Consequently, at the conclusion of the "inhalation" process, after a certain duration, a "reverse exhalation" may transpire from the reservoir—resulting in the release of a saturated gas mixture (Bashkirtseva N.Yu. et al., 2016).

When air enters the tank, it starts to saturate with petroleum product vapors, leading to an increase in gas volume within the tank. As a consequence, following the "inhalation" process, after a period, a "reverse exhalation" may occur from the tank—emitting a saturated gas mixture. Losses due to gas space saturation arise when a small amount of petroleum product is poured into an empty tank containing only air; the latter begins to evaporate and saturate the gas chamber. This vapor-air mixture expands, and a portion of it may exit the tank—resulting in saturation losses (Boyko E.V., 2007).

2.4 Losses from saturation of the gas space

If a small amount of petroleum product is poured into an empty tank containing only air, the latter will begin to evaporate and saturate the gas space. The steam-air mixture will increase in volume, and some of it may leave the tank (Fathey A. et al, 2020). During the year, this process causes the loss of 100,000 tons of gasoline at the gas station. It is caused by several specific processes. These include large and small respiration. The first is provoked by temperature fluctuations between the internal and external environments. Above-ground storage facilities are subject to this factor.

An increase in ambient temperature causes the tank walls to heat up. The heat gets inside, which provokes an increase in the volatility of the compositions. The pressure in the tank increases, triggered by the breathing valve. It "dumps" excess loads outwards (Zemenkov Yu.D., 2008).

3. Results

Efforts to minimize evaporation losses during large tank operations can be achieved through the implementation of the following measures:

1. Reducing the frequency of oil pumpings within the tank farm.
2. Adopting bottom filling methods, where the tank is filled from below up to the product level, resulting in a reduction of losses by 30-40% compared to open stream filling from above (Shalay V.V. et al., 2012).
3. Installing return adsorbents on tank roofs to capture oil product within the steam-air mixture.
4. Utilizing gas tanks, compressors, and pumps that recirculate fuel vapor back into the tank.

5. Establishing gas pipe connections between tanks designated for storing the same type of petroleum products; this facilitates displacement of the steam-air mixture into another tank during filling, preventing losses into the atmosphere.

6. Enforcing a prohibition on tank ventilation prior to filling.

For above-ground tanks storing gasoline, painting them white is recommended. This serves to reflect the sun's rays, reducing heating. Conversely, black coloration tends to absorb solar radiation, increasing fuel heating (Shalay V.V. et al., 2012).

Table 1 illustrates the impact of tank coloration on the formation of tarry substances during petroleum product storage (Shalay V.V. et al., 2012).

Table 1. Effect of tank color on the formation of tarry substances in fuel during storage, mg per 100 cm³(Shalay V.V. et al., 2012).

Shelf life of petroleum products	Tarry substances in fuel in the white color tank, (mg per 100 cm ³)	Tarry substances in fuel in the black color tank (mg per 100 cm ³)
The beginning of the experiment	4	4
Shelf life 2 months	5	6
Shelf life 6 months	10	25
Shelf life 12 months	20	60

The tar concentration in fuel varies according to the tank's fuel capacity. For instance, when the tank is fully filled versus at 25% capacity, resin content increases by 4 and 20 times, respectively, over a 10-month storage period. Elevated resin levels contribute to carbon buildup in engine cylinders, resulting in reduced engine performance. The color of the tank influences its heat absorption properties. Dark-colored tanks, such as black ones, absorb more heat compared to light-colored tanks, like white ones. This increased heat can accelerate chemical reactions in the fuel, leading to the formation of more tarry substances. The temperature inside a black tank can be significantly higher than in a white tank, especially when exposed to sunlight. This difference in temperature likely contributes to the higher rate of tar formation in the black tank as seen in the data. The data indicates that after 12 months, the amount of tarry substances in the black tank is three times higher than in the white tank (60 mg/100 cm³ vs. 20 mg/100 cm³). This significant difference underscores the importance of controlling storage conditions to preserve fuel quality.

Additionally, the tank's color influences gasoline loss due to sunlight-induced heating and evaporation. Table 1 outlines gasoline loss over one year of storage, correlated with tank color (Swarovskaya N.A., 2004).

Table 2 provides guidelines on the allowable storage durations for petroleum products.

Table 2. Shelf life of operational materials in the central climatic zone (Shalay V.V. et al., 2012).

Types of operating materials	Shelf life, [year]
Gasoline – above ground tank	1
Gasoline – underground tank	1.5
Diesel fuel	4
Oils of all types, antifreeze, brake fluids	3
Greases (Litol – 24)	5

In southern regions, the shelf life of gasoline is halved. It is essential to store gasoline in containers filled to the required level.

Table 3 shows the amount of fuel lost per square meter of surface during one month of storage.

Table 3. Amount of fuel losing during a month storage.

Type of fuel	Amount, [kg]
Gasoline – ground storage	2
Gasoline – underground storage	0.5
Diesel fuel	0.01
Oils	0.06
Lubricants	0.005

To minimize petroleum product loss from evaporation, small capacity tanks are equipped with high-pressure breathing valves (up to 0.01 MPa) for gas piping (Figure 1).

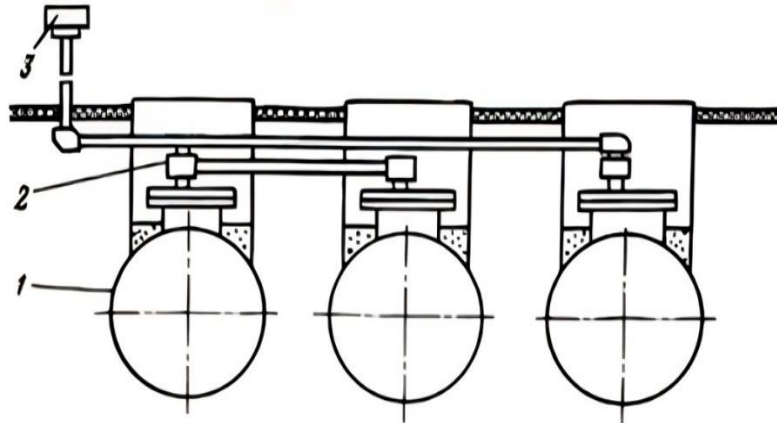

Figure 1. Scheme of gas piping of gas station tanks
1- tanks; 2 – corner fuses; 3 – breathing valve

Utilizing a condensate collector (as illustrated in Fig. 2, Table 4) for gas piping proves to be more efficient. In this scenario, it's crucial for the filling operation of certain tanks to align with the emptying of others. By doing so, the steam-air mixture from filled tanks is redirected into emptied ones, thus preventing its discharge into the atmosphere (Mustafin F.M. et al., 2010). Additionally, a portion of the steam-air mixture is condensed and collected as liquefied condensate (Figure 2).

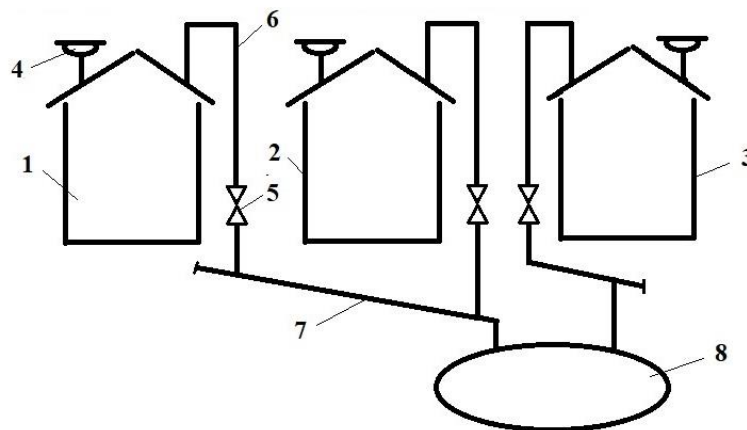

Figure 2. Scheme of gas piping with condensate collector
1,2,3 – tanks with the same petroleum products; 4 – breathing valve; 5 – valve; 6 – outlet; 7 – collector; 8 – condensate collector

Table 4. Ways to reduce losses of petroleum products from evaporation (Shalay V.V. et al., 2012).

Event name	Reduction of losses, [%]
1. Equipping tanks with pontoons that have a large capacity and turnover	80 – 90
2. Equipment of tanks with light oil products, which have a high turnover, with reflector disks	20 – 30
3. Sealing of tanks and breathing valves, timely preventive repair of pipelines and shut-off valves	30 – 50
4. Painting the outer surface of tanks with low-emissivity coatings	27 – 45
5. Simultaneous painting of the internal and external surfaces of the tank	30 – 65
6. Sealing of loading into vehicles using an installation for capturing and recovering petroleum product vapors from tanks	80 – 90

4. Findings and Discussion

Oil storage often integrates with various technological processes such as dewatering, desalination, mixing, and heating. These operations are conducted in tanks situated across oil fields, pumping stations, main oil product pipeline filling stations, raw material and commodity parks of refineries, as well as in tanks and smaller containers at oil depots and gas stations.

Storage facilities for oil are categorized as either independent or part of other enterprises. The total volume of storage tank capacity is contingent upon factors like oil and petroleum product cargo turnover, the intensity and nature of primary technological operations, and the facility's purpose and geographical location. According to Zemenkov Yu.D. (2014), the calculation of storage capacity for petroleum product grades is based on their annual cargo turnover and import/export schedules. Typically, the volume of oil and petroleum product storage facilities conforms to technological design norms, equivalent to several daily capacities of the facility.

The ratio of the annual cargo turnover of an oil product to the total volume of installed capacity is termed the average annual turnover coefficient of tanks, ranging from 0.5 to 150 per year. This coefficient indicates the extent of reservoir utilization, with higher values corresponding to reduced costs for petroleum product transshipment through oil depots. River and offshore oil depots in freezing ports typically exhibit lower turnover coefficients, while railway oil depots, especially those at the origins and terminuses of oil product pipelines, tend to have higher turnover ratios. Field reservoir turnover ratios typically range from 2 to 5 per year, while commodity fleets of oil refineries and gas stations generally range from 100 to 150 per year.

Oil storage tanks are constructed using fireproof materials and are available in above-ground, underground, and semi-underground configurations. Vertical steel cylindrical tanks are most prevalent, particularly at small oil depots and gas stations, while underground and above-ground horizontal cylindrical tanks are common for these purposes. Reinforced concrete tanks are employed for storing oil and fuel oil.

Widespread low-pressure tanks feature shield, conical, and spherical roofs with flat bottoms, known as atmospheric tanks. These are typically standardized tanks manufactured at factories and installed on prepared foundations. They are designed to withstand internal overpressure up to 0.002 MPa and vacuum up to 0.00025 MPa, with capacities ranging from 100 to 120,000 m³ (Zemenkov Yu.D., 2008).

4.1 Conclusions.

Reducing losses of petroleum products can be achieved through various strategies, including:

- Utilizing underground storage facilities.
- Painting surface tanks white to mitigate heating effects.
- Implementing pontoons to minimize evaporation.
- Installing breathing valves to regulate pressure.
- Filling tanks below their capacity level.
- Ensuring tightness and integrity of tanks.
- Installing safety valves to prevent accidents.
- Promptly addressing fuel leaks.

Additionally, employing firecrackers can further reduce leaks of light petroleum products. Up to 75% of total losses are attributed to evaporation, influenced by factors such as tank filling methods, tank color, storage location (above-ground or underground), and the presence of breathing valves, pontoons, or reflector discs. Leakages of petroleum products are contingent upon tank tightness, valve integrity, pipeline connections, and the use of firecrackers within tanks.

The fight against losses of oil and petroleum products is one of the important ways to save fuel and energy resources, which play a leading role in the development of the economy and the intensification of social production.

References

1. Amgad Fathey and Fayek Tadros “Environmental aspects of petroleum storage in above ground tank”. E3S Web of Conferences 166, 01006 (2020). <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202016601006>
2. Amooshahi, S., Pourebrahim, S., & Nejadkoorki, F. (2018). Environmental impact assessment of petrochemical industry using PROMETHEE approach; case study: Arak, Iran. *Journal of Environmental Engineering and Landscape Management*, 26(3), 166-176. <https://doi.org/10.3846/16486897.2017.1379409>
3. Bashkirtseva N.Yu., Rakhmatullin R.R., Mingazov R.R., Mukhametzyanova A.A. Collection, transportation and storage of oil, petroleum products and gas. Publishing house Kazan National Research Technological University. 2016. 132 p.
4. Boyko E.V. Chemistry of oil and fuels. Textbook, publishing house – Ulyanovsk: UISTU, 2007. – 60 p.
5. Dorozhukova S.L., Yanin E.P. Environmental problems of oil and gas producing territories of the Tyumen region. Moscow – 2004. 71-73 p.
6. Ghobadi M, Jafari HR, Bidhendi GRN, Yavari AR (2015) Environmental Impact Assessment of Petrochemical Industry using Fuzzy Rapid Impact Assessment Matrix. *J Pet Environ Biotechnol* 6: 247. <https://doi.org/10.4172/2157-7463.1000247>
7. GOST 1510-2022 “Oil and petroleum products. Labeling, packaging, transportation and storage”. 34-39 p.
8. Industry qualification framework in the field of "Oil and gas industry" "Transportation and storage of oil and gas", Astana 2019.
9. Moayeripour S.Sh. Assessment of Environmental Effects in the Petrochemical Industry. *EJCMPR*. 2022; 1(1): 40-56 p.
10. Mustafin F.M., Zhdanov R.A., Karavaichenko M.G., Akhmetov F.Sh., Bodnarchuk D.A., Lukyanova I.E. Tanks for oil and petroleum products. Vol. 1. Constructions and equipment. - textbook, 2010 – p. 20.
11. Olufemi Adebayo Johnson, Augustine Chioma Affam. Petroleum sludge treatment and disposal: A review. *Environmental Engineering Research*. 2019;24(2): 191 :191-201. Publication Date (Web): 2018 October 01 (Review Article) doi: <https://doi.org/10.4491/eer.2018.134>
12. Shadrina A.V. Construction and operation of Gas and oil pipelines and gas and oil storages. Lecture notes Tomsk Polytechnic University. Publishing House, 2012.
12. Shalay V.V., Makushev Yu.P.. Design and operation of oil depots and gas stations Pavlodar 2012, 271-272 p.
13. Swarovskaya N.A. Preparation, transport and storage of borehole products, Textbook, ed. TPU Tomsk 2004., 25-40 p.
14. Zemenkov Yu.D., Alexandrov M.A., Markova L.M., Dudin S.M., Podorozhnikov S.Yu., Nikitina A.V. Technique and technologies of oil and gas collection and preparation. Textbook. // Tyumen: Publishing House, 2015 — 160 p.
15. Zemenkov Yu.D. Operation of trunk and technological oil and gas pipelines. Distribution and accounting: textbook. Tyumen: TSOGU, 2014. — 370 p.
16. Zemenkov Yu.D. Storage of oil and petroleum products. – TSOGU, 2008. - 550 p.

ШИКИ МҰНАЙ МЕН МҰНАЙ-ХИМИЯ ӨНІМДЕРІН САҚТАУ КЕЗІНДЕГІ БУЛАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ: ҚЫСҚАША ШОЛУ

Андатпа

Бұл мақалада Қазақстанның мұнай өндірудегі бай тарихына тоқтала отырып, шикі мұнай мен мұнай-химия өнімдерін сақтаудағы булануға байланысты мәселелер қарастырылады. Өндірістен бастап пайдалануға дейін мұнай өнімдерінің саяхаты тасымалдау, сақтау және жанармай құюды қоса алғанда, әртүрлі кезеңдерді қамтиды. Сандық және сапалық шығындар, әсіресе булану шығындары, жалпы шығындардың 75% - на дейін құрайтын маңызды мәселені құрайды (Zemenkov Yu.D. et al., 2015). Зерттеу сақтау цистерналарында болатын күрделі булану процестерін зерттейді және үлкен резервуармен «тыныс алу» кезінде шығындарды азайту шараларын ұсынады. Сонымен қатар, ол резервуардың түсінің булануға әсерін зерттейді, бұл дұрыс тығыздау және газ құбырларын төсеу сияқты алдын алу стратегияларының қажеттілігін көрсетеді. Мақала резервуарларды понтондармен жабдықтауды, резервуарларды және тыныс алу клапандарын тығыздауды және профилактикалық қызмет көрсетуді қамтитын ұсыныстардың кешенді жиынтығымен аяқталады. Тұтастай алғанда, нәтижелер булану шығындарының көп қырлы сипатын көрсетеді және мұнай өнімдерін тұрақты басқару үшін тиімді шараларды жүзеге асырудың маңыздылығын көрсетеді.

Соңғы жылдары шикі мұнай мен оның өнімдерінің сақтау цистерналарынан булануы ерекше проблема болып отыр (Amooshahi S. et al., 2018). Сақтау цистерналарынан шығатын шығарындылар тек мұнай өнімдерінің жоғалуына ғана емес, сонымен қатар атмосфералық ауаның ластануына және соның салдарынан қызметкерлердің улы заттардың әсеріне де жауапты. Өйткені, сақтау цистерналары ұшпа органикалық қосылыстар мен көміртегі тотығы мен күкіртсутек сияқты бейорганикалық газдардың булануының маңызды көзі болып табылады (Fathey A. et al., 2020).

Түйін сөздер: мұнай өнеркәсібі, мұнай базасы, мұнай өнімдерінің ағуы, буланудың жоғалуы, резервуарларды сақтау, алдын алу шаралары.

ПРОБЛЕМЫ ИСПАРЕНИЯ ПРИ ХРАНЕНИИ СЫРОЙ НЕФТИ И ПРОДУКТОВ НЕФТЕХИМИИ: КРАТКИЙ ОБЗОР

Аннотация

В этой статье рассматриваются проблемы, связанные с испарением при хранении сырой нефти и продуктов нефтехимии, с акцентом на богатую историю нефтедобычи Казахстана. Путь нефтепродуктов от производства до использования включает в себя различные этапы, включая транспортировку, хранение и дозaprавку. Количественные и качественные потери, особенно потери на испарение, представляют собой значительную проблему, на долю которых приходится до 75% общих потерь (Zemenkov Yu.D. et al., 2015). В исследовании рассматриваются сложные процессы испарения, происходящие в резервуарах для хранения, и предлагаются меры по снижению потерь при "дыхании" больших резервуаров. Кроме того, в нем исследуется влияние цвета резервуара на испарение, подчеркивается необходимость превентивных стратегий, таких как надлежащая герметизация и прокладка газовых трубопроводов. Статья завершается исчерпывающим набором рекомендаций, включая оснащение резервуаров понтонами, герметизацию резервуаров и дыхательных клапанов, а также проведение профилактического обслуживания. В целом, полученные результаты подчеркивают многогранный характер потерь при испарении и важность внедрения эффективных мер по устойчивому управлению нефтепродуктами.

В последние годы особой проблемой стало испарение сырой нефти и продуктов ее переработки из резервуаров-хранилищ (Amooshahi S. et al., 2018). Выбросы из резервуаров-хранилищ ответственны не только за потери нефтепродуктов, но и за загрязнение атмосферного воздуха и, как следствие, за воздействие токсичных веществ на сотrudников.

Поскольку резервуары для хранения являются важным источником испарения летучих органических соединений и неорганических газов, таких как монооксид углерода и сероводород (Fathey A. et al, 2020).

Ключевые слова: нефтяная промышленность, нефтебаза, утечка нефтепродуктов, потери при испарении, резервуары для хранения, профилактические меры.

ӘЛЕУМЕТТІК – ҚҰҚЫҚТЫҚ ҒЫЛЫМДАР/
СОЦИАЛЬНО-ПРАВОВЫЕ НАУКИ

МРНТИ 10.27.55

Д.Е. Султанғалиева¹, Д. Қ. Саматова²¹²Баишев университет, Қазақстан Ресубликасы, Ақтөбе облысы, Ақтөбе қаласы

e-mail.ru: dinara_93.11@bk.ru

МЕДИЦИНАЛЫҚ АЛАЯҚТЫҚ: ФОРМАЛАРЫ, САЛДАРЫ ЖӘНЕ АЛДЫН АЛУ
ЖОЛДАРЫ

Аннотация

Мақалада «алаяқтық», «медициналық алаяқтық» ұғымдарына түсініктеме бере отырып, заманауи қоғамдағы медициналық алаяқтыққа сипаттама жасалды. Сонымен қатар, медициналық алаяқтыққа қатысты материалдар мен жарияланымдарға талдау жүргізу нәтижесінде, медициналық алаяқтықтың негізгі түрлері, соның ішінде медициналық құжаттарды қолдан жасау, қызметтердің құнын көтеру және жалған дәрі-дәрмектерді қолдану қарастырылады. Мұндай әрекеттердің пациенттерге, медициналық мекемелерге және жалпы денсаулық сақтау жүйесіне әсері талданады. Медициналық мекемелердің қызметіне бақылауды күшейтуді, пациенттердің хабардарлығын арттыруды және алаяқтық схемаларды анықтау үшін заманауи технологияларды енгізуді қоса алғанда, алаяқтықтың алдын алу стратегияларына ерекше назар аударылады. Қорытындылай келе, денсаулық сақтау жүйесінің барлық қатысушыларының медициналық алаяқтықпен күресу үшін бірлескен күш жігерінің маңыздылығы атап өтілді.

Кілт сөздер: медициналық алаяқтық, алаяқтық формалары, мемлекеттік бақылау.

Қазақстан Республикасының Конституциясының 29-бабына сәйкес, «Қазақстан Республикасы азаматтарының денсаулығын сақтауға құқығы бар. Республика азаматтары заңмен белгіленген кепілді медициналық көмектің көлемін тегін алуға хақылы. Мемлекеттік және жекеменшік емдеу мекемелерінде, сондай-ақ, жеке медициналық практикамен айналысушы адамдарда ақылы медициналық жәрдем алу заңда белгіленген негіздер мен тәртіп бойынша жүргізіледі» делінген.

Заманауи цифрлық қоғам қағазбастылықты азайтып, уақытты үнемдеу мақсатында көптеген қызметтерді оңтайландырғанымен, алаяқтардың арбауына түсушілердің де санын арттырып отыр. Қазақстан Республикасының Қылмыстық Кодексінің 190-бабына сәйкес, «алаяқтық – бөтеннің мүлкін жымқыру немесе алдау немесе сенімді теріс пайдалану жолымен бөтен мүлікке құқықты иемдену» деп танылған [2]. Қай салада болмасын, қылмыскерлер ойлап тапқан тұзақтар жаңа тенденцияларға сәйкес өзгеріп отырады және барлығының мақсаты бір – айланы әртүрлі әдіс-тәсілдер арқылы жүзеге асырып, өз қалтасын кеңейту.

Адам баласы үшін маңызды құндылықтардың бірі – денсаулық. Өкінішке орай, алаяқтар ауырған адамды да аямайды. Қазіргі күні медицина саласындағы алаяқтық әрекеттердің өршуі осыған дәлел болып отыр. Денсаулық сақтау саласындағы қылмыстық әрекеттің бұл түрі жүйенің қаржылық хал-ахуалына ғана емес, пациенттердің қауіпсіздігі мен денсаулығына, экономикалық медициналық мекемелердің тұрақтылығына қауіп төндіретін күрделі мәселе болып отыр. Мақалада медициналық алаяқтықтың салдары және оған қарсы тұру жолдарын қарастырмақпыз.

Алаяқтық әрекеттердің сан түрі болғанымен, оның медициналық түрі, басқа алаяқтықтарға қарағанда, кең таралмаған. Дегенмен, Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы

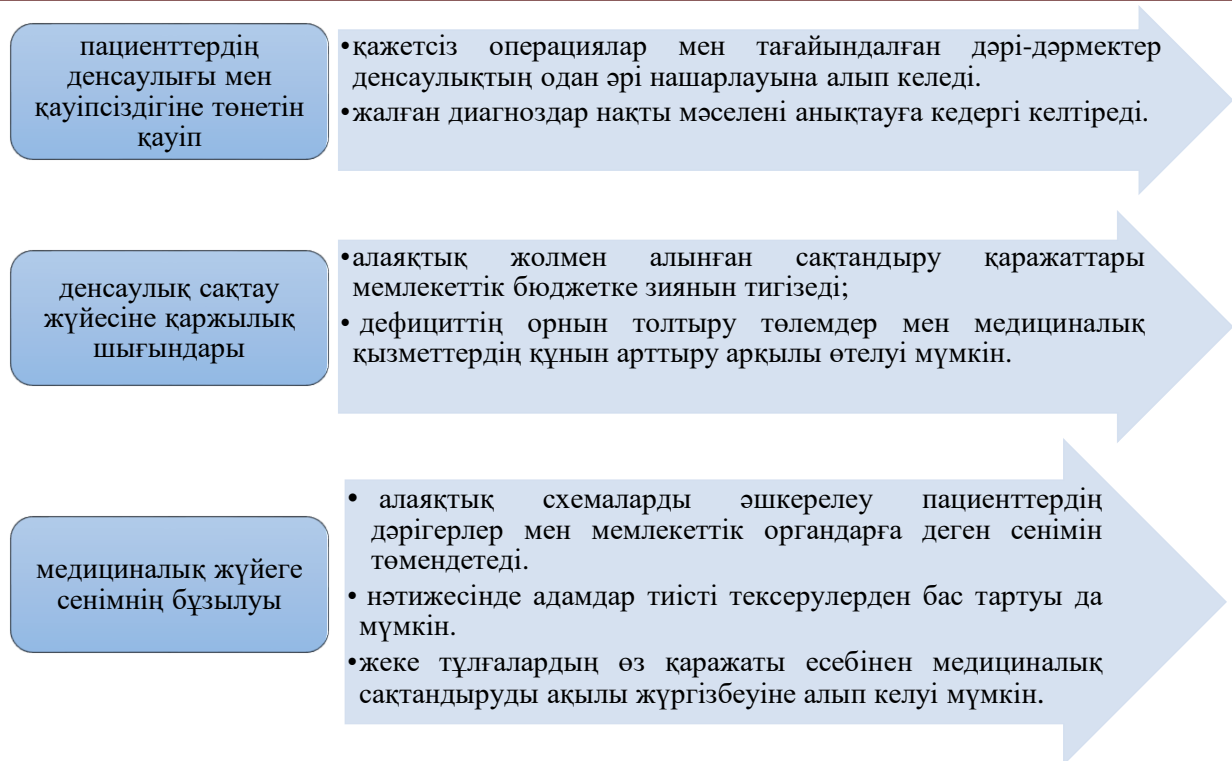
(ДДСҰ) Денсаулық сақтау жүйелерін қаржыландыру департаментінің директоры Д. Эванс және оның әріптестері «Әлемде денсаулық сақтау саласындағы алаяқтықтың ауқымы айтарлықтай бағаланбайды» деген пікірде. Сондай-ақ, британдық РКФ аудиторлық фирмасының алаяқтыққа қарсы іс-қимыл жөніндегі директоры және Портсмут университетінің алаяқтыққа қарсы зерттеулер орталығының төрағасы Джим Жи: «Денсаулық сақтау саласындағы алаяқтыққа қарсы күрес, көптеген елдерде, қажеттілік болып табылады және бұл жолдағы алғашқы қадам – мәселенің бар екенін мойындау» дейді [3].

Медицина саласында орнаған алаяқтық фактілер туралы материалдар мен жарияланымдарды талдай келе, медициналық алаяқтыққа «медициналық қызмет көрсетуден пайда табуға бағыттылған қасақана әрекет» деп анықтама беруге болады. Медициналық алаяқтықтың ішінде жиі кездесетіндері – төлем қағазына жүргізілген ем-шаралармен қатар, жүргізілмеген ем-шаралардың бағасын қосу [4]; емдеу мақсатында қолдануға болатын Бірыңғай жинақтаушы зейнетақы қорындағы (бұдан әрі – БЖЗҚ) зейнетақы жинақтарының ең төменгі жеткіліктілік шегінен асатын бөлігін емханалармен сыбайласа отырып шешіп, белгіленген мақсаттан тыс жұмсау; пациентке қажет емес препараттарды жазу; преискурантта төмен баға көрсетіп, төлем кезінде олардың бағасын өсіру және т.с.с. Байқағанымыздай, медициналық алаяқтықтың негізгі қатысушылары денсаулық сақтау саласының мамандары, медициналық клиникалар, сақтандыру компаниялары мен пациенттер болуы мүмкін.

Медициналық алаяқтық фактілері негізінде оның бірнеше формасын топтастыруға болады:

1. БЖЗҚ зейнетақы жинақтарының ең төменгі жеткіліктілік шегінен асатын бөлігін алу үшін жалған анықтамалар жасап, қор қаражатын мақсатқа сай емес жұмсау.
2. Мемлекеттік сатып алу қызметі аясындағы алаяқтық әрекеттер (тауар және қызметтің сапасының талапқа сәйкессіздігі, мекеме басшылары мен жеке кәсіпкерлер арасындағы сыбайластық, т.с.с.).
3. Жалған шоттарды (чек) ұсыну. Емханалар көрсетілмеген қызметтер мен қажет емес процедураларға чек шығарып, төлем қабылдайды.
4. Қажет емес процедуралар мен анализдерді тағайындау. Пациенттерге клиниканың кірісін арттыру үшін қажет емес медициналық көмек көрсетіледі.
5. Медициналық құжаттар мен рецепттер фальсификациясы. Қымбат қызметтерді алуды негіздеу үшін өтініш берушінің жағдайы туралы деректерді өзгертуді сипаттайды.
6. Медициналық деректерді ұрлау. Медициналық қызметтерді немесе өтемақыларды алу үшін пациенттердің деректерін пайдалану; денсаулық сақтау мекемелерінің мәліметтер базасын бұзу және үшінші тұлғаның жеке ақпаратын сатуды қамтиды.

Осындай әртүрлі формадағы медициналық алаяқтықтың салдары бірнеше мәселелерге бастайды. Олардың қатарына пациенттердің денсаулығы мен қауіпсіздігіне төнетін қауіп, денсаулық сақтау жүйесіне қаржылық шығындар, медициналық жүйеге сенімнің бұзылуы жатады (1-сурет).

1-сурет. Медициналық алаяқтық салдары

Алаяқтықтың алдын алу немесе алаяқтардың мақсатын жүзеге асырмау үшін ұсынылатын шаралар кешені көп. Осыған байланысты материалдарды жинақтай келе, медициналық алаяқтың алдын алудың бірнеше шараларын ұсынғымыз келеді:

1. Денсаулық сақтау мекемелеріне тұрақты аудит жүргізу және қаржылық есептілікті тексеру, электрондық медициналық карталар жүйесін енгізу түрінде *мемлекеттік бақылауды күшейту*.
2. Дәрі-дәрмектердің және қызметтердің бағаларын үнемі қадағалау, күдікті әрекеттерді байқағанда, құзыретті органдарға хабар беру түрінде *пациенттерді алаяқтықпен күреске тарту*;
3. Алаяқтыққа қарсы іс-қимыл мен медицинаның құқықтық аспектілері жөнінде тренингтер мен семинарлар өткізу арқылы *медициналық қызметкерлерді оқыту және ақпараттандыру*.

Медициналық алаяқтық денсаулық сақтау жүйесінің қауіпсіздігіне қауіп төндіруімен қатар, пациенттер мен сақтандыру қорына зиян келтіреді. Бұл құбылыспен күресу мемлекеттік бақылау, ашықтықты арттыру және пациенттердің белсенді қатысуын қамтамасыз ету сияқты кешенді шараларды қажет етеді. Барлық тараптардың күш-жігерін біріктіру ғана алаяқтықтың көлемін азайтуға және медицинаның сапасын арттыруға мүмкіндік береді[5].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы (1995 жылғы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды) (2022.19.09. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен)
2. Қазақстан Республикасының Қылмыстық Кодексі
<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226#z190>
3. Miller A. Exposing medical fraud: “one of the last taboos in society” // Canadian Medical Association Journal. – 2013. – Vol. 185(1). – p.16-17. doi: [10.1503/cmaj.109-4359](https://doi.org/10.1503/cmaj.109-4359)
4. Ефремова Е.И., Бахтигозина Э.И. Мошенничество в медицинских организациях: методы борьбы // Бухучет в здравоохранении. – 2018. -№10. – 12-14 с.
5. <https://bulletin-ir-law.kaznu.kz/index.php/1-mo/article/view/428>

МЕДИЦИНСКОЕ МОШЕННИЧЕСТВО: ФОРМЫ, ПОСЛЕДСТВИЯ И ПРОФИЛАКТИКА

Аннотация

В статье разъяснены понятия «мошенничество», «медицинское мошенничество», составлена характеристика медицинского мошенничества в современном обществе. К тому же, в результате анализа материалов и публикаций, связанных с медицинским мошенничеством, рассматриваются основные виды медицинского мошенничества, включая подделку медицинских документов, повышение стоимости услуг и использование поддельных лекарств. Анализируется влияние таких действий на пациентов, медицинские учреждения и систему здравоохранения в целом. Особое внимание уделяется стратегиям предотвращения мошенничества, включая усиление контроля за деятельностью медицинских учреждений, повышение осведомленности пациентов и внедрение современных технологий для выявления мошеннических схем. В заключение подчеркнута важность совместных усилий всех участников системы здравоохранения по борьбе с медицинским мошенничеством.

Ключевые слова: медицинское мошенничество, формы мошенничества, государственный контроль.

MEDICAL FRAUD: FORMS, CONSEQUENCES AND PREVENTION

Abstract

The article explains the concepts of "fraud", "medical fraud", and describes medical fraud in modern society. In addition, as a result of the analysis of materials and publications related to medical fraud, the main types of medical fraud are considered, including forgery of medical documents, increasing the cost of services and the use of counterfeit medicines. The impact of such actions on patients, medical institutions and the healthcare system as a whole is analyzed. Special attention is paid to fraud prevention strategies, including strengthening control over the activities of medical institutions, raising patient awareness and introducing modern technologies to identify fraudulent schemes. In conclusion, the importance of joint efforts of all participants in the healthcare system to combat medical fraud was emphasized.

Keywords: medical fraud, forms of fraud, state control.

МРНТИ 10.79.01

Телибекова И. М.¹, Телибеков Б.А.²

¹Байшев Университета, Республика Казахстан

¹irina67.kz@mail.ru

²tba62@mail.ru

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ПРИМЕНЕНИЯ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В СУДЕБНОМ РАЗБИРАТЕЛЬСТВЕ В СУДЕ ПЕРВОЙ ИНСТАНЦИИ ПО ГРАЖДАНСКО-ПРОЦЕССУАЛЬНОМУ И УГОЛОВНО-ПРОЦЕССУАЛЬНОМУ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВУ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН И РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ

Аннотация

В статье рассматривается правовое регулирование применения цифровых технологий в судебном разбирательстве в суде первой инстанции в порядке гражданского и уголовного судопроизводства по законодательству Республики Казахстан и Российской Федерации. При подготовке статьи авторы опирались на гражданско-процессуальное и уголовно-процессуальное законодательство указанных государств, а также на точки зрения ученых по

основным проблемам применения цифровых технологий в судебном разбирательстве. В статье отмечены отличительные особенности применения цифровых технологий в судебном разбирательстве при рассмотрении гражданских и уголовных дел с учетом особенностей национальных законодательств дружественных стран.

Ключевые слова: судебное разбирательство, цифровые технологии, электронный документ, электронная цифровая подпись, гражданское судопроизводство, уголовное судопроизводство, видеоконференцсвязь, онлайн-трансляция, законодательство.

Понятие ЦТ (Digital technology – DT) включает в себя не только ИТ, но и другие технологии, связанные с цифровой обработкой информации. Слово «цифровой» имеет древнюю историю, так как оно впервые упоминалось более 600 лет назад. Вообще digital означает «палец» (от лат. digitālis). Данное слово применялось в арифметике и согласно Оксфордского исторического английского словаря обозначает «целое числа меньше десяти» [1]. Своим зарождением ЦТ обязаны Алеку Х. Ривзу, который изобрел и запатентовал в 1937 году импульсно-кодую модуляцию (ИКМ), первое коммерческое использование которой было осуществлено в 1962 году при телефонной передаче звуковых волн [2]. Первое упоминание о цифровой революции было в 1983 году американской издательской компанией McGraw-Hill, которая выпускала программное обеспечение [3].

А. В. Незнамов, рассматривая применяемые в судопроизводстве ЦТ, представил свою точку зрения по поводу их классификации. К первой группе автор относит «физические и аппаратные средства фиксации (микрофоны, диктофоны, видеокамеры, фотоаппараты, принтеры, смартфоны, GPS-трекеры, программное обеспечение компьютеров, предназначенное для создания текстов, графических изображений, аудио- и видеозаписей), хранения (CD, DVD, HDD, SSD, флеш-накопители, а также виртуальные или облачные хранилища) и отображения (воспроизведения) информации (диктофоны, видеокамеры, принтеры, смартфоны, телевизоры, компьютеры и их программное обеспечение, предназначенное для воспроизведения текстов, графических изображений, аудио- и видеозаписей)» и отмечает, что они наиболее распространены в гражданском судопроизводстве [4, С. 28].

Рассмотрим становление правового регулирования применения ЦТ в судебном разбирательстве по законодательству РК и РФ. На VI съезде судей РК в 2013 г. была поставлена задача по внедрению цифровых технологий в судопроизводство с целью упорядочить быстрое и удобное рассмотрение дел. Правовые основы применения ЦТ в судопроизводстве РК были заложены еще в 1999 г., когда была внедрена Единая автоматизированная информационно-аналитическая система судебных актов (далее – ЕАИАС СО РК). Был создан единый call-центр судов и внедрена система СМС-оповещения участников процесса, как гражданского, так и уголовного [5].

Впоследствии в РК был внедрен пилотный проект в виде сервиса «Судебный кабинет», который представляет собой «единое окно», объединяющее суды всех инстанций в регионах РК (административные, экономические, ювенальные, гражданские, уголовные) [6]. Через «Судебный кабинет» можно подать иски и другие процессуальные документы, ознакомиться и получить решения суда и другие судебные акты, обжаловать их в вышестоящие инстанции, ознакомиться с материалами дела, с протоколом судебного заседания, получить его, в том числе на основании ходатайства получить аудио- и видеофиксацию судебного заседания, а также направить обращение председателям судов и Дисциплинарного совета Верховного суда РК (далее – ВС РК) при помощи электронной цифровой подписи (далее – ЭЦП). ЭЦП была законодательно внедрена в РК посредством принятия Закона РК «Об электронном документе и электронной цифровой подписи», который также предусматривает применение электронного документа [7].

Следует отметить, что казахстанский законодатель ввел ограничения доступа для ознакомления с судебными актами по делам, которые рассматриваются в закрытых судебных

заседаниях. При этом осуществляется деперсонификация лиц участвующих в уголовном процессе, подлежащих государственной защите. Деперсонификация заключается в ограничении доступа к сведениям о защищаемом лице путем изъятия его анкетных данных из материалов уголовного дела и хранения этих данных отдельно от основного производства, а также в использовании для деперсонифицированного лица псевдонима, о чем имеется соответствующая норма [8]. Для гражданского судопроизводства РК это не характерно.

Кроме того, в РК согласно Программе Президента РК «План нации – 100 конкретных шагов» запущен пилотный проект «Төрелік» с целью оптимизации и автоматизации судопроизводства, внедрен «Банк судебных актов», а также программа «Автоматическое распределение дел» для пресечения коррупционных проявлений [9]. Сегодня в РК внедрены онлайн-форматы проведения судебных заседаний.

Что касается становления правового регулирования ЦТ в РФ, то начало было положено утверждением Федеральной Целевой Программы «Электронная Россия (2002-2010 годы)» от 28.01.2002 г. (далее – ФЦП ЭР) [10]. Первичная редакция ФЦП ЭР была изменена в 2006 году в связи с постановлением Правительства РФ от 15.08.2006 г. №502, а в последствии на основании постановления Правительства РФ от 10.09.2009 г. №721 [11-12]. Российский законодатель с целью решения задач по развитию материально-технического обеспечения судебной системы и ее информатизации с целью использования современных технологий, по регулированию «электронного правосудия» принял значительное количество нормативных правовых актов (далее – НПА), как законодательного, так и подзаконного уровня, причем дополнил новеллами федеральный закон (далее – ФЗ), регулирующий статус судей в РФ [13-25]. В 2009 г. в РФ была одобрена Концепция единой системы информационно-справочной поддержки граждан с использованием информационно-телекоммуникационной сети Интернет, давшая им возможность обращаться в судебные органы и подавать документы в электронном виде [26].

Если говорить непосредственно о судебном разбирательстве, то как по законодательству Республики Казахстан (далее – РК), так и по законодательству Российской Федерации (далее – РФ) оно направлено на полное, объективное исследование всех обстоятельств дела и доказательств с целью вынесения судебного акта, которое должно быть справедливым, законным и обоснованным. Судебное разбирательство по законодательству РК регулируется главой 18 Гражданского процессуального кодекса РК (далее – ГПК РК), а по законодательству РФ – главой 15 [27-28]. В рамках уголовного судопроизводства судебное разбирательство регламентируется главами 41-46 Уголовно-процессуального кодекса (далее – УПК РК) РК и 33-40 главами УПК РФ [29-30].

Согласно правилам применения технических средств связи, обеспечивающих участие в судебном заседании, и предъявляемым к ним требований, как по инициативе суда, так и по ходатайству сторон в гражданском судопроизводстве на основе ЦТ могут применяться технические средства связи [31]. ВКС гражданском судопроизводстве – это услуга связи с использованием информационно-коммуникационных технологий для интерактивного взаимодействия нескольких удаленных абонентов в режиме реального времени с возможностью обмена аудио- и видеoinформацией, применяемая только в открытом судебном заседании. При вынесении судом определения о разбирательстве дела в закрытом судебном заседании, применение технических средств связи прекращается.

Следует отличать судебные заседания в рамках гражданского судопроизводства, которые проводятся в режиме ВКС от судебных заседаний, проводимых в режиме онлайн-трансляции (веб-конференции). Судебное заседание может проводиться в формате онлайн-трансляции (веб-конференции) по ходатайству участвующих в нем лиц. Однако какой-либо отдельной нормой применение онлайн-трансляции (веб-конференции) в гражданском процессуальном законодательстве РК не урегулировано. В ходе онлайн-трансляции (веб-конференции) применяются различные мессенджеры, в частности судопроизводство РК

предусматривает применение мессенджера WhatsApp в ходе судебного разбирательства. Кроме того, введение онлайн-трансляции (веб-конференции) позволяет с 2022 г. проводить судебные разбирательства в Казахстане в рамках гражданского процесса с учетом экстерриториальной подсудности дел, так как стороны по обоюдному согласию могут судиться не по месту проживания, а в любом другом суде по выбору роботизированной программы [32]. Следует отметить, что в соответствии с ГПК РК в ст.133-1 ГПК РК формат проведения судопроизводства подразделяется на бумажный и электронный в зависимости от избранного истцом способа обращения в суд, и он, как указано в ГПК РК, с учетом мнения сторон и технических возможностей ведения процесса на основании определения суда может быть изменен [27].

В судебном разбирательстве по законодательству РФ лица, участвующие в деле, вправе подавать заявления, ходатайства и прилагаемые к ним документы в электронном виде. При этом каждая сторона вправе обратиться с ходатайством о проведении судебного разбирательства с применением ЦТ. Причем российский законодатель подразделяет форматы проведения судебного разбирательства на ВКС (ст. 155.1 ГПК РФ) и онлайн-трансляции (веб-конференции) (ст. 155.2 ГПК РФ) [28]. Как видим по ГПК РК и ГПК РФ классификация форматов проведения судебного разбирательства существенно различаются. В гражданском судопроизводстве РФ в соответствии с Регламентом организации применения видеоконференц-связи при подготовке и проведении судебных заседаний ВКС – это «способ осуществления процессуальных действий, предусмотренных законом, с использованием программно-технических средств передачи аудио- и видеoinформации по каналам связи с одним или несколькими абонентами» [33]. Из представленных понятий ВКС по законодательствам РК и РФ видны отличительные особенности: если по законодательству РК ВКС представляет собой услугу связи с применением ЦТ в судебном заседании, то по российскому законодательству она являет собой способ осуществления процессуальных действий абонентами связи при помощи ЦТ.

В отличие от ГПК РК в ГПК РФ регламентируется применение в судебном разбирательстве онлайн-трансляции (веб-конференции), согласно которой стороны должны предварительно обратиться в суд с ходатайством [28]. При этом лицо, которое обратилось с ходатайством по поводу трансляции судебного заседания, должно ее обеспечить своими силами, самостоятельно и за свой счет [34]. В веб-конференции можно участвовать как посредством компьютера, так и посредством мобильного телефона с операционной системой iOS или Android. При этом веб-конференция проводится при наличии в суде технической возможности ее осуществления. Если таковая имеется, то суд выносит определение о проведении судебного разбирательства в данном формате и предварительно извещает всех участвующих в дела о формате проведения судебного разбирательства. Согласно законодательству РФ, трансляция судебных заседаний осуществляется с разрешения суда в соответствии с ГПК РФ и других ФЗ [14, 28, 34]. Все участники веб-конференции должны пройти идентификацию без личного присутствия с помощью информационно-технологических средств через единую систему идентификации и аутентификации [28].

Трансляции судебного заседания подразделяются трансляции по радио, по телевидению, а также в сети «Интернет» а также на отсроченные, прямые, частичные [14]. При этом только прямая трансляция проводится, как правило, в режиме реального времени. Такое подробное подразделение трансляций на виды в ст.1 данного НПА является достоинством российского законодателя. Следует отметить, что в ГПК РФ российский законодатель ввел норму о проведении судебного разбирательства в формате онлайн-трансляции с целью повышение доступности правосудия для граждан, организаций и объединения граждан при рассмотрении споров в суде, и для обеспечения «возможности трансляции судебных заседаний с использованием сети «Интернет» и публикации отчетов о них» [35]. Но понятия онлайн-трансляции судебного заседания, а также понятия их разновидностей, все же не включил. ВКС всегда проходят в зданиях судебных органов,

оснащенных программно-техническим комплексом ВКС ГАС «Правосудие», который должен быть подключен к соответствующей ведомственной сети передачи данных ГАС «Правосудие», и с обязательным присутствием участников судебного разбирательства и только в том случае, если в судах есть надлежащие технические и организационные возможности [33]. Вообще впервые острая необходимость использования ВКС в судебной деятельности возникла после принятия Конституционным Судом РФ постановления от 10.12.1998 г. №27-П, то есть в РФ применение ВКС было обосновано намного раньше, чем в ГПК РФ были внесены дополнения в 2021 г. [36]. Веб-конференция проводится за счет и при помощи гаджетов заявителя – участника гражданского процесса. Ее преимуществами являются отсутствие необходимости присутствия участников процесса в здании суда, экономия затрат на трансфер и обеспечение техникой, гарантия безопасности участников процесса, сохранение социальной дистанции. В отличие от ВКС режим онлайн-трансляции позволяет участникам гражданского судопроизводства участвовать в судебном разбирательстве через информационную систему «Мой Арбитр», авторизацией Единой системой идентификации и авторизации (далее – ЕСИА). Недостатками ВКС являются необходимость посещения здания суда, наличия дорогостоящего оборудования и высокоскоростной интернет-связи, а недостатками веб-конференции являются невозможность достоверности присутствия надлежащего участника судебного разбирательства, а также слабая интернет-связь.

Что касается применения ЦТ в судебном разбирательстве в рамках уголовного судопроизводства, то Конституция РК устанавливает ряд фундаментальных принципов, обеспечивающих права и свободы человека и гражданина, которые закреплены и конкретизированы в нормах УПК РК. Так, ч. 1 ст. 345 УПК РК установлено, что главное судебное разбирательство происходит в условиях, обеспечивающих нормальную работу суда, безопасность участников процесса, а также что оно может происходить в режиме ВКС, решение о котором принимается председательствующим по делу. Как предусмотрено ст.ст. 369-370 УПК РК производство по уголовным делам может предусматривать возможность применения ВКС в главном судебном разбирательстве в отношении только лишь дистанционного допроса потерпевшего и свидетеля по правилам ст. 213 УПК РК с вызовом их в суд того района (области), на территории которого они находятся либо проживают. Также законодателем РК согласно п. 3 ч. 2 ст. 98 и ч. 8 ст. 370 УПК РК закреплены нормы о допросе защищаемого лица – свидетеля в целях обеспечения его безопасности. При этом ч. 2 ст. 213 УПК устанавливает, что использование при дистанционном допросе научно-технических средств и технологий должно обеспечивать надлежащее качество изображения и звука. Кроме того, законодательством РК предусмотрена возможность использования судом ВКС и в представленных ниже отдельных случаях в рамках уголовного судопроизводства:

- в соответствии с ч. 2 ст. 56 и ч. 6 ст. 106 УПК РК по распоряжению следственного судьи;
- согласно ч. 2 ст. 505 УПК РК при рассмотрении ходатайств о возобновлении производства по делу по вновь открывшимся обстоятельствам в отношении осужденного лица, находящегося под стражей;
- в соответствии с ч.ч. 1 и 2 ст. 576 УПК РК в отношении процессуальных действий по запросу компетентного органа иностранного государств в случаях и в той мере которой такой порядок не противоречит принципам уголовно-процессуального законодательства Республики Казахстан;
- согласно ч. 6 ст. 577 УПК РК, регламентирующих проведение процессуальных действий с помощью ВКС по запросам компетентного органа Республики Казахстан;
- в соответствии с ч. 4 ст. 591 УПК РК в отношении лица, касательно которого принято решение о его выдаче (экстрадиции) с участием его защитника [30].

По мнению Л. Шестаковой и М. Кочнева «из-за особой роли уголовного процесса в системе российского права внедрение электронных и цифровых новшеств опосредовано высокой степенью рисков» [38, С. 16]. Авторы считают, что «Главный недостаток аудио- и видеозаписей заключается в их фрагментарности, возможности «вырвать из контекста» отдельные действия лица или события» [Там же, С. 17]. Подчеркивая, что при даче свидетельских показаний на досудебном этапе предварительного расследования и во время судебного следствия эти показания могут иметь разницу в силу «невозможности детального восстановления обстоятельств в связи с давностью событий», авторы вместе с тем указывают, что ЦТ играют важную роль в уголовном судопроизводстве, мотивируя это тем, что «в отличие от свидетельских показаний, аудио- и видеозаписи не нуждаются в проверке на заинтересованность» [Там же, С. 17].

Применение же ВКС в судебном разбирательстве в рамках уголовного судопроизводства регулируется ч. 6 ст. 35, ст. 293, ч. 2 ст. 389.12, ч. 8 ст. 389.13, ч. 2 ст. 399, ч. 2.1 ст. 399, ч. 2 ст. 389.12 УПК РФ [30].

Таким образом, несмотря на историческую, географическую общность, правовая регламентация применения ЦТ в судебном разбирательстве при рассмотрении дел в суде первой инстанции по законодательству Республики Казахстан и Российской Федерации имеет свои особенности.

Перечень использованной литературы:

1. Oxford English Dictionary (NOUN [digit](https://www.oed.com/dictionary/digital_n)). URL: https://www.oed.com/dictionary/digital_n.
2. The Digital Revolution. URL: <https://web.archive.org/web/20081007132355/http://history.sandiego.edu/gen/recording/digital.html>.
3. The worldwide digital revolution. Electronics 28 July 50/2. New York: McGraw-Hill Pub. Co. 1983.
4. Незнамов А. В. О классификации цифровых технологий в гражданском процессе // Электронное приложение к Российскому юридическому журналу. – 2019. – №3. – С. 27-35.
5. Использование современных технических средств в судопроизводстве. URL: <http://astanazan.kz/?p=2162>.
6. Верховный Суд Республики Казахстан «Судебный кабинет». Единое окно для доступа к электронным сервисам судебных органов Республики Казахстан. URL: <https://office.sud.kz/index.xhtmll>.
7. Закон Республики Казахстан «Об электронном документе и электронной цифровой подписи» от 07.01.2003 г. №370. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z030000370>.
8. Закон РК «О государственной защите лиц, участвующих в уголовном процессе» от 05.07.2000 г. №72. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z000000072>.
9. Программа Президента Республики Казахстан «План нации – 100 конкретных шагов» от 20.05.2015 г. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000100>.
10. Постановление Правительства РФ «О федеральной целевой программе «Электронная Россия (2002 - 2010 годы)» от 28.01.2002 г. №65. URL: <https://base.garant.ru/184120/>.
11. Постановление Правительства РФ «О внесении изменений в Федеральную целевую программу «Электронная Россия (2002-2010 годы)» от 15.08.2006 г. №502. URL: <https://www.garant.ru/products/ipo/prime/doc/89941/>.
12. Постановление Правительства РФ «О внесении изменений в федеральную целевую программу «Электронная Россия (2002-2010 годы)» от 10.09.2009 г. №721. URL: <https://base.garant.ru/196289/>.
13. Федеральный закон «Об информации, информационных технологиях и о защите информации» от 27.07.2006 г. №149-ФЗ. URL: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_61798/.

14. Федеральный закон «Об обеспечении доступа к информации о деятельности судов в Российской Федерации» от 22.12.2008 г. №262-ФЗ. URL: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_82839/.
15. Госпрограмма «Экономическое развитие и инновационная экономика», утвержденная [Постановлением Правительства Российской Федерации от 15.04.2014 г. №316](#). URL: <https://base.garant.ru/70644224/>.
16. Федеральный закон «О внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации в части применения электронных документов в деятельности органов судебной власти» от 23.06.2016 г. №220-ФЗ. URL: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_200008/.
17. Приказ Судебного департамента при Верховном Суде РФ от 27.12.2016 г. №251 «Об утверждении Порядка подачи в федеральные суды общей юрисдикции документов в электронном виде, в том числе в форме электронного документа». URL: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_209690/.
18. Приказ Судебного департамента при Верховном Суде РФ от 02.02.2017 г. №17 «Об утверждении Правил использования усиленной квалифицированной электронной подписи в федеральных судах общей юрисдикции, федеральных арбитражных судах. URL: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.mos-gorsud.ru/getGalleryImage/baa92b4c-ff5f-4919-b4ad-f229c4b4116f>.
19. [Приказ Судебного департамента при Верховном Суде РФ от 17.04.2017 г. №71 «О внесении изменений и дополнений в Инструкцию по судебному делопроизводству в районном суде»](#). URL: https://www.consultant.ru/document/cons_docLAW216591/2ff7a8c72de3994f30496a0ccbb1ddafdadff518/.
20. Указ Президента Российской Федерации от 09.05.2017 г. №203 «Об утверждении Стратегии развития информационного общества в Российской Федерации на 2017 - 2030 годы». URL: <http://www.kremlin.ru/acts/bank/41919>.
21. Постановление Пленума ВС РФ «О некоторых вопросах применения законодательства, регулирующего использование документов в электронном виде в деятельности судов общей юрисдикции и арбитражных судов» от 26.12.2017 г. №57. URL: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.vsrp.ru/files/26294/>.
22. Приказ Судебного департамента при Верховном Суде РФ от 11.12.2023 г. №265 «О внесении изменений в Порядок подачи в федеральные суды общей юрисдикции документов в электронном виде, в том числе в форме электронного документа, утвержденный приказом Судебного департамента при Верховном Суде Российской Федерации» от 27.12.2016 г. №251. URL: https://sudact.ru/law/prikaz-sudebnogo-departamenta-pri-verkhovnom-sude-rf_701/.
23. Решение Конституционного Суда РФ от 25.10.2018 г. «О внесении изменений в Регламент Конституционного Суда Российской Федерации». URL: <https://www.garant.ru/products/ipo/prime/doc/71998522/>.
24. О федеральной целевой программе «Развитие судебной системы России на 2013 – 2024 годы»: постановление Правительства РФ от 27.12.2012 г. № 1406 [Электронный ресурс] // Консультант Плюс: сайт. URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_140638.
25. Закон РФ от 26.06.1992 г. №3132-1 «О статусе судей в Российской Федерации». URL: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_648/.
26. Постановление Правительства РФ «О единой системе информационно-справочной поддержки граждан и организаций по вопросам взаимодействия с органами исполнительной власти и органами местного самоуправления с использованием информационно-телекоммуникационной сети Интернет» от 15.06.2009 г. №478. URL: <https://www.garant.ru/products/ipo/prime/doc/95768/>.
27. Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан от 31.10.2015 г. №377-V ЗПК. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377>.

28. Гражданский процессуальный кодекс Российской Федерации от 14.11.2002 г. №138-ФЗ. URL: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_39570/
29. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 04.07.2014 г. №231-V ЗПК. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000231/k14_231.htm.
30. Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации от 18.12.2001 г. №174-ФЗ. URL: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_34481/.
31. Приказ Руководителя Департамента по обеспечению деятельности судов при ВС РК «Об утверждении Правил применения технических средств связи, обеспечивающих участие в судебном заседании, и требования к ним» от 15.10.2019 г. №7. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1900019499>.
32. О трансформации правосудия в рамках цифровизацию. URL: <https://sud.kz/rus/news/o-transformacii-pravosudiya-v-ramkah-cifrovizacii>.
33. Приказ Судебного департамента при ВС РФ от 28.12.2015 г. №401 «Об утверждении Регламента организации применения видео-конференц-связи при подготовке и проведении судебных заседаний». URL: https://legalacts.ru/doc/prikaz-sudebnogo-departamenta-pri-verkhovnom-sude-rf-ot-28122015_1/.
34. Приказ Судебного департамента при ВС РФ «Об утверждении Порядка организации и проведения в судах трансляции судебных заседаний по радио, телевидению и в информационно-телекоммуникационной сети «Интернет» от 17 октября 2017 г. №182. URL: <https://www.garant.ru/products/ipo/prime/doc/71709170/>.
35. ¹ Указ Президента РФ №601 от 07.05.2012 г. «Об основных направлениях совершенствования системы государственного управления». URL: <http://www.kremlin.ru/acts/bank/35265>.
36. ФЗ «О внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации» от 30.12.2021 г. №440-ФЗ. URL: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_405386/30b3f8c55f65557c253227a65b908cc075ce114a/#dst100218.
37. Шестакова Л., Кочнев М. Проблемы и перспективы использования цифровых технологий в уголовном судопроизводстве РФ // Юридический аналитический журнал. – 2024. - №19 (1). – С. 15-25.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МЕН РЕСЕЙ ФЕДЕРАЦИЯСЫНЫҢ АЗАМАТТЫҚ-ПРОЦЕСТІК ЖӘНЕ ҚЫЛМЫСТЫҚ-ПРОЦЕСТІК ЗАҢНАМАСЫ БОЙЫНША БІРІНШІ САТЫДАҒЫ СОТТА СОТ ТАЛҚЫЛАУЫНДА ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУДЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ

Андатпа

Мақалада Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясының заңнамасы бойынша бірінші сатыдағы сотта азаматтық және қылмыстық сот талқылауын жүргізу тәртібімен сот өндірісінде цифрлық технологияларды қолданудың құқықтық реттелуі қарастырылды. Мақаланы дайындау барысында авторлар аталған мемлекеттердің азаматтық процестік жүргізу және қылмыстық-процестік жүргізу заңнамалары, сондай-ақ сот өндірісінде цифрлық технологияларды қолданудың негізгі мәселелері бойынша ғалымдардың көзқарастарына сүйенді. Мақалада достас елдердің ұлттық заңнамасының ерекшеліктерін ескере отырып, азаматтық және қылмыстық істерді талқылау кезінде сот өндірісінде цифрлық технологияларды қолданудың айрықша ерекшеліктері атап өтілген.

Түйінді сөздер: сот талқылауы, цифрлық технологиялар, электронды құжат, электрондық цифрлық қолтаңба, азаматтық сот ісі, қылмыстық іс жүргізу, бейнеконференцбайланыс, онлайн-трансляция, заңнама

LEGAL REGULATION OF THE USE OF DIGITAL TECHNOLOGIES IN COURT PROCEEDINGS IN THE COURT OF FIRST INSTANCE UNDER THE CIVIL PROCEDURE AND CRIMINAL PROCEDURE LEGISLATION OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN AND THE RUSSIAN FEDERATION

Abstract

The article deals with the legal regulation of the use of digital technologies in court proceedings in accordance with the legislation of the Republic of Kazakhstan and the Russian Federation in civil and criminal proceedings in the court of first instance. During the preparation of the article, the authors relied on the views of scientists on the civil procedure and criminal procedure legislation of the mentioned states, as well as on the main issues of using digital technologies in court proceedings. In the article, taking into account the peculiarities of the national legislation of friendly countries, the special features of the use of digital technologies in court proceedings during the discussion of civil and criminal cases are noted

Keywords: court proceedings, digital technologies, electronic document, electronic digital signature, civil litigation, criminal proceedings, video conferencing, online broadcasting, legislation

МРНТИ 10.79.01

Лаврушко Е.А.

*Казахско-русский международный университет
г.Актобе, Республика Казахстан*

alena.lavrushko@bk.ru

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ МИНИМИЗАЦИИ КОРРУПЦИОННЫХ РИСКОВ В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ В КОНТЕКСТЕ ОБЕСПЕЧЕНИЯ КОНФИДЕНЦИАЛЬНОСТИ, ОТРАЖЕННОЙ В СТ. 161 УПК РФ

Аннотация

В статье рассмотрены актуальные вопросы и проблемы, связанные с обеспечением конфиденциальности, реализацией института «тайны» в уголовном процессе, а также минимизацией коррупционных рисков. Актуальность темы исследования обусловлена наличием имеющихся противоречий между нормами уголовно-процессуального законодательства Российской Федерации, выражающихся в императивном характере ч.1 ст. 161 Уголовно-процессуального Кодекса Российской Федерации и диспозитивном характере ч.2. этой же статьи, которые и формируют наличие коррупционных рисков в связи с этим. Целью научного исследования является изучение факторов, способствующих формированию коррупционных рисков в контексте обеспечения конфиденциальной информации в уголовном процессе (в соответствии со ст. 161 УПК РФ), а также результатом исследования послужит выработка приемлемого решения вышеуказанной проблемы с учетом ст. 310 УК РФ, определяющей уголовную ответственность за разглашение конфиденциальной информации.

Ключевые слова: конфиденциальность, коррупционные риски, минимизация, тайна, нормативно-правовой акт, проблема, преступность

Приоритетным направлением каждого правового государства является защита законных прав человека. Концепция правовой политики государства провозглашает высшими ценностями человека и гражданина, его жизнь, права и свободы [1]. Как мы знаем, Конституция, являющаяся основным законом государства, так и другие нормативно-правовые акты (далее – НПА) закрепляют не только обязанности человека и гражданина, но также и его права, которые являются неотъемлемой частью функционирования любого правового государства и общества. К таким неотъемлемым правам человека и гражданина

стоит отнести также и право на защиту персональных данных, личной переписки и переговоров. Нарушение прав человека и гражданина в процессе предварительного расследования является существенным нарушением, в первую очередь Конституции Российской Федерации, а также норм иных НПА. Отражение обеспечения конституционных прав человека и гражданина в принципах и иных нормах уголовно-процессуального законодательства доказывает значимость межотраслевых связей конституционного и уголовно-процессуального права.

Кроме этого, приоритетным направлением государственной политики Российской Федерации на сегодняшний день является минимизация рисков и фактов совершения коррупционных правонарушений, воспитание молодежи в духе патриотизма, а также формирование законопослушного поведения граждан с нулевой терпимостью к проявлению коррупции и других правонарушений. Кроме этого, правовая политика государства имеет своей задачей максимальное снижение численности преступности, в том числе коррупционной, так как это негативно сказывается не только на обществе и государстве, но и на экономическую и социальную политику в стране. Однако коррупцию стоит рассматривать как последствие нарушения положений НПА. При этом зачастую нормы законодательных актов несут в себе предпосылки, способствующие формированию коррупционных рисков. Одним из таких примеров является ч. 2 ст. 161 Уголовно-процессуального Кодекса Российской Федерации (далее – УПК РФ), которая законодателем наделена, как мы видим исходя из ее формулировки, диспозитивным характером. Ст. 161 УПК РФ возлагает и указывает на запрет разглашения материалов уголовного дела. Это является единственным инструментом обеспечения конфиденциальности в уголовном процессе, за исключением ст. 310 УК РФ, устанавливающей санкцию (ответственность) за нарушение ст. 161 УПК РФ. Что составляет конфиденциальную информацию в уголовном процессе? К конфиденциальной информации стоит отнести, как материалы уголовного дела в целом, так и информацию личного характера участников уголовного процесса. В контексте информации личного характера подразумевается тайна личной жизни, переписки, телефонных переговоров, телеграфных отправок и т.д. [2].

Данная «тайная» информация способствует успешному и эффективному расследованию уголовного дела, однако ее утечка может существенным образом нанести вред правам и законным интересам ее обладателей, выступающих в качестве участников в уголовном процессе, причем не только на стадии предварительного расследования, но и в уголовном судопроизводстве. Объединяя такие виды личной (тайной) информации, выражающиеся в переписке, переговорах, телеграфных отправлениях и др., можно определить их в качестве «конфиденциальной» информации, которая охраняется законом, поскольку ее оборот несколько ограничен.

Принципы уголовного процесса, как основополагающие его начала и закрепленные в уголовно-процессуальном законодательстве, направлены на обеспечение соблюдения прав граждан в уголовном процессе. О легитимности действий органа уголовного преследования, производимых в рамках уголовного дела, свидетельствует, прежде всего, соблюдение норм уголовно-процессуального законодательства, в частности его принципов и норм, закрепляющих права участников в уголовном процессе. Право на неприкосновенность частной жизни, тайну переписки, телефонных разговоров по праву можно отнести к самым важным и значимым для человека. Данный вид информации в уголовном процессе можно отнести к разряду конфиденциальной, поскольку ее разглашение третьим лицам влечет за собой существенное вторжение в личную жизнь человека и нарушает его права.

Несмотря на исключительную важность этой проблемы, понятие «конфиденциальность» в уголовном процессе, ее содержание и виды неоднозначно трактуются учеными и правоприменителями в области уголовного процесса.

По мнению Р.Г. Зорина и И.В. Смольковой, «...следственную тайну уместно рассматривать как информационную блокаду доказательственной информации и ее

источников, созданную органом уголовного преследования в порядке, непротиворечащем действующему законодательству, исключая доступ к ее содержанию со стороны заинтересованных лиц в целях реализации тактических, стратегических и уголовно-процессуальных задач расследования» [5, с. 30].

Целью данного научного исследования является связать вопросы минимизации проявления коррупционных рисков с вопросами обеспечения конфиденциальности в уголовном процессе (ст. 161 УПК РФ), поскольку норма данной статьи в части 1 устанавливает запрет на разглашение материалов уголовного дела. Однако часть 2 этой же статьи, в противоречие части 1 указывает на возможность органу уголовного преследования самостоятельно принимать решение по поводу возможности или ее отсутствия разглашать определенного рода конфиденциальную информацию, формирующую материалы уголовного дела. По нашему мнению, с одной стороны, редакция 1 и 2 части ст. 161 УПК РФ образует коллизию (т.е. они вступают в противоречие) и, с другой стороны, способствует формированию коррупционных рисков в уголовном процессе, а также возрастает вероятность фактов злоупотребления должностными полномочиями со стороны органа уголовного преследования (следователя, дознавателя). Кроме этого, целью исследования является выявление положительных сторон постепенной цифровизации уголовного процесса с точки зрения реализации принципов уголовно-процессуального законодательства, направленных на обеспечение сохранности конфиденциальной информации, возможных проблем, связанных с этим и перспектив совершенствовании законодательства в данной области. Актуальность темы исследования обусловлена, во-первых, необходимостью выработки действенного механизма, способствующего обеспечению конфиденциальной информации в уголовном процессе, и во-вторых, необходимостью в защите такой информации в условиях цифровизации уголовного процесса.

Как в теории, так и на практике имеется немалое количество проблем, связанных с обеспечением конфиденциальности и тайны в уголовном процессе. Так, по мнению М.А. Новиковой, «...проблематика, касающаяся обеспечения тайны предварительного расследования, на сегодняшний день изучена недостаточно, так как в первую очередь об этом говорит отсутствие законодательного закрепления понятия «тайна», что приводит к различной интерпретации термина и варьирование его значения в зависимости от целей заинтересованных лиц» [6, с. 3].

В настоящее время уголовно-процессуальное законодательство Российской Федерации не содержит положений, устанавливающих перечень конфиденциальной информации, а также регламентирующих порядок признания информации конфиденциальной и подлежащей неразглашению в ходе расследования. Данное обстоятельство в совокупности с техническими проблемами функционирования сети Интернет создают благоприятную почву для незаконного преступного заимствования личной информации злоумышленниками и другие проблемы утечки конфиденциальной информации в ходе производства уголовного судопроизводства.

Таким образом, защита конфиденциальной информации в контексте перехода к электронному формату уголовного дела на сегодняшний день вызывает интерес у многих процессуалистов в области защиты охраняемой законом тайны, поскольку в связи с активным внедрением информационных технологий в досудебное производство вероятность утечки конфиденциальной информации в последнее время гипотетически может увеличиться.

Важно отметить, что в настоящее время, согласно законодательству Российской Федерации, стоит говорить все-таки не о полном переходе к использованию цифровых технологий в уголовном процессе, а о предпосылках к этому, поскольку главой 56 УПК РФ регламентируется порядок лишь формирования электронных документов. И это, можно сказать, является существенным шагом к постепенной цифровизации уголовного процесса. Однако, согласно такому положению дел, уже с перспективой на будущее стоит оценить

важность защиты конфиденциальной информации в условиях плавного перехода к использованию современных цифровых технологий. Примером может послужить Республика Казахстан, которая на практике перешла к использованию электронного формата уголовного дела, но на законодательном уровне не регулирует сам процесс формирования электронных процессуальных документов, тем самым поставив под угрозу сохранность конфиденциальной информации с последующим возрастанием риска нарушения прав участников уголовного процесса.

Как полагает М.А. Ефремова, «общественная опасность разглашения данных предварительного расследования заключается в том, что собранная по делу следствием доказательственная информация может стать достоянием заинтересованных в его исходе лиц и быть использована ими в целях противодействия установлению виновных и всестороннему, полному и объективному рассмотрению дела в суде...» [4, с. 35]. По нашему мнению, любая информация, вытекающая как из материалов уголовного дела, так и на стадии рассмотрения сообщения о преступлении не должна быть разглашена ни при каких обстоятельствах. Таким образом, считаем целесообразным исключение части 2 из ст. 161 УПК РФ с соответствующим изменением формулировки части 1 данной статьи. По нашему мнению, ч.1 ст. 161 УПК РФ должна выглядеть следующим образом: «Данные предварительного расследования не подлежат разглашению ни при каких обстоятельствах, за исключением случаев, предусмотренных частью шестой настоящей статьи (т.е. за исключением случаев, не являющихся разглашением данных предварительного расследования)». В соответствии с этим, данная норма УПК РФ, по нашему мнению, напротив должна нести императивный характер в части регулирования вопроса о возможности разглашения данных предварительного расследования.

В целом, как мы считаем, проблему формулировки и реализации ст. 161 УПК РФ стоит рассматривать во взаимосвязи не только с возникновением коррупционных рисков, но и в контексте перехода к электронному формату предварительного расследования, поскольку данный факт способен в некоторых случаях усугубить рост коррупционной составляющей в уголовном процессе. Этому может способствовать открытость доступа к источникам для иных должностных и третьих лиц [7, с. 80].

В заключение стоит отметить, что проблема обеспечения конфиденциальности в уголовном процессе в контексте минимизации коррупционных рисков и перехода к электронному формату предварительного расследования является одной из наиболее важных и остро стоящих на повестке дня, требующих дальнейшего тщательного рассмотрения и изучения. Определенным инструментом, который способствует обеспечению конфиденциальности в уголовном процессе на сегодняшний день является недопустимость разглашения данных материалов уголовного дела [6]. Однако, как мы считаем, данная мера не полностью проработана законодателем, поскольку, например, в уголовно-процессуальном законодательстве Российской Федерации носит диспозитивный характер и требует дальнейшего исследования. Следует согласиться с А.С. Борисовым, который отмечает, что «...правовой режим обеспечения недопустимости разглашения данных предварительного расследования необходимо понимать как метод правового регулирования общественных отношений, возникающих при обращении с информацией по уголовному делу, а также при обращении с иными сведениями, распространение которых может повлечь за собой причинение ущерба правам, свободам и законным интересам лиц, вовлеченных в уголовное судопроизводство, и интересам предварительного расследования» [3, с. 105].

Мы полагаем, что вполне обоснованно и целесообразно рассмотрение в данном вопросе не только принципа неприкосновенности частной жизни участников уголовного процесса, но и других принципов, предусмотренных уголовно-процессуальным законодательством. Например, принципа законности, который как раз-таки и отражает в последующем соблюдение других принципов уголовного процесса и норм УПК РФ, также принципа уважения чести и достоинства личности, так как исходя из рассмотрения определения

неприкосновенности частной жизни человека становится очевидным, что нарушение принципа ее неприкосновенности приводит к существенным нарушениям прав человека и гражданина, в связи с чем в последующем оказывает влияние на честь и доброе имя человека и гражданина.

Обеспечение защиты прав граждан остается проблемой, причем, не только с практической стороны, но также и с научной, теоретической. Стоит также отметить важность и необходимость защиты конфиденциальной информации в уголовном процессе, поскольку данный фактор не только способен нарушить права, свободы и законные интересы человека и гражданина, но и сформировать коррупционные риски в работе правоохранительных органов, а также подорвать авторитет органов уголовного преследования, поскольку доверие граждан к правоохранительным органам формируется в результате их эффективной деятельности.

Список литературы

1. Конституция Российской Федерации (принята всенародным голосованием 12.12.1993) (с учетом поправок, внесенных Законом РФ о поправках к Конституции РФ от 04.10.2022 № 8-ФКЗ) // Собрание законодательства РФ. – 10.10.2022. – № 41. – Ст. 6933.
2. Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации: Федеральный закон от 18 декабря 2001 г. № 174-ФЗ (ред. от 04.08.2023) (с изм. и доп., вступ. в силу с 11.08.2023) // СЗ РФ. – 2023. – № 33.
3. Борисов А.С. К вопросу об отдельных проблемах обеспечения тайны предварительного расследования // Вестник Российского университета кооперации. – 2018. – № 1(31). – С. 103–107.
4. Ефремова М.А. К вопросу об уголовной ответственности за разглашение данных предварительного расследования // Вестник Казанского юридического института МВД России. – 2015. – № 4 (22). – С. 34–37.
5. Зорин Р.Г., Смолькова И.В. Криминалистическое и уголовно-процессуальное обеспечение механизма формирования следственной тайны в уголовном судопроизводстве // Вопросы криминологии, криминалистики и судебной экспертизы: сб. науч. тр. Минск, 2012. – Вып. 2/32. – С. 25–32.
6. Новикова М. А. Расследование разглашения данных предварительного расследования и сведений о мерах безопасности, применяемых в отношении участников уголовного судопроизводства: автореф. дис. канд. юрид. наук. М.: Академия управления, 2009. – С.3.
7. Петрухин И. Защита лиц, содействующих правосудию // Уголовное право. 1999. № 1. – С. 80.

РЕСЕЙ ФЕДЕРАЦИЯСЫНЫҢ ҚІЖК 161-БАБЫНДА КӨРСЕТІЛГЕН ҚҰПИЯЛЫҚТЫ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ КОНТЕКСТІНДЕ ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕСТЕ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚ ТӘУЕКЕЛДЕРІН АЗАЙТУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аннотация

Мақалада құпиялылықты қамтамасыз етуге, қылмыстық процесте "құпия" институтын іске асыруға, сондай-ақ сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін барынша азайтуға байланысты өзекті мәселелер мен проблемалар қарастырылған. Зерттеу тақырыбының өзектілігі Ресей Федерациясының Қылмыстық іс жүргізу кодексінің 161-бабының 1-бөлігінің императивті сипатында және 2-бөлімінің диспозитивті сипатында көрсетілген Ресей Федерациясының Қылмыстық іс жүргізу заңнамасының нормалары арасындағы қайшылықтардың болуына байланысты. Осыған байланысты сыбайлас жемқорлық тәуекелдерінің болуын қалыптастыратын осы баптар. Ғылыми зерттеудің мақсаты қылмыстық процесте құпия ақпаратты қамтамасыз ету контекстінде сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін қалыптастыруға

ықпал ететін факторларды зерттеу болып табылады (Ресей Федерациясының Қылмыстық кодексінің 161-бабына сәйкес), сондай-ақ зерттеудің нәтижесі Ресей Федерациясының Қылмыстық Кодексінің 310-бабын ескере отырып, жоғарыда аталған мәселені шешудің қолайлы жұмысы болады. Күпия ақпаратты жария ету.

Түйінді сөздер: күпиялылық, сыбайлас жемқорлық тәуекелдері, азайту, күпия, нормативтік-құқықтық акт, проблема, қылмыс

TOPICAL ISSUES OF MINIMIZING CORRUPTION RISKS IN CRIMINAL PROCEEDINGS IN THE CONTEXT OF ENSURING CONFIDENTIALITY, REFLECTED IN ARTICLE 161 OF THE CODE OF CRIMINAL PROCEDURE OF THE RUSSIAN FEDERATION

Annotation

The article deals with topical issues and problems related to ensuring confidentiality, the implementation of the institute of "secrecy" in criminal proceedings, as well as minimizing corruption risks. The relevance of the research topic is due to the presence of existing contradictions between the norms of the criminal procedure legislation of the Russian Federation, expressed in the imperative nature of Part 1 of Article 161 of the Criminal Procedure Code of the Russian Federation and the dispositive nature of Part 2 of the same article, which form the presence of corruption risks in this regard. The purpose of the research is to study the factors contributing to the formation of corruption risks in the context of ensuring confidential information in criminal proceedings (in accordance with Article 161 of the Code of Criminal Procedure of the Russian Federation), and the result of the research will be the development of an acceptable solution to the above problem, taking into account Article 310 of the Criminal Code of the Russian Federation, which defines criminal liability for disclosure of confidential information.

Keywords: confidentiality, corruption risks, minimization, secrecy, regulatory act, problem, crime

"Баишев Университеті хабаршысына" жарияланатын мақалалар қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде (Қазақстан Республикасы Ақпарат министрлігі 29.01.2004 ж. берген №4645-Ж бұқаралық ақпарат құралын есепке қою туралы куәлік, Қазақстан Республикасы Ақпарат министрлігі 07.06.2019 ж. берген №17737-ж бұқаралық ақпарат құралын есепке қою туралы қайта ресімделген куәлік) әдістемелік ресімдеу талаптарын басшылыққа ала отырып қабылданады.

"Хабаршының" ISSN 2706-8293 нөмірі бар, бұл тиісті халықаралық реферативтік басылымдарда ол туралы ақпаратты қамтамасыз етеді, сондай-ақ 2014 жылы "ҰМҒТСО" АҚ қазақстандық дәйексөз алу базасымен реферирленетін және дәйексөз алатын журналдар тізіміне енгізілген, 2016 жылдан бастап журналдың ақпараттық маңыздылығының сандық көрсеткіші (импакт – фактор) 0,06 құраған.

Библиографияны қоса алғанда, мақаланың көлемі компьютерде терілетін мәтіннің 3 бетінен кем болмауы және 7 беттен аспауы тиіс (Microsoft Word редакторы).

Мақаланы ресімдеуге қойылатын техникалық талаптар:

- формат-Microsoft Word*.doc;
- қаріп-Times New Roman;
- қаріп өлшемі-12;
- жоларалық интервал-1;
- мәтінді туралау-ені бойынша;
- абзац шегінісі - 1 см. абзац шегінісін бос орындармен немесе кестелермен жасамаңыз;
- жиектері: жоғарғы және төменгі-25 мм, сол және оң-20 мм;

Мақала құрылымы

МРНТИ (Times New Roman 12pt, сол жақта туралау, абзацтың бірінші жолының шегінісі жоқ)

Мақала авторының (авторларының) аты-жөні

(Times New Roman 12 pt, қалың, ортасында туралау, абзацтың бірінші жолының шегінісі жоқ. Егер мақала авторлары бірнешеу болса, онда авторлардың тегі жол үсті белгісі арқылы нөмірленіп көрсетіледі)

Мекеменің немесе ұйымның атауы, елі

(курсив, шрифт Times New Roman 12 pt, абзацтың бірінші жолының шегінісіңсіз, тасымалсыз ортаға туралау. Егер мақала авторлары бірнешеу болса, онда бұл ақпарат әр авторды жол үсті белгісі арқылы нөмірлей отырып қайталанады)

E-mail

(курсив, шрифт Times New Roman 10 pt, абзацтың бірінші жолының шегінісіңсіз ортасында туралау, тасымалсыз, 6 пт дейінгі аралық. Егер мақала авторлары бірнешеу болса, онда бұл ақпарат әр авторды жол үсті белгісі арқылы нөмірлей отырып қайталанады)

Мақала атауы

(Шрифт Times New Roman 12 pt, қалың, ортасында туралау)

Мақала мәтінінің алдындағы 1 интервалдан кейін аннотация (Times New Roman 12 pt, қалың, ортасында Туралау) және кілт сөздер (курсив, қалың, Times New Roman 12 pt қарпі, абзацтың бірінші жолының шегінісіңсіз) жарияланатын материалдың тілінде (қазақ, орыс, ағылшын) және әдебиеттер тізімінен кейін көрсетілген екі тілде беріледі

Мақала 1 интервалдан кейін мақала орналастырылады. Кестелерде, суреттерде, формулаларда символдарды, белгілерді белгілеуде әртүрлі оқулар болмауы тиіс. Суреттер анық болуы керек. Мәтіндегі суреттер мен кестелерде сілтемелер болуы керек. Мәтінде

формулалар саны минималды болуы керек. Формулалар тиісті редакторға терілуі керек (математикалық және химиялық формулалар үшін). Кестелер аталуы керек, оларда бос графиктердің болуына жол берілмейді. Шартты қысқартулар мен символдар ескертуде түсіндірілуі керек.

Суреттер.

Суреттердің қолтаңбалары - TimesNewRoman 12 pt қарпі, абзацтың бірінші жолының шегініссіз; ортасында туралау, тасымалсыз. Суреттің қол қоюының астында Ескертпе (TimesNewRoman 10pt, курсив, сол жақ шеті бойынша теңестіру, абзацтың бірінші жолының шегінісі жоқ) орналасады, онда суреттің өз бетінше немесе дереккөздер негізінде жасалғанына қатысты түсініктемелер беріледі.

Кестелер.

Кестелердің атауы - TimesNewRoman қарпі 12pt, абзацтың бірінші жолының шегінісі жоқ, ені бойынша туралау, трансферттермен.

Егер мақалада бір кесте болса, онда оның реттік нөмірі қойылмайды, "кесте" сөзі жазылады және тек оның атауы беріледі. Кестенің атауы мен кестенің өзі арасында бос аралық бар.

Кестелердегі бос бағандарға жол берілмейді.

Кестенің соңғы жолында ескерту (Note) (TimesNewRoman 10pt, сол жақ жиекпен туралау, абзацтың бірінші жолының шегініссіз) орналасқан, онда кесте дербес немесе дереккөздер негізінде жасалған-жасалмағанына қатысты түсініктемелер беріледі.

Формулалар

Фракциялар, радикалдар, қосындылар, интегралдар, жұмыстар, матрицалардан тұратын күрделі формулалар Microsoft Office пакетіне кіретін формула редакторларында - Microsoft Equation немесе MathType терілуі керек. Таңбалар кестесінде тек сандар, латын әріптері және математикалық белгілер бар қарапайым формулалар мәтіннің бөлігі болуы керек-мұндай жағдайларда қосымша қосымшаларды қолданудың қажеті жоқ.

Мақаланы журналға жібермес бұрын материалдардың жалпы емлесін, тиісті терминдердің дұрыс жазылуын және жұмыс мәтіні мен сілтемелердің дизайнын мұқият тексеру керек.

Журналда жариялау үшін жұмыс мәтінін ұсына отырып, автор өзі туралы барлық ақпараттың дұрыстығына, шығарманың қолжазбасында плагиаттың және заңсыз көшірме алудың басқа түрлерінің болмауына, мәтіннің барлық жағынан дұрыс ресімдеуге кепілдік береді.

Қарауға бұрын басқа басылымдарда жарияланбаған мақалалардың түпнұсқа қолжазбалары ғана қабылданады. Олай болмаған жағдайда баспагер мақаланы жарияланымнан (таратудан) алып тастау және автордан осыған байланысты баспагерде болған залалдың орнын толтыруды талап ету құқығын өзіне қалдырады.

Ережені бұза отырып пішімделген немесе грамматикалық, орфографиялық қателері көп, ағылшын тіліне автоматты аудармасы бар мақалаларды редакция қабылдамайды және авторларға қараусыз қайтарылады.

Редакция қажет болған жағдайда авторлардан қосымша эксперименттік деректерді сұратуға құқылы. Егер мақала ағылшын тіліне аударылған болса, онда редакциялық алқа автордан мақаланың бастапқы нұсқасындағы тілде сұратуға құқылы.

Әдебиеттер тізімі

1 интервалдан кейін әдебиеттер тізімі жарияланған материалдың мәтінінен кейін орналастырылады. Әдебиеттер тізімі 7-8 атаудан кем болмауы және 15 атаудан артық болмауы тиіс. Мақаладағы сілтемелерді нөмірлеу әдебиеттер тізіміндегі дереккөздің реттік нөмірі бойынша жүргізіледі. Мұрағаттық материалдар тізімге енгізілмейді, оларға сілтемелер мәтінде дөңгелек жақшада орналастырылады. Мақалада электрондық ресурстардан немесе қашықтықтан қол жеткізуден (Интернеттен) алынған дереккөздерді пайдаланған кезде әдебиеттер тізімінде дереккөздің библиографиялық жазбасы және

Интернеттегі толық желілік мекен-жайы бар желілік ресурсқа сілтеме келтіріледі. Ресурсқа жүгіну күнін көрсеткен жөн.

Ескерту. Әдебиеттер тізімі МЕМСТ 7.1–2003 "Библиографиялық жазба. Библиографиялық сипаттама. Құрастырудың жалпы талаптары мен ережелері". Мақала мәтініндегі дереккөздерге сілтемелер тек тік жақшада беріледі [12].

Бір нөмірге бір автордың 2-ден аспайтын мақаласы қабылданады. Редакцияға мақаланың электронды нұсқасын басып шығаруға толық сәйкес ұсыну қажет. Файл атауы бірінші автордың тегінен басталуы керек. Қажет болған жағдайда мақала авторға пысықтауға қайтарылуы мүмкін. Редакция мақаланың мағынасын бұрмаламайтын мәтінге редакторлық өзгерістер енгізу құқығын өзіне қалдырады.

Жариялауға арналған материалдар мына мекен-жай бойынша қабылданады:

030000, Ақтөбе қаласы, Ағайынды Жұбанов, 302 а, Баишев университеті, тел.: (7132) 974081.

E-mail:vestnik@bu.edu.kz

Методическое руководство к оформлению статей, публикуемых в «Вестник Баишев Университета» (свидетельство о постановке на учет средства массовой информации №4645-Ж, выданное Министерством информации Республики Казахстан от 29.01.2004 г., переоформленное свидетельство о постановке на учет средства массовой информации на учет №17737-ж, выданное Министерством информации Республики Казахстан от 07.06.2019 г.,)

В «Вестник Баишев Университета» статьи принимаются на казахском, русском и английском языках.

«Вестник» имеет номер ISSN 2706-8293, что обеспечивает информацию о нем в соответствующих международных реферативных изданиях и в 2014 году включен в список журналов, реферируемых и цитируемых Казахстанской базой цитирования АО "НЦГНТЭ", с 2016 года количественный показатель информационной значимости журнала (импакт-фактор) составил 0,06.

Объем статьи, включая библиографию, должен быть не менее 3 страниц и не более 7 страниц текста, набираемого на компьютере, (редактор Microsoft Word).

Технические требования к оформлению статьи:

- формат-Microsoft Word*.doc;
- шрифт-Times New Roman;
- размер шрифта-12;
- межстрочный интервал-1;
- выравнивание текста-по ширине;
- абзацный отступ - 1 см. не делайте абзацный отступ с пробелами или табуляциями;
- поля: верхняя и нижняя-25 мм, левая и правая-20 мм;

Структура статьи

МРНТИ (Times New Roman 12pt, выравнивание по левому краю, без отступа первой строки абзаца

Инициалы и фамилия автора (авторов) статьи

(Times New Roman 12 pt, полужирный, выравнивание по центру, без отступа первой строки абзаца. Если авторов статей несколько, то фамилии авторов указываются с нумерацией через надстрочный знак).

Название учреждения или организации, страна

(курсив, шрифт Times New Roman 12 pt, выравнивание по центру без отступа первой строки абзаца. Если авторов статьи несколько, то эта информация повторяется для каждого автора с нумерацией авторов через надстрочный знак)

E-mail

(курсив, шрифт Times New Roman 10 pt, выравнивание по центру без отступа первой строки абзаца, без переносов, интервал перед 6 PT. Если авторов статьи несколько, то эта информация повторяется для каждого автора с нумерацией авторов через надстрочный знак)

Название статьи

(Шрифт Times New Roman 12 pt, жирный, выравнивание по центру)

Через 1 интервал перед текстом статьи аннотация (Times New Roman 12 pt, полужирный, выравнивание по центру) и ключевые слова (курсив, полужирный, шрифт Times New Roman 12 pt, без отступа первой строки абзаца) приводятся на языке публикуемого материала (казахский, русский, английский) и после списка литературы на двух других указанных языках.

Статья

Через 1 интервал размещается статья. В таблицах, рисунках, формулах не должно быть разночтений в обозначении символов, знаков. Рисунки должны быть четкими. Рисунки и таблицы в тексте должны содержать ссылки. Количество формул в тексте должно быть минимальным. Формулы должны быть набраны в соответствующем редакторе (для математических и химических формул). Таблицы должны быть озаглавлены, не допускается наличие в них пустых граф. Условные сокращения и символы должны быть объяснены в примечании.

Рисунки

Подписи к рисункам-шрифт TimesNewRoman 12 pt, без отступа первой строки абзаца; выравнивание по центру, без переносов. Под подписью рисунка располагается Примечание (TimesNewRoman 10pt, курсив, выравнивание по левому краю, без отступа первой строки абзаца), где даются комментарии относительно того, что составлен ли рисунок самостоятельно либо на основе источников.

Таблицы

Название таблиц-шрифт TimesNewRoman 12pt, без отступа первой строки абзаца отсутствует, выравнивание по ширине, с переносами.

Если статья содержит одну таблицу, то ее порядковый номер не проставляется, пишется слово "таблица" и дается только ее название. Между названием таблицы и самой таблицей имеется пустой интервал. Пустые графы в таблицах не допускаются.

В последней строке таблицы находится Примечание (Note) (TimesNewRoman 10pt, выравнивание по левому краю, без отступа первой строки абзаца), где даются комментарии относительно того, составлена ли таблица самостоятельно или на основе источников.

Формулы

Сложные формулы, содержащие дроби, радикалы, суммы, интегралы, работ, произведения, матрицы, следует набирать в формульных редакторах, входящих в пакет Microsoft Office - Microsoft Equation или MathType. Простые формулы, содержащие только цифры, латинские буквы и математические знаки, имеющиеся в таблице символов, должны быть частью текста - в таких случаях не нужно использовать дополнительные приложения.

Перед отправкой статьи в журнал необходимо тщательно проверить общее написание материалов, правильность написания соответствующих терминов и оформление текста работы и ссылок.

Представляя текст работы для публикации в журнале, автор гарантирует достоверность всей информации о себе, отсутствие плагиата и других форм незаконного копирования в рукописи произведения, правильное оформление всех заимствований текста.

К рассмотрению принимаются только оригинальные рукописи статей, ранее не опубликованные в других изданиях. В противном случае издатель оставляет за собой право

снять статью с публикации (распространения) и требовать от автора возмещения убытков, возникших у издателя в связи с этим .

Статьи, отформатированные с нарушением правил или содержащие большое количество грамматических и орфографических ошибок, с автоматическим переводом на английский язык, не будут приняты редакцией и будут возвращены авторам без рассмотрения.

Редакция имеет право при необходимости запросить у авторов дополнительные экспериментальные данные. Если статья была переведена на английский язык, то редакционная коллегия вправе запросить у автора исходный вариант статьи на языке.

Список литературы

Список литературы размещается через 1 интервал после текста публикуемого материала. Список литературы должен составлять не менее 7-8 наименований и не более 15 наименований. Нумерация ссылок в статье производится по порядковому номеру источника в пристатейном списке литературы. Архивные материалы в список не включаются, ссылки на них размещаются в тексте в круглых скобках. При использовании в статье источников из электронных ресурсов или удаленного доступа (Интернета), в списке литературы приводится библиографическая запись источника и ссылка на сетевой ресурс с полным сетевым адресом в Интернете. Желательно указать дату обращения на ресурс.

Примечание. Список литературы ГОСТ 7.1-2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления». Ссылки на источники в тексте статьи даются только в квадратных скобках [12].

В один номер принимается не более 2-х статей одного автора. В редакцию необходимо представить электронную версию статьи в полном соответствии с ее распечаткой. Имя файла должно начинаться с фамилии первого автора. При необходимости статья может быть возвращена автору на доработку. Редакция оставляет за собой право внесения в текст редакторских изменений, не искажающих смысл статьи.

Материалы для публикации принимаются по адресу:

030000, г. Актобе, ул. Б. Жубанова, 302 а, университет Байшева, тел.: (7132) 974081.

E-mail: vestnik@bu.edu.kz

**БАИШЕВ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ
ВЕСТНИК БАИШЕВ УНИВЕРСИТЕТА**

*Қазақ және орыс тілдерінде үш айда бір рет шығарылады
Выпускается один раз в три месяца на казахском и русском языках*

Формат А4
Көлемі / Объем 8,1 баспа табақ
Таралымы / Тираж 100 дана
Басуға қол қойылды / Подписано в печать 26.09.2024 ж.

БАИШЕВ УНИВЕРСИТЕТІ

**® ЖУРНАЛ НАБРАН И СВЕРСТАН В РЕДАКЦИОННО-ИЗДАТЕЛЬСКОМ
ОТДЕЛЕ БАИШЕВ УНИВЕРСИТЕТА**

Жарияланған мақала авторларының пікірі редакция көзқарасын білдірмейді.

**Мақала мазмұнына авторлар жауап береді.
Қолжазбалар өңделмейді және авторға қайтарылмайды.**

Опубликованные материалы авторов не отражают точку зрения редакции.

**Редакцияның мекен-жайы: 030000, Ақтөбе қаласы, ағайынды Жұбановтар
көшесі, 302А
Адрес редакции: 030000, г. Ақтөбе; ул. Братьев Жубановых, 302А тел. 97-40-83,
52-36-00**